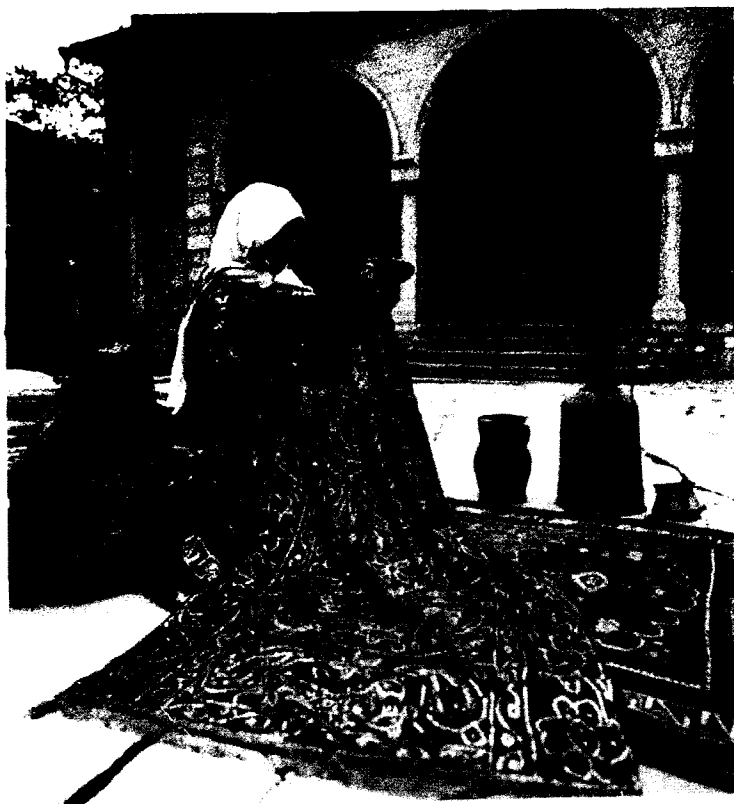

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT XƏZƏR DƏNİZ GƏMİÇİLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DƏNİZ AKADEMİYASI

R.C. İMANOV

**AZƏRBAYCANIN
ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNƏ QƏSD –
QONDARMA DAĞLIQ QARABAĞ
MUXTAR VİLAYƏTİ**

4262

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Elmi-metodik şurasının 21 dekabr 2004-cü il tarixli 13 sayılı protokoluna əsasən çap olunması tövsiyyə edilir.

«ADİLOĞLU» nəşriyyatı
BAKİ – 2005

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Az
İ 48

*Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi
Şurasının qərarı ilə çap olunur*

Elmi redaktorlar: *tarix elmləri doktoru İlyas Babayev*
tarix elmləri namizədi Elmar Məhərrəmov

Rəyçilər: *tarix elmləri doktoru S.A.Sayadov*
tarix elmləri doktoru H.Ə.Hacıyev

İ 48 Rəftar İmanov. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd –
qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti.
Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı - 2005, 260 səh.

Kitab dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndiyi müasir dövrdə müstəqil-
lik uğrunda mübarizəmiz, eyni zamanda düşmənlərimizin tarixən müstəqilliy-
imizin məhvinə yönəlmiş siyasətinin mahiyyət və metodlarını öyrənilib, ibrət
dərsi almaq baxımından diqqətəlayiqdir.

4319129072
121-2005 sifarişlə

© R.İmanov

**«Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-Qondarma
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti»**

QISA XÜLASƏ

1923-cü ilin iyunun 7-də Azərbaycan MİK-sinin dekreti ilə DQMV-nin yaranması erməni millətçilərinin və onların havadarla-
rının Qarabağ münaqişəsinin yenidən başlamağa bir daha şirnikdir-
di.

Oxuculara təqdim edilən bu kitabda ermənilərin Azərbaycana
qarşı ərazi iddialarının bir daha yenidən dirçəldilməsi, erməni daş-
naqlarının Qarabağ siyasətində separatizmin mərhələləri, yuxarı
Qarabağa muxtariyyatın verilməsinin məqsədləri haqqında ətraflı
məlumat verilir və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması-
nın faciəli nəticələri göstərilir.

**Encroaching to Azerbaijan territorial integrity- named as
“Daglig Garabag Autonomous region”**

ABSTRACT

Forming of C.E.K. (Central Executive Committee) in 1923
on 7 th of June are given to Armenian nationalists and their ac-
complices, to begin the Armenian conflict again.

This book is presented to readers, show sources and aims of
Armenian separatists against to Azerbaijan people, territorial
pretension of Armenians by “ Dashnagsutun” party adventurers
politics of separatists and Armenian nationalists, having tragic
result for Azerbaijan people.

M Ü N D Ə R İ C A T

Redaktordan	5
Giriş əvəzi	9
FƏSİL I. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması tarixindən	21
1.1. Erməni daşnaqlarının Qarabağ siyasəti. Separatizmin mərhələləri	21
1.2. Erməni daşnaqları Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə necə nail ola bildilər	47
FƏSİL II. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xalq təsərrüfatının inkişafı	89
2.1. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təsərrüfat quruculuğu	89
2.2. DQMV-də tikinti, nəqliyyat və rabitənin inkişafı	119
FƏSİL III. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin maddi rifahının və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması	129
3.1. Azərbaycanın DQMV-də əhalinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması	147
3.2. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ vilayəti əhalisinin- sağlamlığına qayğı. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı	158
FƏSİL IV. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mədəni quruculuq	171
4.1. DQMV-də xalq maarifi və elmin nailiyyətləri	171
4.2. DQMV-də mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması və inkişafı	179
FƏSİL V. Vilayətdə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi. Qondarma Dağlıq Qarabağ probleminin ası nəticələri	197
Nəticə	241
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı	244

REDAKTORDAN

Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əlverişli iqlim şəraiti, bərəkətli torpaqları, zəngin təbii sərvətləri çox qədim zamanlardan insanların burada məskunlaşmasına imkan yaratmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu ərazidə insanların 1,5 milyon il bundan əvvəl məskunlaşdığı sübut olunmuşdur. Bu böyük dövr ərzində burada yaşayan insan cəmiyyəti müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir.

Qafqaz həmçinin bütün tarix boyu Şimalda Cənubu, Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynamışdır. Milyon illər ərzində müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən insan qrupları bu ərazidən keçmiş, onların müəyyən hissələri burada məskunlaşaraq yerli qəbilələrə qarışmışdır. Burada oturaq həyat keçirən insan qrupları tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərdə danışan qəbilə, qəbilə ittifaqlarında birləşmiş, sonralar onların əsasında indiki xalqlar yaranmışdır.

Hazırda Qafqazda müxtəlif dillərdə danışan 40-a yaxın etnik qruplar və xalqlar yaşayır. Onların bəziləri bu ərazidə çox qədim zamanlardan yaşayan yerli xalqlardır. Digərləri isə tarixin müxtəlif dövrlərində buraya gələrək məskunlaşmışlar. Yazılı mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, min illər ərzində burada müxtəlif dilli yerli tayfalar əsasən dinc qonşuluq şəraitində yaşamışlar. Onlar yadelli işğalçılarla da çox hallarda birgə mübarizə aparmışlar.

Lakin XIX əsrin birinci yarısında Qafqazın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra regionda vəziyyət dəyişmişdir. Çar Rusiyası Qafqazın əsasən azərbaycanlılar yaşayan ərazisinə kütləvi şəkildə erməniləri köçürüb məskunlaşdırmış, nəticədə çox qədim zamanlardan azərbaycanlılar yaşayan ərazidə indiki Ermənistan Respublikası yaranmışdır. Yazılı mənbələrin məlumatına görə 1828-ci ildə Azərbaycanı Rusiya ilə İran arasında bölüşdürən Türkmənçay müqaviləsinə qədər bütün Qafqazda təxminən 300 minə qədər erməni əhalisi yaşayırdı. Lakin əslində bu rəqəmin özü də düzgün deyildir. Belə ki, ermənilərlə yanaşı bu rəqəmə xristian dinindən müsəlman dininə keçməyən Azərbaycanın qədim əhalisi olan alban tayfaları da daxil edilmişdir. Dağlıq Qarabağın 1828-ci ilə qədərki xristian dininə inanan yerli əhalisi indiki Qəbələ və Oğuz rayonları ərazisindəki udinlər, Şamaxı və Dəvəçi rayonlarında yaşayan, tat dilində danışan xristian dinini saxlayan yerli əhali də erməni sayılmışdır. Əslində bu xalqları ermənilərlə dindən başqa heç nə birləşdirmir. Belə yanaşma yolu ilə islam dinini qəbul edən bütün xalqları ərəb millətinə aid etmək olardı. Göründüyü kimi, belə yanaşma absurddur.

Ermənilər bu əraziyə köçən vaxtdan, nə qədər əcaib olsa da, əsrlər boyu burada yaşayan azərbaycanlıları gəlmə, özlərini isə köklü əhali hesab edir. Bu məqsədlə onlar bütün tarixi həqiqətləri saxtalaşdırırlar. Çox təəssüf ki, bu saxtakarlıqda onlara havadarlar da tapılır. Nəticədə, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ermənilər azərbaycanlıları əsrlər boyu yaşadıkları torpaqlarından sıxışdırıb çıxartmış və bu zaman onlar azərbay-

canlılara qarşı ən yüksək soyqırım siyasəti tətbiq etmişlər. Rusiyanın hakim dairələri də bu işdə onlara həmişə köməklik göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycanın qərb torpaqlarında yaradılan Ermənistan Respublikası həmişə Azərbaycana qarşı torpaq iddiası qaldırmış, Azərbaycanın hesabına öz ərazisini tədricən genişləndirmişdir.

Ermənistan Respublikası ilə yanaşı 1923-cü ildə Rusiyanın köməkliyi ilə Azərbaycan ərazisində Xankəndi (sonralar Stepanakert) mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Tədricən oradan azərbaycanlı əhali sıxışdırılıb çıxarıldı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti həmişə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hərtərəfli inkişafı üçün bütün şəraiti yaratmışdır. Nəticədə DQMV əhalisinin həyat tərzinin orta səviyyəsi bütün keçmiş SSRİ əhalisinin orta həyat təzi səviyyəsindən yüksək idi.

Ermənistandan bütün azərbaycanlılar vəhşiliklə qovulmasına baxmayaraq 1988-ci ilə qədər ermənilər Bakı şəhərində və respublikamızın bir çox rayonlarında çox yaxşı şəraitdə yaşayı, nüfuzlu vəzifələri tutur, yaxşı qazanc gətirən sahələrdə fəaliyyət göstərirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1988-ci ilin əvvəlində Ermənistanda və DQMV-də az miqdarda yaşayan azərbaycanlıları da ermənilər vəhşicəsinə öz evlərindən qovdular və bu zaman azərbaycanlılara məxsus əmlakın çox hissəsini qarət etdilər, çoxlu adamları vəhşicəsinə öldürdülər. Onların Xocalıda törətdikləri vəhşi soyqırımına dünya tarixində paralel tapmaq çətindir.

1988-ci ildə öz vəhşiliklərinə haqq qazandırmaq üçün Sum-

qayıtda bir qrup erməninin öldürülməsini də ermənilər özləri təşkil edib, azərbaycanlıların üstünə atdılar. Sumqayıt hadisəsi mərhum akademik Ziya Bünyadovun "Poçemu Sumqait" məqaləsində obyektiv işıqlandırılmışdır. Ermənilər zaman-zaman bütün dünyada tarixi saxtalaşdıraraq azərbaycanlılara, ümumiyyətlə türklərə qarşı şər, böhtanla dolu kitab və məqalələr nəşr etdirir, müxtəlif ölkə və təşkilatlarda böhtançı çıxışlar etmişlər. Azərbaycanda isə yalnız 1988-ci il hadisələrindən sonra ermənilərin azərbaycanlılara və ümumiyyətlə, türklərə qarşı etdikləri vəhşiliklərə kitab və məqalələr həsr olunmuşdur. Belə tədqiqatlardan biri də Rəftar İmanovun bu əsəridir. R.İmanovun bu kitabı bu vaxta qədər bu sahədə yazılan əsərlərdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Əsərdə çoxlu arxiv materialları və geniş ədəbiyyat əsasında DQMV-nin yaradılmasından, Azərbaycan Respublikasının vilayətin hərtərəfli inkişafı üçün həyata keçirdiyi tədbirlərdən bəhs olunur.

Əsər DQMV ilə əlaqədar məsələlər haqqında obyektiv təsəvvür yaradır.

İlyas Babayev,
tarix elmləri doktoru.

GİRİŞ ƏVƏZİ

Dağlıq Qarabağ – Azərbaycan Respublikasının ən gözəl və bərəkətli torpağa malik olan guşələrindən biridir.

Azərbaycanın gözəl və məhsuldar bölgəsi olan Dağlıq Qarabağın tarixi kökləri uzaq keçmişlərə gedib çıxır. Dağlıq Qarabağ sivilizasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir. Artıq dördüncü dövrün əvvəllərində bu rayon insan məskəni olmuşdur. Güman etməyə xeyli əsas var ki, bu ərazi Arahq dənizi və Şimali Afrika ilə birlikdə bəşəriyyətin ulu əcdadının mövcud olduğu zonaya daxil olmuşdur və burada da insan bir sosial varlıq kimi təşəkkül tapmışdır. Həmin vaxtlar rayonun iqlimi bütün sonrakı dövrlərlə müqayisədə isti və mötədil rütubətli olmuşdur. Bu zona o zamanlar zəngin flora və faunası ilə seçilirdi. Məhz burada insanın həyatının və fəaliyyətinin ən qədim izləri tapılmışdır. Bu da Azərbaycan ərazisində ən qədim insan düşərgəsi olan Azıx mağarasında aşkar edilmişdir. Nadir insan məskənlərindən olan Azıx mağarasının, onun çox zəngin materiallarının, ibtidai cəmiyyətin formalaşması və inkişafı, ən erkən insanlar, onların maddi və mənəvi mədəniyyəti, həmçinin ən qədim insanların yaşayıb-yaratdıqları paleoloji vəziyyət problemlərinin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Azıx mağarasının tapılması sayəsində biz tariximizi ən qədim dövrlərdən – milyon il bundan əvvəldən başlaya bilirik. Bu

kəşflərin sayəsində Azərbaycan xalqının tarixini çox qədim zamanlardan başlamaq olar. Olduqca əhəmiyyətlidir ki, Azıx mağarasının materialları bizə insan cəmiyyətinin inkişafının qanunauyğunluğunun ümumiliyi haqqında, soygenimizin ümumi istiqaməti barədə bir daha inandırıcı fikir yürütməyə, insanın həyat tərzinin modelinin universallığını güman etməyə imkan verir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi eramızdan əvvəl IV əsrin sonunda meydana gəlmiş Alban çarlığının ərazisi olduğu tarixi mənbələrlə elmi şəkildə sübut olunmuşdur. Bizim eramın I əsrindən Albaniyaya mənşə etibarilə parfiyalı Ərşakilər nəslə hakimlik etmişdir. Bu dövr haqqında məlumat verən mənbələrimiz, o cümlədən elə erməni mənbələri də göstərir ki, o zaman Albaniyanın cənub sərhəddi Araz çayı boyunca keçirdi, yəni bütün Kür və Araz çayarası Albaniya dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Moisey Xorenliyə görə güman ki, albanların əfsanəvi əcdadı Arana özünün dağlıq hissəsi ilə birlikdə bütün Albaniya düzənliyi irs olaraq qalmışdır və Aranın nəsilələrindən uti, hardman, savdey kimi tayfalar və qarqar knyazlığı öz mənşəyini götürmüşdür. Onların hamısı Alban tayfalarıdır. Qarqarlar əsas Alban tayfalarından biridir. Tarixçilər belə hesab edirlər ki, Alban əlifbası da elə Qarqar dilinin əsasında yaradılmışdır.¹

Suren Ayvazyanın müəllifi olduğu "Erməni taleyi" romanında daşnaq ideyalarının ardıcıl təminatçısı Zori Balayanın "Oçaq" kitabında, əldəqayıрма yazıçı, tarixçi, azğın millətçilik təbliğatı apardığına görə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Dağlıq Qarabağ bölməsində məsul vəzifədən çıxarılmış və ciddi partiya cəzası almış Baqrat Ulubabyanın "Artsax dialekti haqqında",

¹ Əliyev İqrar. Dağlıq Qarabağ. Bakı, 1989, s. 21.

"Böyük Ermənistan" və s. haqqında millətçiliyi təbliğ edən saxta elmi əsərlərində Qarabağın, Naxçıvanın və digər bir çox bölgələrin guya həqiqi sahibləri, qədim sakinlərinin ermənilər olması və azərbaycanlıların gəlmə olduğunu təbliğ edən həyasız fikirlərində Azərbaycanın nəinki ərazisi, hətta maddi-mədəniyyət abidələri də mənimlənilir. Onlar yazırlar ki, Ermənistanın sərhədləri Bakının və Şamaxının yaxınlığından keçir. Ayvazyanın adı çəkilən romanında Şəki, Qandzak (Gəncə) vilayətləri və başqaları erməni vilayətləri adlandırılır. Ayvazyan tarixi real mövqelərdən deyil, müsəlmanların və xristianların mübarizəsi tarixi kimi nəzərdən keçirir. Əsərin bir çox yerlərində bütün xristianlar müsəlmanların əbədi "düşmənləri" kimi göstərilir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası erməni tarixşünaslığında belə bir saxta mülahizə ilə əsaslandırılır ki, guya Dağlıq Qarabağ tarixən erməni ərazisi olmuşdur. Müasir erməni tarixçilərindən P. Ovanesyanın və K.Qriqoryanın uydurmalarla dolu əsərləri məhz bu saxta mülahizənin «əsaslandırılmasına» həsr olunmuşdur. Sank-Peterburqda yaşayan K.Qriqoryan «Rus dostlarına məktub» məqaləsində yazır ki, Azərbaycanın tərkibinə daxil edilmiş Dağlıq Qarabağ tarixən Etmənistana məxsus həqiqi erməni torpağıdır. Amerikada yaşayan P. Ovanesyan da Dağlıq Qarabağı Ermənistanın Şərq hissəsi hesab edir. Onun fikrincə Dağlıq Qarabağ tarixən Arsax adlanmışdır.

Z. Balayanın uydurmasına görə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda yaşayanların 98 faizi ermənilər olmuşdur¹. Qatı şovinst mövqeli daşnaksütyun partiyası məhz bu qondarmalara uyğun

¹ Ə.Abdullayev, «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı – XX əsr) Bakı. 1998 səh.5

olaraq keçən əsrin sonlarından başlayaraq «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq və ona Azərbaycanın Kür çayından cənubda olan ərazisini də qatmaq siyasəti yürütmüş və onu əməli surətdə həyata keçirmək üçün ermənilərin harada varsa səfərbəyliyə alınmasını təmin etmişdir. Halbuki, həm Ermənistan ərazisində və həm də Dağlıq Qarabağda əhalinin milli tərkibində XIX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlılar çoxluq təşkil etmişlər. Bunu 1823-cü ilə aid, yəni ermənilərin İrandan və Türkiyədən köçüb gəlmələrinə qədər statistik məlumatlar təsdiq edir. Belə ki, azərbaycanlıların nəinki Dağlıq Qarabağda, Hətta indi Ermənistan adlandırılan ölkənin də ərazisində əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyini tarixi mənbələr və son illərə aid tədqiqatlar da təsdiqləyir. Diqqəti burası cəlb edir ki, bu obyektiv həqiqəti söyləyənlər içərisində XIX əsrin müəllifləri N.N. Şavrov, S.N.Qlinka, V.L.Veliçko və başqaları ilə yanaşı müasir Azərbaycan tədqiqatçıları T.Köçərli, M.İsmayılov, İ.Əliyev və digərləri ilə erməni müəlliflərindən Z.Korkodyan və V.A.Parsamyan da vardır². V.A.Parsamyan açıq etiraf edərək yazmışdır: «Rusiyaya birləşənə qədər Şərqi Ermənistanın 169 min 155 nəfər əhalisinin 56,305 nəfəri, yaxud 33,8 faizi erməni, 84089 nəfəri, yaxud 49,7 faizi müsəlman, 26911 nəfəri, yaxud 16 faizi kürd və 850 nəfəri, yaxud 0,5 faizi kənar millətlər idi»¹.

Məlum olur ki, mötəbər beynəlxalq təşkilatlar, qüdrətli dövlətlərin ziyalıları da erməniləri qəbskar, işğalçı millət olmalarını, digər ölkələrin torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» imperiyası yaratmaq hərisliyində olduqlarını çox yaxşı bilir və

¹ Ə.Abdullayev, «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı – XX əsr) Bakı. 1998 səh.6

bunu öz əsərlərində təkzibolunmaz faktlarla təsdiqləyirlər. Belə dəyərli əsərlərdən biri də 2003-cü ilin aprelində ABŞ-da çap edilmiş «Ermənistan – terrorçu, «xristian», ölkənin gizlinləri» kitabıdır. ABŞ-m Arkanzas Universitetinin qanunçuluq fakültəsində alimlik dərəcəsi almış Səmyuel Umzdir. O, özünün göstərilən kitabında elmi əsaslarla obyektiv şəkildə aşağıdakı fikirlərini söyləmişdir: «Tarixən Ermənistanın demək olar ki, müstəqil ərazisi olmayıb. Digər ölkələrin ərazilərindən rus imperiyasının himayədarlığı ilə zəbt etdikləri torpaqlar hesabına, «Böyük Ermənistan» yaratmaq eşqinə düşmüş ermənilər nəhayət ki, XX əsrdə özlərinə bir dövlət kimi xəritədə yer tuta bildilər. Azərbaycanın əzəli torpaqlarını özününk hesab edən ermənilər beynəlxalq aləmdə özlərin, «başibəlalı», «zavallı» məxluqlar kimi göstərərək, guya daim türklərin soyqırımına məruz qaldıqları, türklər tərəfindən amansızca qətlə yetirilmələri barədə dünyaya səs saldılar. Təəssüf ki, bəzi dövlətlər «xristian» qardaşlarının yalanlarına həqiqət donu geyindirərək, qondarma erməni soyqırımına inanmış, onlara himayədarlıq etmişlər. –Məhz buna görə də dünya meydanında erməni yalanı ayaq tutub yerimiş, Azərbaycanlıların, türklərin haqq səsinə isə heç kəs inanmamışdır». Təxminən əsr yarım müddətdə ermənilər saxta sənədlərdən ibarət yalan, böhtan piramidası quraraq açıq təcavüzə keçmişlər¹.

Bütün bunlarla əlaqədar akademik Tofiq Köçərli "Qarabağ: yalan və həqiqət" adlı əsərində göstərir ki, Dağlıq Qarabağ hadisələri yenidən başlayan kimi, Ermənistanın siyasi xadimləri dərhal iki böyük yalan uydururlar. Guya 1920-ci il dekabrın 1-də

¹ Xalq qəzeti, avqust 2004-cü il.

Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağı Ermənistanın ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Guya 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu "biabırçı ədalətsizliyə" yol verərək "Ermənistanın əzəli vilayəti – əhalisinin 95 faizi ermənilərdən ibarət olan Dağlıq Qarabağı mexaniki surətdə Ermənistandan qoparıb" Azərbaycana qatmışdır. Müəyyən səbəblər üzündən akademik A.D.Saxarov, o zaman xaricdə yaşayan A.İ.Soljenitsin və başqaları da dərhal Dağlıq Qarabağ haqqında erməni yalanlarına uyduqlar¹.

Bu yalanlar indi də dünyanı gəzməkdədir. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, Vətən tariximizi, o cümlədən Qarabağ tarixini saxtalaşdıranlara o zaman bizim bir çox görkəmli tarixçilərimiz, ziyalılarımız cavab verməkdə acizlik və yaxud biganəlik göstərdilər.

Bununla əlaqədar təkcə bir fakta müraciət edək. 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə etdi. İclasda SSRİ Ali Sovetinin Azərbaycan və Ermənistandan olan çoxsaylı deputat qrupu iştirak edirdi. Orada ermənilərdən Q.M.Voskanyan, Q.A.Poqosyan, V.A.Ambarsumyan, S.Q.Arutyunyan, V.A.Petrosyan, Azərbaycandan Ə.X.Vəzirov, M.Ə.İbrahimov və S.B.Tatliyev çıxış etdilər. Orada çıxış edən ermənilər bir ağızdan deyirdilər ki, 1921-ci ildə "tarixi ədalətsizliyə" yol verilib – Dağlıq Qarabağ Ermənistandan qoparılıb Azərbaycana birləşdirilmişdir. Azərbaycanlı deputatlar isə susurdular, sanki bu yalanın, saxtakarlığın Azərbaycanın nümayəndələrinə heç bir dəxli yox idi.

¹ Köçərli Tofiq. Qarabağ. Bakı, 1998, s. 3.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər Azərbaycandan heç kəs həmin məsələyə toxunmamışdı. Heç kəs erməni böhtanını təkzib etmək cəhdində olmamışdı. Bu baxımdan ermənilər həmin iclasa əsas mətləblə, yəni Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək tələbi ilə hazır təkliflərlə gəlmişdilər. Bu təkliflər aşağıdakılardan ibarət idi:

- Dağlıq Qarabağa SSRİ Ali Sovetinin, SSRİ hökumətinin xüsusi müvəkkillərini təyin etmək;
- DQMV-ni müvəqqəti olaraq Mərkəzi İttifaq orqanlarına və ya RSFSR-ə tabe etmək;
- Dağlıq Qarabağı müvəqqəti olaraq Azərbaycanın tabeliyindən çıxarıb, Xüsusi İdarə Orqanına tabe etmək.

Lakin Azərbaycanın rəhbərləri həmin təkliflərin də heç birinə münasibətlərini bildirməmişlər. Bütün bunlardan istifadə edən erməni millətçiləri öz uydurmalarını geniş miqyasda yaymağa başlamışlar. Bəs Azərbaycan tarixçiləri, xüsusən də ziyalılarımız bu kəskin mübarizədə necə iştirak edirdilər?

Böyük fransız maarifçisi Şarl Lui Monteskye 1771-ci ildə yazdığı "İran məktubları" əsərində göstərirdi: "Dünyanın heç bir xalqı fəthlik şöhrəti və əzəməti ilə tatarlarla yarışa bilməz... İranın hökmdarları onlardır. Kirin və Kambisin taxtında təntənə ilə oturan onlardır. Onlar Türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afrikada nəhəng, fəthliklər edib, dünyanın üç qitəsində ağalığ edirlər... Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar... Bu cəngavər xalq öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb, keçmiş qələbələrinin əbədləşdirilməsi qayğısına qə-

tiyyən qalmamışdır".¹ nümunə gətirdiyimiz bu müşahidələr bizim özümüzdə də bilavasitə aiddir.

Əslində biz əsrlər boyu milli tariximizin yazılması və təbliğinə biganə olmuşuq. Hərçənd tarixin yazılması onun yaradılması qədər də çətin və labüddür. Sovet rejimi zamanında buna lazımınja imkan verilməmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq XX əsrin ortalarından başlayaraq vəziyyət əsaslı sürətdə dəyişməyə başlayır. Peşəkar, istedadlı tarixçilər nəslə yetişir. Azərbaycan tarixinin tədqiq edilməsi sahəsində önəmli addımlar atılır. Tariximizin müxtəlif dövrlərinə və problemlərinə dair onlarca qiymətli elmi əsərlər çap olundu. 50-ci illərin axırları – 60-cı illərin əvvəllərində tarixşünaslığımızda mühüm dəyişiklik baş verdi: İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə, Ə.N.Quliyev və İ.A.Tokarjevskinin redaksiyası ilə üçcildlik "Azərbaycan tarixi" işıq üzünə görə bildi. Tarixçilərimiz tərəfindən yazılan üç cildliyin hansı ideologiyaya, hansı şəraitə söykəndiyi məlumdur. Bununla belə, üçcildlik milli tariximizin sistemli şəkildə yazılmış ilk fundamental toplusudur.

Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti, milli öndərimiz H.Ə.Əliyevin Azərbaycan tarixinin yazılmasına şəxsən qayğı göstərməsi sayəsində tariximizin dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinin dönüş anı başlanmışdır.

Dağlıq Qarabağ hadisələri alovlanmağa başlayanda – 1988-ci ildə Ermənistan Elmlər Akademiyası dərhal kollektiv bir əsər – «Naqornıy Karabax. İstoriçeskəə spravka»² – "Dağlıq Qa-

rabağ. Tarixi arayış" kitabını çap etdi və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında elm pərdəsi altında növbəti dezinformasiyasını yaydı. Bunun ardınca Yerevanda iki hissədən ibarət, yalan və iftiralarla dolu "Sobitiə v Naqornom Karabaxe. Xronika"¹ kitabı buraxıldı. Lakin, o zaman yenə də bizim elitamız və ziyalılarımızın bir çox mütəşəkkillik göstərə bilmədi. Bütün bunlara baxmayaraq, ayrı-ayrı müəlliflər və xüsusən də bir sıra tarixçi alimlərimiz Qarabağın tarixini saxtalaşdıranlara qarşı mübarizədə seyrçi qalmadılar. Qarabağ hadisələrinin ilk illərində professor Danil Quliyev erməni müəlliflərinin Dağlıq Qarabağ haqqında iddialarını əsassız sayan mülayim tonlu məqalələrlə çıxış etdi.

1989-cu ildə akademik İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ. Tarixi faktlar. Hadisələr" kitabı çap olundu. Kitabda Dağlıq Qarabağın tarixi ilk dəfə yığcam şəkildə işıqlandırılmışdır.

Akademik C.Quliyev, Akademik müxbir üzvü Mahmud İsmayılov da həmin istiqamətdə fəallıq göstərdilər.

Dağlıq Qarabağın və ümumiyyətlə Qarabağın tarixinin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından alimlərimiz bir neçə istiqamətdə faydalı iş gördülər. Bir sıra sənədlər və materiallar məcmuələri hazırlanıb çap olundu.

- 1988-ci ildə D.Quliyevin redaktəsi ilə "Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkil edilməsi tarixinə dair. 1918-1925. Sənədlər və materiallar";

- 1989-cu ildə S.Əliyarovun və İ.Mahmudovun redaktəsi ilə "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar", 1994-cü ildə akademik Ziya

¹ "Turan" jurnalı, 1921, № 1, s. 105-106.

² Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988.

¹ События в Нагорном Карабахе. Хроника. Ереван, 1988.

Bünyadovun və Yusif Yusifovun redaktəsi ilə "Azərbaycan tarixi", A.Fərzəliyevin, N.Axundovun tərtib etdikləri "Qarabağnamələr (1990-1991), 1998-ci ildə akademik Tofiq Köçərlinin "Qarabağ: yalan və həqiqət kitabı" və bir çox başqa məcmuələr nəşr edilmişdir.

Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox orta əsr mənbələri ilk dəfə dilimizdə işıq üzü gördü. Mərhum akademik Z.Bünyadovun bu sahədə xidməti əvəzsizdir. Z.Bünyadovun tərcüməsi ilə VII əsr alban qaynağı Moisey Kalankatuklunun "Albaniyanın tarixi"?? və s. kitablar çap edilmişdir. Rus müəllifləri V.L.Veliçko, S.Qlinka, N.İ.Şavrov, V.F.Mayevski və b. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində çapdan çıxmış və Qarabağın tarixinə bu və ya başqa şəkildə aidiyyəti olan əsərləri də yenidən nəşr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu sahədə elmi-tədqiqat, elmi-metodiki işlər genişlənməmişdir. Ziya Bünyadov, İqrar Əliyev, Mahmud İsmayılov, Fəridə Məmmədova, İlyas Babayev, Süleyman Əliyarov və başqa müəlliflərin kitab və məqalələrində Dağlıq Qarabağın qədim, orta əsrlər və yeni tarixi, Cəmil Quliyevin, Danil Quliyevin, Tofiq Köçərlinin, Ziyad Səmədzadə, Tofiq Mustafazadə, İsrəfil İsmayılov, Tahir Qaffarov, Ataxan Paşayev və başqa müəlliflərin kitab və məqalələrində Dağlıq Qarabağın XX əsr problemləri konkret şəkildə işıqlandırılmışdır. Dağlıq Qarabağ məsələlərinə dair bu sətirlərin müəllifinin də bir neçə kitabı və xeyli məqalələri çap edilib. Lakin etiraf etməliyik ki, tarixçi alimlərimizin Qarabağ məsələsinə dair yazdıqları əsərlər keçmiş SSRİ məkanına və bütövlükdə dünyaya, demək olar ki, çatmayıb və ya olduqca nadir halda buna nail olunub. Ermənilər həmişəki kimi indi də öz

məqsədləri üçün Rusiya, xüsusilə də Moskva mətbuatından, erməni lobbisinin köməyi ilə xarici ölkələrin mətbuatından bacarıqla istifadə edirlər. 1994-cü ildə Moskvada "Rusiya-erməni təşəbbüsləri mərkəzi" adlı yeni bir ictimai təşkilat təşkil edilmişdir. Bəzi rus ziyalılarının da köməklik etdiyi bu təşkilatın təsisçisi və maliyyələşdirəni də mərkəzin prezidenti Vartanyandır. 1994-cü ilin dekabrında Vartanyan "Literaturnaya qazeta"da Azərbaycan əleyhinə məqalə ilə çıxış etmiş və ermənilərin ərazi iddialarına bir daha həyasızlıqla haqq qazandırmışdır.¹ 1997-ci ildə general Lebedin və onun havadarlarının Ermənistanı və Dağlıq Qarabağa səfərini təşkil edən də həmin mərkəz olmuşdur. Lebedin erməni-pərəst və antiazərbaycan xarakterli kitabını ermənicə çap etdirən də məhz elə həmin Vartanyan olmuşdur.

Moskvada "Erməni icmaları konfederasiyası" adlı təşkilat da fəaliyyət göstərir. Onun icraçı katibi K.Mikaelyan da başqa erməni müəllifləri kimi Dağlıq Qarabağın 1921-ci ildə Ermənistanıdan zorla alındığını qeyd edir. Göründüyü kimi, müxtəlif adlar altında Moskvada fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları Azərbaycana qarşı müxtəlif səpkili qara yaxmaqla, böhtan atmaqla Azərbaycanı nüfuzdan salmağa çalışmaqla, Dağlıq Qarabağ haqqında yalanlar uydurub, həmin yalanları tarixi həqiqət kimi təqdim etməklə məşğuldurlar.

Bu səbəbdən də hələlik Rusiya xadimləri, Rusiya və MDB dövlətlərinin oxucuları Azərbaycan haqqında, Dağlıq Qarabağın tarixi haqqında erməni dezinformasiyasından bəhrələnilər. Bu-

¹ Литературная газета, 1994, 28 декабря.

nun bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, biz Dağlıq Qarabağın, yaxud Naxçıvanın tarixinə dair məqalələrlə Rusiya mətbuatında çıxış edə bilmirik, erməni yalanlarını Rusiya və qeyri ölkələrin mətbuatı vasitəsilə ifşa etmirik. Bakıda dərc edilən yazılar isə MDB dövlətləri oxucularına çatmır. Dağlıq Qarabağ haqqında həqiqətlərin keçmiş SSRİ məkanına yayılmasında Moskva mətbuatı mühüm bir kanaldır. Bundan istifadə etmək olduqca vacibdir. Bu ona görə aktual və vacibdir ki, erməni müəlliflərin Azərbaycana qarşı ideoloji təxribatları nəinki ara vermir, hətta yeni-yeni üsullarla daha da təkmilləşdirilir.

Bu kitabda ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının yaranması, Dağlıq Qarabağa muxtariyyətin verilməsinin məqsəddləri haqqında ətraflı məlumat verilir və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasının faciəli nəticələri göstərilir.

FƏSİL I

DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VILAYƏTİNİN YARADILMASI TARİXİNDƏN

1.1. Erməni daşnaqlarının Qarabağ siyasəti. Separatizmin mərhələləri

Hələ erkən orta əsrlərdə, dəqiq desək IV əsrdə öz asılı dövlətçiliyini itirmiş ermənilər o vaxtdan başlayaraq min beş yüz ilə yaxın bir dövrdə zaman-zaman öz dövlətçiliklərini bərpa etməyə cəhd göstərsələr də, heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilməmişlər. Yalnız XX əsrin əvvəllərində Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi, Qərb dövlətlərinin ermənilərə rəğbət bəsləməsi, keçmiş çar Rusiyasının süqutu və onun yerində yeni – Qırmızı Sovet imperiyasının yaranması ermənilər üçün əlverişli şərait yaratdı.

Vaxtilə Bizans imperiyasına qatılmış ermənilərin nə cür bir xalq olduğu o vaxt hamıya, hətta ermənilərin özünə də artıq məlum idi. Açıqgimə desək, ermənilər demək olar ki, bir milli qurum kimi aradan çıxmaq üzrə idilər. Məlumdur ki, XI əsrdə türklər Anadoluya gəlməyədilər, bəlkə də bu belə olacaqdı. Bu məsələ erməni mənbələrində də öz əksini geniş surətdə tapmışdır. Həmin mənbələrdə göstərilmişdir ki, ermənilərin bir millət kimi formalaşmasında türklərin böyük köməyi olmuşdur. Türklər Anado-

lunu fəth etdikdən sonra erməniləri bütün hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etdilər. Onlara özlərinin məktəblərini, kilsələrini, adət və ənənələrini, öz din və dillərini və s. saxlamaq üçün hüquqlar verildi. Lakin zaman-zaman ermənilər bu yerlərdə möhkəmləndikdən sonra türklərə qarşı çıxdılar. Onlar, özlərinin çirkin fikirlərini büruzə verərək, Osmanlı imperiyası torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəlyasına düşdülər.¹ Bunun üçün hamıdan çox Rusiya imperiyasına üz tutmalı oldular və rus çarı I Pyotrun cənub bölgələrinə yürüş ideyalarından çox məharətlə istifadə etdilər. Onu da qeyd edək ki, sonralar Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrində ermənilər ruslara geniş şəkildə hər cür köməklik göstərdilər. Bunun müqabilində ruslar da öz köhnə dostlarına – "yazıq ermənilərə" öz paylarını əsirgəmədən verdilər. Çar ordusunun Türkiyə ərazisində işğal etdikləri şəhər, kənd və qəsəbələrdə hakimiyyət ermənilərə verildi və onlar dəstəklənməyə başlandı.²

Bu dövrdən ermənilərin qəlbində türk millətindən ibarət düşmən obrazı getdikcə canlanmağa başladı və onlar türklərə qarşı hər cür vəhşiliklərə, – genosid siyasətinə başladılar. Türkiyə ilə Rusiya arasında müqavilə bağlandıqdan sonra ilk vaxtlar İrandan təxminən 40 min, Türkiyədən 85 min erməni indiki Ermənistan deyilən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Bu axın getdikcə gücləndi. İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində yerləşdirilən ermənilər üçün hətta bir vilayət də yaradıldı. Beləliklə, rus imperiyasından dəstək alan ermənilər

"Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq ideyalarını Osmanlı Türk imperiyası və Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına reallaşdırmağa başladılar. Özü də separatizm və soyqırımı kimi iyrənc vasitələrdən istifadə edərək türklərsiz "böyük erməni dövləti"ni yaratmaq yolunu seçdilər. Erməni Daşnaq partiyasının bir çox liderləri və digər tarixi saxtalaşdıranlar bir ağızdan deyirlər ki, guya Qarabağ "erməni Qarabağıdır" və guya 1918-ci ildə Azərbaycan bu diyara haqsız iddia irəli sürmüşdür. Məsələn, İ. Lenski yazmışdır: "1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyəti Şərqi Zaqafqaziyanın geniş ərazilərinə, o cümlədən ermənilərin məskunlaşdığı Dağlıq Qarabağa iddialar irəli sürdü. Həmin illərdə dünya dövlətləri münaqişəyə Ermənistan və Azərbaycan arasında ərazi mübahisəsi kimi baxırdılar. Lakin əgər o zaman Ermənistan öz mənafeələrini Qarabağ xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququna tabe etdisə, Azərbaycan problemi dərhal hərbi yolla həll etməyə cəhd göstərdi. Əlamətdardır ki, həmin anda dünya Azərbaycanın hərəkətlərinə tənqidi yanaşdı və onun millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsi rədd edildi".¹

Çarizm Qarabağ xanı İbrahim xanın əyalətinin bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanətinə naxələf çıxdı. 14 iyun 1806-cı ildə Şuşa komendantı mayor Lisaneviç bir dəstə qoşunla gecə Xankəndə gələrək, orada İbrahim Xəlil xanı, onun ailəsini, 17 nəfər adamı qətlə yetirdi. Silah gücünə işğal edilmiş xanlıqlar ləğv edilərək eyniadlı əyalətlər təşkil olundu. Sonralar Naxçıvan, və İrəvan xanlıqları ərazilərindən ibarət "Erməni vilayəti" təşkil

¹ Sadiq İ. Ermənilərin I Pyotrla görüşü. Bakı, 1993, s. 16.

² Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, s. 59-60.

¹ Köçərli T. Qarabağ, yalan və həqiqət. Bakı, 1998, s. 104.

edildi. Bununla da Azərbaycanın milli dövlətçiliyi ləğv edildi.

Qarabağ əyaləti Şəki, Şirvan və Talış əyalətləri ilə birlikdə "Müsəlman əyalətləri başçısına" (iqamətgah Şuşa şəhərində idi) tabe edildi. Beləliklə, çarizmin hakimiyyət orqanları Qarabağı məhz "müsəlman əyaləti" hesab edirdilər. Bəli, erməni əyaləti deyil, məhz "müsəlman əyaləti". Beləliklə, XIX əsr rus sənədlərində, yaxud, heç olmazsa, bir nəfər də olsun rus müəllifinin əsərlərində Qarabağın "erməni əyaləti" və yaxud "erməni distansiyası" adlandırılmasına heç yerdə rast gəlinmir. Bu baxımdan imperator I Aleksandrın (1801-1825) Qarabağ vilayəti haqqında 10 sentyabr 1806-cı il tarixli fərmanında bunu bir daha aydın görmək olar: "Ali məqam general Mehdiqulu xan Əlahəzrət imperatorun mübarək fərmanı ilə xanlıq rütbəsi alıb. Qarabağ vilayətinə müstəqil hakim təyin edilmişdir. Lazımdır ki, bütün əhali ona tabe olub, baş əyərək sözündən çıxmasın, xanın əmrinə və hakimiyyətinə aid olan bütün qayda-qanunlara əməl etsinlər". Göründüyü kimi, İmperator I Aleksandrın 197 il bundan qabaq yazılmış həmin fərmanında nə erməni və nə də Ermənistan adı var. Bu da məlumdur ki, İbrahim xanın sarayında dövlət işləri fars dilində aparılırdı. Ona görə də I Aleksandrın fərmanı da o zaman mürəkkəb ərəb-fars ifadələri ilə yazılmışdır. Başqa bir fakt Rusiyada Qarabağda "xristian dövləti" yaratmaq ideyası yaşayırdı. Lakin ermənilərin maraqlarına baxmayaraq bu fikir də heç bir nəticə vermədi. Çünki Rusiyanın hakimiyyət orqanları 1823-cü ildə Qarabağda dövlət səviyyəsində əhali arasında siyahıyaalma aparıb erməni əhalisinin sayını müəyyənləşdirdikdə yəqinlik hasil edildi ki, erməni liderlərinin hay-küy salıb şişirtdiklə-

ri 5 «Qarabağ erməni mülkiyyəti»ndə cəmi 4366 erməni ailəsi¹ yaşayırdı ki, onların da bir neçəsi müsəlmanlığı qəbul etmişdir. Belə bir zəmində yaradılan "xristian dövləti" cırıdan, gülünc dövlət ola bilərdi.

Beləliklə, bütün göstərilən bu araşdırmalardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağın əsrlər boyu Azərbaycanın tərkibində olması danılmaz bir faktdır.

Hələ XVIII əsrdən Qafqazı, o cümlədən Güney Qafqazı ələ keçirmək üçün geniş hərbi fəaliyyətə başlayan çar Rusiyası artıq XIX əsrin birinci yarısında öz istəklərinə tam nail ola bildi. Qeyd etməliyik ki, çar Rusiyası ilə İran arasında gedən müharibələr nəticəsində bağlanan 1813-cü il 12 oktyabr tarixli Gülistan və 1828-ci il 10 fevral tarixli Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Güney Qafqaz tamamilə Rusiyanın əlinə keçdi.

Ermənilərin Güney Qafqazda çoxalması və möhkəmlənməsinin əsas səbəbi rus çarizminin bu ərazidə yeritdiyi xristianlaşma siyasətinin nəticəsi idi. Rus çarizminin bu siyasətindən bəhs edən ümumiləşdirilmiş bircildli «Azərbaycan tarixi»ndə deyilir: "Təkcə 1828-1830-cu illərdə İrandan və Azərbaycanın cənub ərazisindən Ön Qafqaza, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni əhalisi köçürülmüşdür. Çünki Türkmənçay müqaviləsinə görə ermənilərin maneəsiz olaraq İrandan köçməsinə icazə verilmişdir".² Həmin əsərdə göstərilmişdir ki, rus imperiyasının qayğısı sayəsində 1828-1829-cu illərdə İran və Türkiyədən üst-üstə hesablanarsa,

¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989, s. 95.

² Azərbaycan tarixi. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994, s. 582-583.

rəsmi şəkildə təxminən 125 min erməni köçürülərək Yelizavetpol və İrəvan quberniyasının erməni əhalisinin çox az olduğu ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirilmişdi.¹ Sonra bir sıra mənbələrdən görüldüyü kimi, o zaman erməniləri yerləşdirmək üçün 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə müsəlmanlardan 2 milyon rubluqdan yuxarı xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır.² İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin nə qədərini Azərbaycanda yerləşdirilməsi tam dəqiqləşdirilməyib. Ümumi şəkildə demək olar ki, həmin ermənilərin əsas hissəsi çarizmin rəsmi siyasətinə müvafiq olaraq və general Paskeviçin müsəlman vilayətlərində xristian əhalisini nə qədər mümkünə çoxaltmaq barədə konkret göstərişinə əsasən müsəlman vilayətlərində yerləşdirilmişdir. Məsələn, Z.Balayan 1920-ci ildə Ermənistanda 700 min nəfər erməni yaşamasını etiraf etmişdir ki, bu ermənilər əsasən "1828-ci ildə İranda rus səfiri A.Qriboyedovun xilas etdiyi ermənilərdir. Onlar İrandan, həm də Türkiyədən deportasiya edilənlərdir. Ümumiyyətlə, bizim bir çox yaşayış məntəqələrimiz A.Qriboyedovun vaxtında salınmışdır".³ Bu düzgün etirafdır. Ancaq Z.Balayan görək onu da etiraf edəydi ki, bu yerlər boş qalmamışdı və orada Azərbaycan türkləri yaşamışdır.

Amerikalı müəllif C.Makkartini də bu barədə olduqca haqlıdır: 1828-ci ilədək Ermənistan əhalisinin 80 faizi müsəlmanlardan ibarət olmuşdur.

¹ Yəni orada, s. 582.

² Azərbaycan tarixi. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə, s. 582.

³ Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət, s. 100-101.

Bununla bağlı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın Rusiya tərəfindən işğalına qədər Naxçıvan əyalətində ermənilər əhalinin yalnız 16,4 faizini təşkil etmişlər. Lakin erməni müəllifləri (R.Yengibaryan, K.Megelyan) uydururlar ki, ermənilər Naxçıvan əhalisinin 80 və yaxud ən azı 55 faizini təşkil etmişlər. Onlar bu saxta dəlillərdən istifadə edərək Naxçıvana iddia irəli sürürlər. Bununla əlaqədar olaraq Şuşa şəhəri əhalisinin tərkibində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. 1823-cü ildə Şuşada yaşayan 1532 ailədən 1111-i azərbaycanlı (72,5 faiz), 421-i erməni ailəsi (27,5 faiz) idi.¹

1832-ci ildə gölmələr hesabına ermənilər Şuşa əhalisinin 44,9 faizini təşkil etmişdilər. 1823-1832-ci illər ərzində onlar 27,5 faizdən 44,9 faizə çatmışdılar. Beləliklə, Qarabağın, Şuşanın erməniləşdirilməsi planı mərkəzdə – Rusiya imperiyasında hazırlanmışdı. Bu isə 1897-ci ildə ermənilərin Şuşada çoxluq təşkil etməsi ilə nəticələndi (14356 erməni və 10809 azərbaycanlı). Göründüyü kimi, vaxtilə Şuşa şəhərində barmaqla sayılan ermənilər artıq şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil etmişlər.² Həmin proses bir qayda olaraq Şuşa qəzasında da getmişdir. Yəni Dağlıq Qarabağda 1897-ci ildə ermənilərin sayı 88243 nəfərə çatmışdır. Statistik məlumata görə göstərilən ildə burada 73910 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Təkcə həmin illərdə Cənubi Qafqaz vilayətlərinə, xüsusən Qarabağa ən sadə hesablamalara görə 130 mindən çox ailə köçürülmüşdür.

Digər məlumata görə, bu köçkün ermənilərin sayı 200

¹ Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət, s. 100-101.

² Yəni orada.

mindən çox olmuşdur. A.S.Qriboyedov yazırdı ki, ermənilər əksərən müsəlman torpaqlarına sakin olmuşlar. O, sözünə davam edərək yazırdı: «onlar müsəlmanları sıxıntılı vəziyyətə salırlar və onları əsaslı surətdə narazı edirdilər. Müsəlmanlar ehtiyat edirdilər ki, ermənilər bir dəfə buraxıldıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnəcəklər».¹

N.İ.Şavrov özünün "Güney Qafqazda rus işinin yeni təhlükəsi" adlı əsərində yazdığı kimi "gəlmə ermənilər keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi ilə yanaşı həm də Yelizavetpol quberniyasında Qarabağ və Zəngəzurun dağlıq bölgəsində və Göycə gölünün sahillərindəki səfalı yaylaqlarında yerləşdirilmişlər. N.İ.Şavrov yazırdı ki, rəsmi köçürülmüş 124 min nəfər erməni ilə yanaşı 10 minlərlə erməni ailələri də qeyri-rəsmi surətdə Güney Qafqaza axışmışlar. O qeyd edirdi ki, "XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda yaşayan 1 milyon 800 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən buraya köçürülənlərdir.² Beləliklə, Güney Qafqazda Rusiyanın köməyi ilə ermənilər özlərinə yer elədikcə əl-qol açmağa, qabaqlarında müti qul kimi dayandıqları qonşularına qarşı ərazi iddialarına başladılar. Onlar Türkiyənin şərq vilayətlərində, Güney Qafqazın azərbaycanlılar yaşadığı torpaqlarda özlərinin "Böyük Ermənistan dövləti" yaratmaq xülyalarını reallığa çevirmək yoluna qədəm qoydular. Qərbi Avropa ölkələri və Rusiyadakı inqilabi çıxışların təsiri altında ermənilər də XIX əsrin

80-90-cı illərində siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başladılar.¹

Hələ 1887-ci ildə bir qrup erməni millətçisi Cenevrədə "Qnçaq" ("Zəng") adlı erməni millətçiliyini təbliğ edən bir partiya yaradırlar. 1890-cı ildə isə Tiflisdə "Daşnaqsütyun" (İttifaq) adında qatı burjua-millətçi erməni faşist partiyası meydana gəlir. Bu partiyaların XIX əsrin axırlarından başlayaraq millətlərə, xüsusilə türk soyundan olan millətlərə qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər öz coğrafi əhatəsinə və qəddarlıq dərəcələrinə görə tarixdə bu qəbildən olan hadisələr sırasında xüsusi yer tutur. Erməni millətçi partiyalarının, xüsusilə "Daşnaqsütyun" partiyasının terror və təxribat xarakterli əməlləri bütün Güney Qafqazı, Osmanlı imperiyasının Anadolu və Avropa hissəsini, İranın Azərbaycan türklərinin yaşadığı əraziləri əhatə edirdi. Bu partiya özünün yaxın-uzaq məqsədlərinə çatmaq, dənizdən-dənizə uzanan "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün şovinst siyasət yeritməklə bərabər terrorizmin bayraqdarı idi. Partiyanın dünya ölkələrində 3293-dən artıq qrupu fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da ən çoxu – 230-dək Rusiyada, 693-ü Türkiyədə, 90-ı İranda və Qafqazda və s. yerlərdə fəaliyyət göstərirdi. Onun əsas mətbuat orqanı ilk dəfə Cenevrədə çapdan çıxan "Dradak" ("Bayraq") qəzeti idi. Bu partiyanın göstərişi və fəaliyyəti nəticəsində Cənubi Qafqaz millətləri arasında yaradılan düşmənçilik təbliğatı, nəhayət, 1905-1907-ci illərdə erməni-müsəlman qırğını kimi faciənin törənməsinə səbəb oldu. Bu məqsədlə 1905-ci il rus inqilabından istifadə edən ermənilər silaha sarılaraq İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şirvan

¹ Грибоедов А.С. Сочинения в двух томах, т. 2. М., 1971, с. 340-341.

² Шавров Н.И. Göst. əsəri, s. 60-61.

¹ Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, s. 159-160.

və Zəngəzur kimi yerlərdə faşist yönəli "Qnçaq" və "Daşnaq" partiyalarının rəhbərliyi ilə silahsız və dinc Azərbaycan türklərini qırmağa başladılar. Bu, sürətlə erməni-azərbaycanlı qırğınının meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Bu münasibətlə gürcü sosialistlərindən Karibinin "Qırmızı kitab" adlı əsərində deyilir: "erməni inqilabçılarının, xüsusilə "Daşnaqsütyun" fırqəsinin zühuruna qədər Zaqafqaziyada sülh və salamətlik hökmü-fərman idi. Bu ölkədə sonralar türklərlə ermənilər arasında vəqə olan qanlı qırğınların kölgəsini belə xatırlayan yox idi. Ermənilər, türklər və gürcülər əsrlərlə bir yerdə yaşadılar. Bu müddət ərzində qanlı bir hadisə şəklində milli ədavət görünməmişdir. Daşnaqlar gəldilər və gələcək ermənilər üçün sırf ermənilərlə məskun bir ərazi yaratmaq istədilər. Patriarxal Qafqaz kəndlərinə milli ədavət və nifrət hissləri doldu. Ermənilərin silah oynatmalarına türklər də eyni şəkildə cavab verdilər".¹ O zaman Qafqazın ümumi valisi olan və ermənipərəstliyi ilə tanınan Vorontsov-Daşkovun Rusiya imperatoruna göndərdiyi məruzədə də ermənilərin işğalçı siyasəti etiraf edilir. Məruzənin 12-ci və 13-cü səhifələrində yazılmışdır: "Daşnaqsütyun" fırqəsinin bu hərəkəti sırf ermənilərlə məskun bir erməni ərazisi vücuda gətirmək qayəsini güdür. Bununla gələcək Ermənistanın muxtariyyəti üçün əlverişli bir zəmin hazırlamaq istəyir".²

Tədqiqatçı – tarixçi-alim Ataxan Paşayev ermənilərin ərazi iddialarından bəhs edən elmi yazısında konkret faktlara əsaslanaraq göstərir ki, hələ 1909-cu il aprel ayının 15-də "Daş-

¹ Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1992, s. 38.

² Yəni orada.

naqsütyun" partiyasının fəaliyyəti ilə əlaqədar Qafqaz canişini dəftərxanasından Bakı şəhər rəisinin adına göndərilən yazıda bu qatı millətçi qrup haqqında ətraflı məlumat verilirdi. Orada deyilirdi ki, "Daşnaqsütyun", "Azad Böyük Ermənistanı" bərpa etmək məqsədi güdürək öz istəyinə çatmaq üçün əsas üsullardan biri kimi öz proqramında ümumi silahlı üsyan və özünün nizami ordusunu yaratmaq yolunu seçib. "Daşnaqsütyun" özünün birinci qurultayında zinforlardan (əsgərlərdən) ibarət daşnaq ordusunu yaratmaq işinin əsasını hələ 1892-ci ildə qoyub. Partiyanın vəsaiti hesabına həmin orduya cəlb etmək və onları silahlandırmaq işi bu günə qədər müntəzəm surətdə davam etdirilir".¹

Yuxarıda deyildiyi kimi, «Daşnaqsütyun» və «Qnçaq» partiyalarını əsas məqsədi Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan dövləti yaratmaq idi. Həmin dövlət əsasən Türkiyənin şərq vilayətlərini əhatə etməli idi.

Bu baxımdan 1894-cü ildə daşnaqlar açıq fəaliyyətə keçdilər. Həmin ildə Samsun şəhərində erməni quldur dəstələri Türkiyənin məsul şəxsləri əsasən vergi yığanlar üzərinə basqınlar etdilər. 1895-ci ildə Zeytun və Vanda üsyan qaldırdılar². Üsyan çox çətinliklə Türkiyə ordusu tərəfindən yatırıldı. Təxminən 400 müsəlman, 1700 erməni həlak oldu. Erməni millətçiləri 1894-1896-cı illərdə Türkiyədə bir sıra Erməni –Türk toqquşmaları təşkil edərək, orada Vətəndaş müharibəsinə keçməklə, şərq Türkiyəni qoparmaq niyyətilə mübarizəyə başladılar. «Erməni məsələsi» də Avropada əslində belə yarandı.

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 12 aprel.

² Ə.Əbdullayev, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Bakı 1998, səh. 36

Rusiya və Türkiyə ermənilərinin vahid, ümumi "Böyük Ermənistan" yaradılması kimi sərsəm ideyalar mövqeyindən çıxış edən "Daşnaqsütyun" öz qüvvələrini erməni millətinin bütün zümrələri arasında millətçilik meyllərini qızıqdırmağa, ermənilərə başqa millətlərə, xüsusilə türklərə qarşı düşmənçilik və nifrət hissi aşılamağa yönəldilmişdir. Bu işdə "Daşnaqsütyun" partiyası ən iyrənc mübarizə və təbliğat üsullarından belə çəkinmirdi.

Erməni millətçiləri XIX əsrin 90-cı illərinin lap sonlarında Türkiyənin Sasun və digər vilayətlərində bir çox fitnəkar çıxışlar təşkil etmişdi. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevskinin, erməni keşişi T.Gegemyansın və başqalarının verdikləri məlumatlara görə bu ərazidəki milli qırğınların təşəbbüskarları həmişə daşnaqların fitvası ilə erməni millətçiləri, xüsusilə də Rusiyadan Türkiyəyə gedən ermənilər olmuşlar. Ən maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, həm Mayevski, həm də T.Gegemyans ermənilər arasında millətçilik təbliğatının yayılmasında erməni ruhanilərinin və erməni kilsəsinin rolunu xüsusilə konkret şəkildə göstərmişlər.

V.Mayevski yazırdı: "Onların (erməni keşişlərinin) dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Lakin bunun əvəzində onlar həmişə millətçilik ideyalarını himayə etmək zəminində əllərindən gələni əsirgəmədən söylə çalışırlar... ermənilər arasında millətçilik ideyaları yüzilliklər ərzində bir-birindən uzaq, lakin saysız-hesabsız monaştrların himayəsi altında olmuşdur".¹ Maraqlıdır ki, Yeliza-

¹ Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş konsulu Mayevskinin xatirələri. B., 1994, s. 11.

vetpol qubernatoru A.Klaçov 1907-ci il avqustun 9-da "Daşnaqsütyun" partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun tapşırığı ilə hazırladığı məlumatında yazırdı: "Millətçilik erməni xalqının çox dərinlərdən gələn başlıca milli xüsusiyyətidir. Hər bir erməni özünü hamıdan – rusdan, gürcüdən, tatarıdan (azərbaycanlıdan) yüksək, ağıllı, bə, xeyirxah və bacarıqlı hesab edir ... Millətçilik öz dininə, dilinə sdaqət, acgözlük, ehtiyatlılıq, hər şeyə qadir pula inam, var-dövlət və kapital qarşısında vicdanlı kult dərəcəsinə qaldırmaq – bax budur erməni xislətinin başlıca xüsusiyyətləri".¹

Yelizavetpol qubernatoru davam edərək yazırdı ki, "Daşnaqsütyun" sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün erməni xalqını – kəndliləri, mülkədarları, sərmayədarları, fəhlələri, tələbələri, ruhaniləri və erməni millətindən olan dövlət qulluqçularını öz ətrafında birləşdirir. Bu baxımdan elə 1903-cü ildə Güney Qafqazda erməni zınforları tərəfindən yüzlərlə cinayətlər törədilib. Onlar bir sıra ucqar bölgələrdə hakimiyyəti ələ keçirir, qatarları, dəmir və şose yollarını, körpüləri partladır, yüksək rütbəli dövlət məmurlarını, polis və jandarm nümayəndələrini, nüfuzlu ictimai xadimləri, hətta jurnalistləri belə terror yolu ilə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər. Bir-birinin ardınca general Əlixanov, qubernatorlar: Nakaşidze, Andrejev, polkovniklər: Bıkov, Saxarov və onlarla başqa hökumət məmurları erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. Qubernator yazırdı ki, özü də bu qətlər "ağlagəlməz dərəcədə həyasızlıqla, izdihamlı və müxtəlif zümrədən olan er-

¹ RFDTA, f. 841, siy. 7, iş 290, v. 238.

məni gürhunun gözləri qarşısında həyata keçirilirdi. Lakin onların arasında heç vaxt qatili ifşa edə biləcək bir nəfər də olsun belə bir şahid tapılmırdı".¹ Nəticədə daşnaqların göstərişi ilə çox vaxt erməni mətbuatı özlərinin təşkil etdiyi bu sui-qəsd hərəkətlərinin günahını həyasızcasına Azərbaycan türklərinin üzərinə atmağa çalışırdılar. Hadisə yerində zınforların öldürülməsini isə daşnaq təbliğatı türklərin üzərinə qoyaraq "bədbəxt erməni millətinin növbəti faciəsi" kimi qələmə verərək, hiyləgərcəsinə göz yaşı axıdılar.

Məlum olduğu kimi, Respublika Dövlət Tarix Arxivində ermənilərin təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, həm də Güney Qafqazda çar hakimiyyət orqanlarına qarşı tətbiq etdiyi bu cür xəbis mübarizə üsullarını sübut edən çoxlu qiymətli sənədlər qorunub saxlanılır. Onlardan yalnız birinin – 1905-ci ilin mayında Bakı polismeystrinə göndərilmiş və polislər tərəfindən isə Bakı-nın müvəqqəti general-qubernatoruna ünvanlanmış intibahnamə haqqında maraqlı bir parçanı Arxivin direktoru, tarix elmləri namizədi A.Paşayevin yazısından oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm. Orada deyilirdi: «Erməni inqilabi federasiyası bununla qorodovoylara, strajniklərə, məhəllə nəzarətçilərinə, qəza rəislərinə, polismeystrlərə, jandarm və axtarış polisində və yuxarıların əmrlərini yerinə yetirən bütün başqalarına elan edir ki, bundan sonra Güney Qafqazda hər hansı erməni əhalisindən silahları almaq məqsədi ilə axtarışlar aparmağa təşəbbüs göstərsələr, amansızlıqla və rəhmsizliklə məhv ediləcəklər. Qoy onların hər

¹ RFDTA, f. 841, siy. 7, iş 290, v. 30.

biri bu cür hərəkət etməzdən əvvəl Bakı qubernatoru Nakaşidzeni, Yelizavetpol vitse-qubernatoru Andreyevi, qəza rəisləri – Boquslavskini, Şemerlini, Naşşanskini, Pavlovu, polismeystr Saxarovu, pristavlar – Cahaxovu, Şumakeviçi, məhəllə nəzarətçisi Ter-Saakovu, qorodovoy Sergeyevi və çox-çox başqalarını yada salsınlar. Rəisdən 25 rubl mükafat yaxud inqilabçıdan güllə. Baxın, fikirləşin nəyin arasında seçim etməlisiniz».¹

Bu intibahnamə bir daha sübut edir ki, ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün necə çirkin əməllərə, qəddar üsullara əl atırlar. Onlar dünya mətbuatında özlərinin törətdikləri vəhşilikləri başqalarının üzərinə atmağa çalışsalar da, özlərinin bu cür intibahnamələri ilə bir daha əsl erməni sifətlərini göstərmişlər. Bu intibahnamələr hələ XX əsrin əvvəllərindən erməni millətçilərinin terror yolunu tutduqlarını, hazırda törətdikləri terrorçuluq hərəkətlərinin təsadüfi olmadığını sübut edir. Bu onu sübut edir ki, bəlkə də dünya tarixində "Daşnaqsütyun" yeganə partiyadır ki, yarandığı ilk gündən öz nizamnaməsində terroru siyasi mübarizə metodu səviyyəsinə qaldırmış, terrordan ardıcıl istifadə etmişdir.

"Daşnaqsütyun" erməni təşkilatının fəaliyyəti haqqında 1903-cü ilin aprelində Qafqaz canişini dəftərxanası tərəfindən Bakı şəhər rəisinə göndərilmiş digər məlumatların birində bildirilir ki, Rusiyada inqilabi hərəkətm tezliklə yatırılması nəticəsində ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq siyasəti uğursuzluqla nəticələnərək baş tutmadı. Belə olduqda onlar Güney Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı geniş və həm də olduqca böhtan xarakterli təbliğat kampaniyasına başladılar. 1905-ci ilin fevralında

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 12 aprel.

Bakıda ermənilər tərəfindən qızıqdırılan erməni-azərbaycanlı münaqişəsi tezliklə bütün Güney Qafqazı bürüdü və erməni-azərbaycanlı qırğınına çevrildi. Bu, Güney Qafqazda rus istilasından sonra ermənilər tərəfindən törədilmiş ilk iri miqyaslı açıq erməni-azərbaycanlı qırğını idi. Qırğınların, faciələrin özləri tərəfindən törədilməsinə baxmayaraq, "Daşnaqsütyun" başda olmaqla Güney Qafqazdakı erməni mətbuatı azərbaycanlılara qarşı geniş təbliğat kampaniyalarına başlamış və Azərbaycan türklərinin ünvanına tarixdə eşidilməmiş böhtanlar yağdırmışdı. Guya, Türkiyənin təhriki, panislamizm və pantürkizm ideyaları ilə silahlanmış azərbaycanlılar çalışırlar ki, atəş və qılınc ilə bütün xristian erməniləri qırsınlar və ümumiyyətlə yer üzündən silsinlər.¹ Erməni mətbuatı artıq bu gün bizə yaxşı məlum olan və ermənilərə məxsus bütün iyrənc üsullara əl atır. Onlar rus və Qərb mətbuatında azərbaycanlıların erməni qadın və uşaqlarını kütləvi şəkildə qırmaları, erməni kilsələrini təhqir etmələri və s. barədə saysız-hesabsız yazılar dərc etdirirlər. Nəticədə, zinfor dəstələrini saxlamaq, onlara yeni silahlar almaq üçün yenidən qızıl və pul "Daşnaqsütyun" partiyasının xəzinəsinə sel kimi axmağa başlayır. Beləliklə, "Daşnaqsütyun" yenidən əl-qol açır, möhkəmlənir və azərbaycanlılara qarşı soyqırımını getdikcə gücləndirdilər. Zinforlar yenə də hər bir erməni ailəsinin əziz qonağına çevrildilər. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, bu qırğınların başlanmasından bir il keçdikdən sonra sadə erməni xalqı "Daşnaq" partiyasının bu avantürasının mənasızlığını da dərk edir və daşnaq liderlərindən üz döndərirdilər. Mütərəqqi ziyalılar və erməni müəllimlərinin çoxu xalqın çıxılmaz vəziyyətində daşnaqların bu cür hərəkətlərini xalqa xəyanət hesab edirdilər. B.Anikyan yazır: "Bir tərəfdən dəhşətli dağıntılar, acınacaqlı hala düşmüş yarımcan ac adamlar, digər tərəfdən sərhədləri böyütmək – "dənizdən-dənizə Ermənistan" yaratmaq haqqında ağılsız tələb, bu nə idi: istehza, gülünc bir şey, ya da açıq-aşkar dəlilik əlaməti? Sonrakı hadisələr göstərdi ki, Daşnaq partiyası bu yolla gedir (B.Anikyan, s. 229).

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Polis Departamentinin məlumatında göstərilirdi ki, "Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları və Qars vilayətində müsəlmanların qaçaraq canlarını qurtarması nəticəsində, boşaldıqları torpaqlarda 5-6 il ərzində Türkiyədən və İrandan gəlmiş yarım milyona yaxın erməni yerləşdirilmişdir ki, onlardan da 200 mindən yuxarısı artıq Rusiya təbəəliyini qəbul etmişdir.¹ Göründüyü kimi, "Daşnaq və onu müdafiə edən digər millətçi şovinist təşkilatların qəsdən təşkil etdikləri erməni-müsəlman münaqişələri minlərlə günahsız Azərbaycan türkünün öldürülməsinə və evsiz-eşiksiz qalmalarına bais olmuşdur. "Böyük Sovet Ensiklopediyasında verilən "Daşnaqsütyun" məqaləsindən yalnız bir neçə cümlə bu partiyanın mahiyyətinin ən gözəl açıqlamasıdır. "Daşnaqsütyun" "1905-1907-ci illər inqilabında çarizmə və erməni olmayan xalqlara, ilk növbədə isə müsəlmanlara qarşı mübarizə aparırdı".² Bununla əlaqədar görkəmli tarixçi Mir Möhsün Nəvvab "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" adlı əsərində erməni millətçiləri haqqında belə

¹ ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 3.

¹ Дашнаки. Баку, 1990, s. 11.

² Большая Советская Энциклопедия, т. 20, s. 52.

yazırdı: "Hansı vilayətdə ki, "Daşnaqsütyun" partiyasının üzvü olan İrəvan ermənilərindən bir neçə nəfər tapılırdı, mütləq orada bir iğtişaş baş verirdi. "Bu İrəvan erməniləri çox xudpəsənd, kinli və cinayətkardırlar".¹ Qarabağ bölgəsində də çoxlu cinayətlərin baş verməsində onların da iştirakı haqqında xəbərlər eşidilirdi. Mir Möhsün Nəvvabın yazdığına görə daşnaqların qızıqdırması ilə erməni silahlı quldur dəstələri Şuşa və Qarabağın bir çox müsəlman kəndlərini dağıdaraq çoxlu Azərbaycan türkünə qətlə yetirmişlər. Məsələn, erməni silahlıları 1905-ci ilin zilhiccə ayında Qarabağın Qacar kəndinin üzərinə hərəkət etdilər. Bu kənd erməni kəndlilərinin əhatəsində idi. Ermənilər kəndə daxil olan kimi bir neçə evə, ot tayalarına, tövlələrə od vuraraq onu yandırdılar. Qacar kəndinin əhalisi erməni quldurları ilə axıra qədər vuruşsa da, onlar kəndi xilas edə bilmədilər. Nəhayət, qonşu müsəlman kəndlərinin köməyi ilə erməniləri kənddən qovdular. Lakin erməni quldurları 400 nəfərdən çox kənd sakinlərini qətlə yetirərək (onların əksəriyyəti qocalar, qadın və azyaşlı uşaqlar idi) çoxlu qənimət toplayaraq Qacar kəndini tərk etdilər.²

Mərkəzin və Zaqafqaziyadakı rus məmurlarının ermənilərin siyasəti nəticəsində Şuşa şəhərində general Qalaşçanovun və daşnaqların hiyləsi ilə baş verən kədərli hadisələr Şuşa sakinləri üçün faciəyə çevrildi. Generalın ermənipərəst siyasətindən ruhlanan ermənilər fürsətdən istifadə edərək hər an bir bəhanə axtarırlar ki, rusları müsəlmanlar əleyhinə qaldırsınlar və ondan məha-

rətlə istifadə etsinlər. 1906-cı ilin iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan əvvəl ölmüş erməni meyidini generala nişan verib "Budur bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar qətlə yetirmişlər" deməklə general cənabları bir bəhanə axtardığından dərinə getməyib araşdırmadan Köçərli məhləsini topa tutmaq əmrini verdi. Ayın 12-də bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətrafdan yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllü əsgəri, bir tərəfdən də müharibədən qabaq şəhərdə nizam altında saxlanmış erməni bölükləri və qaçaqlar müsəlmanlara qarşı hücumə başladılar. Beş gün ərzində erməni sərhəddində olan bütün müsəlman evləri yandırıp top zərbələri ilə dağıdıldı".¹

Hökumət qoşunu ilə minlərlə Daşnaqsütyun dəstələri müsəlmanların evlərini və mallarını vəhşiliklə dağıtdılar və demək olar ki, 30-dan çox müsəlman öldürüldü, onlarla və yüzlərlə adam yaralandı. Lakin Qarabağ sakinlərinin ciddi müqaviməti və köməyi sayəsində ermənilərə yaxından kömək edən rus kazaklarından bir neçəsi, erməni dəstələrindən isə çoxlu silahlı quldur öldürülmüşdür.

Erməni-azərbaycanlı qırğını dayandırıldıqdan sonra yəni erməni xalqının daşnaqlara münasibəti dəyişir və partiya xəzinəsinə pul toplanması getdikcə azalır. Daşnaqlar yenə də "Böyük Ermənistan" dövləti uğrunda vuruşan 100 minlik ordunu təmin edə bilmir. Maaşsız qalan və əllərindən quldurluq, baş kəsmək və adam öldürməkdən başqa bir iş görməyən daşnaqların zınforları pozğunlaşır və ayrı-ayrı quldur dəstələri təşkil edirlər.

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1907-ci illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, s. 20.

² Yenə orada, s. 91.

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991, s. 61.

Onlar "Daşnaqsütyun" bayrağı altında quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olmağa başlayırlar. Nəticədə yavaş-yavaş ermənilər "Daşnaqsütyun"-dan üz döndərməyə başlayırlar.

Zinforların bu hərəkətləri nəticəsində özlərinin ermənilər arasında nüfuzdan düşəcəyindən qorxuya düşən "Daşnaqsütyun" rəhbərliyinin özü tədbir görməyə başladı. Onlar daşnaqların bayrağına sadıq qalan zinforlardan ibarət partiyanın xüsusi "yaşıl qvardiyalarını" yaratdılar və onlardan quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olan silahlı daşnaq dəstələrini zərərsizləşdirmək üçün istifadə etdilər. "Daşnaqsütyun" partiyası 1907-ci ildə keçirdiyi IV qurultayda öz nüfuzunu qaldırmaq üçün qəbul etdiyi proqrama əsasən "vahimə təşkilatları" yaratdı. Qurultayın qərarından imtina edən zinforlar çox ciddi cəzalandırılırdı. Bununla yanaşı partiyanın yerli təşkilatlarına da əmr verilirdi ki, quldurluq və talançılıqla məşğul olan zinforları tutaraq onlara aman vermədən üzərində məhkəmə qurub məhv etsinlər. Partiyanın qərarı ilə erməni zinforlarından ibarət çoxlu qiyamçı quldur dəstələri məhv edilir və qiyamları yatırılırdı. 1909-cu ilin aprelində canişin dəftərxanasından verilmiş məlumatda göstərilirdi ki, "Daşnaqsütyun" partiyası tərəfindən zinforlardan ibarət qaçaq və quldurlar indiyə qədər də tutulduqca məhv edilirlər.¹

Lakin bu o demək deyildi ki, "Daşnaqsütyun" öz çirkin əməllərindən və "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyalarından əl çəkmişdir. "Daşnaqsütyun" öz ordusunu yenidən qurur və daşnaq ideologiyasına sadıq qalmış zinforları ora cəlb edirdi. Onlar bu hərəkətlərinin istiqamətini əsasən Türkiyə, xüsusilə Anadolu-

nun Şərqi əyalətində ixtişaşlar törətməyə yönəldirdilər. Bunun üçün onlar hətta hərbi məktəblər də təşkil edirdilər.

Bolqarıstanda təşkil edilmiş erməni hərbi məktəbinin 1907-ci ildə ilk buraxılışı olmuşdu. Oranı 53 daşnaq zabiti bitirmişdi. Amerikanın hərbi məktəblərində də "Daşnaqsütyun" ordusu üçün zabitlər hazırlanırdı.¹ Onlar bütün qüvvələrini yeni döyüşlərə hazırlayırdılar. Bütün imkanlardan istifadə edərək Qafqazda azərbaycanlıları zəiflətməyə, onlara qarşı daşnaq siyasətinə məxsus yaramazlıqlar törətməyə çalışırdılar. Belə ki, 1913-cü il oktyabrın 15-də Cenevrədə keçirilən "Daşnaqsütyun" partiyasının növbəti qurultayında Avatis Aqamyanın təklifi ilə qəbul edilmiş bir qərarla deyilirdi ki, "panislamist emisarları adı altında qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaza öz adamlarımızı göndərməliyik ki, həmin adamlar təbliğat yolu ilə müsəlman əhalisi arasında Rusiyaya qarşı narazılıqlar yaratsın və onları üsyana təhrik etsin. Bunun nəticəsində Rusiya hökuməti onlara qarşı repressiya təşkil edər və müsəlman kütlələri zəifləyər. Digər tərəfdən, ermənilərə qarşı Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birgə fəaliyyət göstərməsi təhlükəsi aradan qalxar."² Bütün bu yuxarıda göstərilən çoxlu faktlardan məlum olur ki, Rusiyanın xəfiyyə orqanları "Daşnaqsütyun" partiyasının proqramında Rusiyada, habelə Güney Qafqazda müsəlmanlara, xüsusən türklərə qarşı məkrli siyasətdən çox yaxşı xəbərdar idi. Lakin onlar ermənilərə qarşı ciddi cəza tədbiri görmürdülər. Ona görə ki, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı işğalçılıq siyasəti yeridən Rusiya ermənilərdən istədikləri vaxt necə lazımsa istifadə edə bilirdi.

¹ Дашнаки, с. 20.

² ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 58, vər. 2.

¹ ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 8.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsində Türkiyə ilə Rusiya ordusu arasında döyüş zamanı rus ordusunda xidmət edən hökumət tərəfindən daim müdafiə edilən ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər bir daha bunu sübut edirdi. Rusiyadakı ermənilər rus ordusu ilə birlikdə türklərə qarşı təcavüz hazırlayırdılar. Erməni komitələri "ermənilər, azad olmaq, azad yaşamaq istəyirsənsə, öncə qonşunu (türkləri) öldür" əmri verərək Türkiyənin kənd, qəsəbə və şəhərlərində soyqırımına başladılar. Kişilər cəbhədə olduqlarından mühafizəsiz qalan qadın, uşaq və yaşlıları bir yerə toplayaraq yandırır, kütləvi şəkildə qətl edir, şəhər, qəsəbə və kəndləri xarabazara çevirirdilər. Yolları və körpüləri dağıdaraq viran qoyurdular.¹

«Daşnaqsütyün» partiyasının liderlərindən bir çoxu rus imperiyasının Paris və London səfirlərinə göndərdiyi məktublarında ümidvar olduqlarını bildirirdilər ki, başlanan müharibə «erməni məsələsini» nəhayət həll edəcəkdir. «Daşnaqsütyün» partiyasının çar Nikolaya müraciətində deyilirdi ki, ermənilər arzu edirlər ki, dost rus bayrağı Bosfor və Dardaneldə dalğalansın. Qoy sizin iradənlə Türkiyənin zülmü altında olan xalqlar azad olunsunlar¹. Daşnaqsütyün partiyasının liderlərindən biri Kaçazuni yazmışdır ki, biz çar Rusiyasının Türkiyə ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsinə əmin idik. Bütün bu məlumatlardan aydın olur ki, I Dünya müharibəsinin ilk günlərindən erməni daşnaqları ilə çar Rusiyası arasında əməkdaşlıq vardı. Deməli I Dünya müharibəsindən əvvəl Daşnaq partiyası Türkiyənin bir hissəsinin tutulması və «Dənizdən – dənizə Böyük Er-

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2000, 13 aprel.

mənistan» yaradılması planı ilə hərəkət edirdi. Müharibə başladıqdan sonra daşnaqlar öz fəaliyyətlərini genişləndirdilər.

Bununla əlaqədar Amerika tarixçisi Steford Co Şou yazırdı ki, Rusiyanın Qafqaz ordusu Van istiqamətində hücumla başladı. Bu ordunun tərkibində çoxlu miqdarda erməni könüllüləri var idi. 28 apreldə (1915-ci ildə) İrəvandan hərəkət edən ordu mayın 14-də Vana daxil oldu və yerli müsəlman əhalisinin buradan kütləvi şəkildə qovulmasını həyata keçirdilər. Bunula da Vanda rusların müdafiəsi altında qondarma erməni dövləti yaradıldı. Bu faciəli hadisəyə qədər Vanda erməni əhalisi 33min789 nəfər idi ki, bu da orada yaşayanların cəmi 42 faizini təşkil edirdi.

ABŞ-da çıxan "Qocnax" qəzeti 1915-ci il 24 mayda "Şərqi Anadolu vilayətindən ən böyüyü olan Vanda yalnız 1500 türk qaldı". Qəzet insanlığa yaraşmayan bir iftixarla əsl soyqırımının kimin tərəfindən törədildiyini yazaraq, etiraf edirdi.¹

İngiltərə və Rusiyanın köməyi ilə İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan yaradıldı, dərhal da yerli əhalinin – müsəlmanların soyqırımına başladılar. Bu etnik təmizləmə insan ağına gəlməyən qəddarlıqla həyata keçirilməyə başlandı. Ermənilər qadınları soyundurub musiqi sədaları altında yallı getməyə məcbur edərək, oynamayanları yerindəcə doğrayıb, kişilərin, qadınların və uşaqların böyük bir hissəsini kəndin ayağında olan qayadan aşağıya töküblər. Bir hissəni isə damlara yığaraq od vurmuşlar. Samson və Matos Qazaryan qardaşları körpə uşaqları süngüyə keçirib göyə qaldırıb yerə çırpmışlar. Kişi və qadınların çılpaq vəziyyətdə kürəyinə samovar bağlayıb deyirmişlər "Çayla

¹ Yenə orada, 1997, 24-25 aprel.

sizin aranız yaxşıdır. İçin çaydan" və s.¹

1918-ci ildə Azərbaycanda da vəziyyət Ermənistan ərazisindəkindən heç də fərqli deyildi. Bakı, Gəncə, Kürdəmir, Şamaxı, Naxçıvan, Göyçay, Qarabağ və İndiki Ermənistan adlanan ərazilər və başqa yerlər rusların və ingilislərin köməyi ilə ermənilər tərəfindən yandırılmış, əhali kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdir.

Maraqlıdır ki, ermənilərin göstərdikləri xidmətlərə baxmayaraq müharibə illəri və xüsusən 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişinə qədər həm ərəb ölkələri, həm də Rusiya onlardan həmişə istifadə etmiş, lakin son anda onların əsas istədikləri "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyalarının həyata keçirilməsinə imkan verməmişlər. Yalnız 1918-ci ildə yaranmış Ararat Respublikası və 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəindən məharətlə istifadə edən ermənilər əsrlər boyu arzusunda olduqları Ermənistan dövləti yaratmaq ideyalarını reallaşdırmağa başladılar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1917-1920-ci illərdə ermənilər Azərbaycanı, demək olar ki, bütün ərazilərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlar, talanlar, yanğınlar, terror və digər zorakılıq aktlarını çox qəddarlıqla həyata keçirmişlər.

Bu hadisələr kütləvi şəkildə 1918-ci ilin martında Bakı qırğını və talanları ilə başlayıb, zəncirvari şəkildə Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusən indiki Ermənistan ərazisində görünməmiş bir qəddarlıqla davam etdirilmişdir. Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınların əsas mahiyyəti ondadır ki, bu

¹ "İki sahil" qəzeti, 2001, 5 may.

qırğınlar onun "bolşevik" S.Şaumyan, hətta öz ağalarına qarşı da satqın və xain Andranik və ya erməni Ararat Respublikasının qatı millətçi və şovinist "Daşnaqsütyun" rəhbərləri tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq, bir məqsədə – əzəli Azərbaycan torpaqlarının etnik cəhətdən azərbaycanlılardan təmizlənməsi və erməniləşdirilməsinə, ermənilərin Azərbaycanda siyasi və iqtisadi ağalığının təmin edilməsinə xidmət edirdi.

Azərbaycan Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında deyilir: "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı ilə 31 mart 1918-ci il Azərbaycana qarşı soyqırımını günü elan edilmişdir. Bakı Kommunasının hakimiyyəti dövründə – 1918-ci il mart ayının 31-də Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Qarabağda və s. yerlərdə Azərbaycan xalqına qarşı analoqu olmayan genosid həyata keçirildi. "Hayastan" qəzetinin 10 sentyabr 94-cü sayında göstərildiyi kimi, o zaman Bakı Kommunasının silahlı qüvvələrinin 70 faizini erməni əsgərləri təşkil edirdi. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnaq qoşun hissələri "İnqilabi müdafiə şurası" adı altında azərbaycanlılara qarşı genosid həyata keçirirdilər. Andronik və Ararat daşnak hökumət qoşun birləşmələri Zəngəzurda, Qarabağda, Naxçıvanda yüzlərlə kəndi viranəyə çevirdilər. Minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi. 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan 220 kəndi bütünlüklə, 400-dən artıq kənd isə qismən dağıdılmış, əhalisi əsasən qırılmış, sağ qalanlar isə didərgin salınmış-

dır.¹ Əhali soyqırımına məruz qalmışdır. Qırğmlar zamanı təqribən 30 mindən çox Azərbaycan türkü öldürülmüşdür. Bundan başqa erməni daşnaqları 1918-ci ilin mart ayında Cənubi Azərbaycanın Urmiya bölgəsində minlərlə Azərbaycan türkünü qətlə yetirmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciəni təhqiq etmək məqsədi ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını ilkin mərhələdə Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Qarabağda, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Bu məsələni dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci illərdə mart soyqırımını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən mətəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımına və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı prosesinə tarixdə ilk qiymət vermək təşəbbüsü idi.²

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi. Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra başqa torpaqlarını Ermənistan SSR-nin ərazisi elan etdirdilər.

Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deporta-

siya edilməsi siyasətini genişləndirmək məqsədi ilə yeni vasitələrə əl atmağa başladılar.

Respublika Prezidentinin son dövrdə verdiyi iki fərmanda – 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya edilməsi haqqında 18 dekabr 1997-ci il tarixli və azərbaycanlıların soyqırımı haqqında 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanda Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımına mükəmməl siyasi-hüquqi qiymət verilərək göstərilmişdir ki, Azərbaycan xalqı bunu heç vaxt unutmayacaq.

1.2. Erməni daşnaqları Dağlıq Qarabağa muxtariyyat verilməsinə necə nail ola bildilər

1918-ci il mayın axırlarında Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublika – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaradılması elan olundu. Elə həmin vaxtdan başlayaraq yeni yaranmış Ermənistan Respublikası "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşərək elə ilk günlərdən öz qonşularına qarşı torpaq iddiası ilə geniş hərbi əməliyyatlara başladı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti fəaliyyət göstərirdiyi 23 ay ərzində, özünün Ermənistanla sülh yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq, daim Ermənistan Respublikası ilə rəsmən elan edilməmiş müharibə şəraitində olmuşdur. Ermənistan 1918-ci ilin dekabrından qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvanı ələ ke-

¹ İmanov R.C. XX əsrin ən böyük faciəsi. "Dəniz" qəzeti, 2001, 3 aprel.

² Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 17.

çirməyə çalışır və Borçalı uğrunda Gürcüstana qarşı rəsmi müharibə elan edir. Keçmiş İrəvan və Eçmiədzin qəzalarının ərazisində yaranan Ermənistan Respublikası, demək olar ki, Cənubi Qafqazın çox hissəsini "Tarixi erməni torpaqları" elan etmiş və bütün vasitələrdən istifadə edərək həmin torpaqları ələ keçirməyə çalışmışdır. 1919-cu ilin aprelində ingilis missiyasının İrəvandakı rəhbəri polkovnik Teperley Ermənistan hökumətinə müraciət edərək 1914-cü ilə qədər Rusiya dövləti daxilindəki hansı ərazini özlərinin şəriksiz "ayrılmaz hissəsi" hesab edirlər? – sualına Ermənistan hökuməti belə cavab vermişdi: "Bütün İrəvan quberniyası, bütün Qars vilayəti, Tiflis quberniyasının Axalkalaki və Borçalı qəzaları, Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi, daha dəqiq Yelizavetpol qəzasının cənub hissəsi, Cavanşir qəzasının cənub-qərb hissəsi, Şuşa qəzasının qərb hissəsi, Qaryagin qəzasının bir hissəsi, Zəngəzur qəzası".¹

1919-cu il yanvarın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün mübahisəli adlandırılan torpaqlarında qayda-qanun yaratmaq məqsədi ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında general-qubernatorluq yaradır və Xosrov bəy Sultanovu oraya general-qubernator təyin edir.

Ermənistan Respublikası yaranan gündən Güney Qafqazın müxtəlif bölgələrində təşkil edilmiş Erməni Milli Şurasının fəaliyyəti İrəvandan Daşnaq partiyası vasitəsilə idarə edilir və istiqamətləndirilirdi. Dağlıq Qarabağda yaradılmış Erməni Milli Şurası Ararat Respublikası yaranan kimi Yuxarı Qarabağın hə-

min respublikanın ayrılmaz hissəsi olduğunu, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmadıqlarını və onu tanımadığını bildirir və ADR-ni tammaq istəməmiş, Yuxarı Qarabağda vaxtaşırı toqquşmalar törətmiş və bu baxımdan da ADR hökuməti öz varlığı dövründə vaxtının çoxunu bu ərazidə ermənilərin törətdiyi iğtişaşların qarşısını almağa yönəltdi. Təsadüfi deyildir ki, 1920-ci ilin aprelində XI Ordu Azərbaycanı işğal edərkən Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun əksəriyyəti Dağlıq Qarabağda və Zəngəzurda erməni qiyamlarının qarşısını almaqla məşğul idi. Bu qiyamların başlanmasında Rusiya ilə ermənilər arasında müəyyən sövdələşmə də var idi. Belə ki, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi haqqında Sovet hökumətinin cəhdləri heç də təsadüfi deyildi. Nəhayət, 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Dağlıq Qarabağ erməniləri arasında saziş imzalanmışdı.

Qarabağ ermənilərinin 1919-cu ilin avqustunda keçirilən VII qurultayı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilə müqavilə bağlayır və aşağıdakı razılığa gəlinir. Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarının dağlıq hissəsinin (Dizak, Vərənd, Xaçın, Çiləbörd) inzibati vəzifəli şəxsləri Erməni Milli Şurasının təqdimatı ilə Qarabağ general-qubernatoru tərəfindən təyin olunur. Qarabağ general-qubernatoru yanında altı nəfərdən ibarət (üç azərbaycanlı və 3 erməni) Şura yaradılır. General-qubernatorun mülki işlər üzrə köməkçisi vəzifəsinə erməni millətindən olan şəxs təyin olunmalı idi. Qarabağ erməniləri Mərkəzin yardımı ilə bu hüquqlardan daha geniş istifadə etməyə çalışırdılar. Ermənilərin

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 4 mart.

bütün bu şiltaqlıqlarına baxmayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz süqutuna qədər mübahisəli adlandırılan ərazilərin məsələlərini daim sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməyə daha çox maraq göstərirdi.

Ermənistan Respublikası isə öz süqutuna qədər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübahisəni davam etdirmişdir. Hətta 1920-ci il aprel çevrilişindən və XI Qırmızı Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğalından sonra da ermənilər özlərinin bu niyyətlərindən əl çəkməmiş, rus sovet ordusunun hücumu ilə əlaqədar ermənilər Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlamaq üçün olduqca intensiv danışıqlara başlamışlar. Elə həmin vaxt Azərbaycan Cümhuriyyətini müxtəlif bəhanələrlə tanımaq istəməyən Sovet Rusiyasının nümayəndə heyəti təcrübəli diplomatlar başda olmaqla ermənilərlə danışıqlar aparırdı. "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 2 aprel tarixli nömrəsində dərc olunmuş "Ermənistan birləşir" başlıqlı məqalədə deyilirdi: "Qars, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və başqalarının üzərində "birləşmiş Ermənistan" yaratmaq iddiasına düşən daşnaqların mübarizə proqramında ayrıca məntəqələri təşkil edir. Bu məntəqələr çoxdan Ermənistan xəritəsinə daxil edilib və indi onun rəhbərləri öz niyyətlərini yalnız həyata keçirirlər. Beləliklə, onlar bilirlər ki, erməni hökuməti heç vaxt Qars, Naxçıvan, Zəngəzuru sakit buraxa bilməz və heç vaxt da bundan əl çəkməyəcəklər. Onlar əvvəlcə İrəvan, Eçmiədzin, Sürməli, Novobayazid qəzalarını müsəlmanlardan təmizləməli və bu icra olunmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünyanın bir çox dövlətləri tərəfindən tanınması Sovet Rusiyasının bu respublikaya olan münasibətlərini

daha da kəskinləşdirdi. Şərq və qərb cəbhələrində bolşeviklərin əldə etdikləri uğurlar, cənub cəbhəsində Denikinçilərin ciddi zərbələrə məruz qalması Sovet Rusiyasının vəziyyətinin xeyli yüngülləşməsinə səbəb oldu. 1920-ci ilin yazında Rusiyanın başlıca diqqəti Azərbaycana yönəldi. Aprelin ortalarında XI Qızıl Ordunun hissələri Denikinçi qoşunların qalıqlarını darmadağın edərək, Azərbaycanın şimal sərhədlərinə yaxınlaşdılar. RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi XI Qızıl Ordunun komandanlığı ilə birlikdə Qızıl Ordu hissələrinin əməliyyat planlarını hazırladı. Aprelin 24-də "Noviy mir" qəzetinin xüsusi nömrəsi gizli şəraitdə bu şüarla çıxdı: "Rədd olsun bəy-xan müsəvat hökuməti". Elə həmin gün RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmasını qərara aldı. Bakıda, Gəncədə, Dağlıq Qarabağda tərkibi əsasən rus, erməni və digər xalqlardan ibarət silahlı dəstələr və drujinalar təşkil olundu.

RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi, onun Azərbaycandakı dayaqları Azərbaycan Demokratik Respublikasını devirməyə və burada Sovet rejimini yaratmağa çağıran vəərəqələr, müraciət buraxdılar. Bakıda, Gəncədə, Qarabağın bir çox bölgələrində bolşevik nümayəndələri, o cümlədən rus və ermənilərdən ibarət təxribatçı qruplar silahlandırıldı. Xəzər hərbi dəniz donanmasının gəmiləri bolşeviklərin başçılığı ilə dənizə çıxaraq toplarını Müsavat hökumətinin və parlamentin binasına tərəf tuşladılar.

RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi radio vasitəsilə XI Qızıl Ordunun komandanlığı, xüsusilə hərbi İnqilab Şurasının üzvü Q.K.Orconikidze ilə əlaqə saxlayır və birgə əməliyyat vaxtının müəyyən olunmasını bildirirdilər. Aprelin 28-də A.İ.Mikoyan XI

Qızıl Ordunun hərbi İnqilab Şurasından xüsusi təlimatla zirehli qatarla Azərbaycana doğru gəldi. V.İ.Leninin bilavasitə göstərişi ilə Qızıl Ordu hissələri aprelin 27-də Dağıstanı keçərək Azərbaycann şimal sərhəddinə daxil oldu. Qızıl Ordunun zirehli qatarları Bakının Biləcəri stansiyasına yaxınlaşarkən Bakıda rus və erməni təxribatçı dəstələri açıq fəaliyyətə başladılar. Şəhər tezdən Azərbaycan Demokratik Respublikasının binası ələ keçirildi. Həmin qüvvələr XI Qızıl Ordunun "Üçüncü internasional" zirehli qatarım təntənə ilə qarşıladılar. Zirehli qatara M.Q.Yefremov başçılıq edirdi.

Aprelin 28-də «Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi» «Azərbaycan İnqilab Komitəsi»ni Azərbaycanın yeni ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi. Həmin müraciətdən Sovet qoşunlarına qarşı silahlı müqavimət göstəriləcəyi təqdirdə İnqilab Komitəsi terrora əl atacağını bildirdi.

ADR hələ güclü ordu yarada bilməmişdi. Olan ordu hissələri də Qarabağda erməni iğtişalarını yatırmaqla məşğul idi. Lakin nə aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə və nə də ki, sonrakı günlərdə XI Qızıl Orduya qarşı heç bir müqavimət göstərilmədi. Rus qoşunları və onları müdafiə edən təxribatçı dəstələr şəhərdə "sakitlik" yaratmağa çalışırdılar. Burada güdülən başlıca məqsəd heç də şəhər sakinlərinin əmin-amanlığını qorumaq deyil, V.İ.Leninin qeyd etdiyi kimi milli hisslərə toxunmadan "sakit bir halda" Sovet imperiyasının Azərbaycanda dayaqlarını yaratmaq və möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Müqavimət göstərməməyin, rus qoşunlarının Bakıda və respublikanın qəzalarında sərbəst hərəkət etmələrinə səbəb işğalçı qoşunlara qarşı mübarizə aparacaq

silahlı qoşun hissələrinin kifayət dərəcədə olmaması idi. XI Qızıl Orduya qarşı mübarizə aparən qüvvələr yaxşı başa düşürdülər ki, yaranmış belə şəraitdə müqavimət göstərmək mənasızdır və saysız qurbanlarla nəticələnə bilərdi. Bütün bunlarla yanaşı bolşevik təbliğatına uyanlar, rus qoşunlarının məkrli niyyətlərini lazımi qədər qiymətləndirə bilməyənlər də vardır. Eyni zamanda Azərbaycanın şəhər və kəndlərində yaşayan çoxsaylı rus, erməni və digər millətlərin nümayəndələri XI Qızıl Ordunun müdafiəçilərini görür və yaranmış yeni hökumətə etimad göstərirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi üçün zəmin olmadığı bir şəraitdə Lenin tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında aprel çevrilişi baş verdi.

Aprelin 28-də AK(b)P Gəncə dairə komitəsi tərəfindən yaranan quberniya İnqilab Komitəsi qubernatordan hakimiyyəti tələb etdi. Bu tələb aprelin 29-da yerinə yetirildi. Aprelin 30-da Nuxa, Ağdaş, Şamaxor, Kürdəmirdə bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Sovet qoşunları respublikanın ərazisində "zəfər yürüşü"nü davam etdirdi.

Mayın 2-3-də XI Qızıl Ordunun silahlı qüvvələri Yevlax stansiyasında qərarlaşdılar. Silahlı qüvvələr buradan birbaşa Qarabağ üzərinə yeridilər. Özünü Qarabağ İnqilab Komitəsinin sədri elan etmiş Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov öz vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Bakıda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi xəbərini eşidən Qarabağ bolşevikləri mayın 4-də Qəza İnqilab Komitəsi yaradılmasını və hakimiyyətin onun əlinə keçdiyini elan etdilər. İnqilab Komitəsinin tərkibinə B.Vəlibəyov, S.A.Ambarsumyan, Q.İbrahimov, K.Şahnazarov və başqaları

daxil oldular. İnkilab Komitəsi hakimiyyəti ələ almaq üçün təcili tədbirlər gördü.

Mayın 10-da silahlı qüvvələrin bir hissəsi Hadrutdan Qaryagına gəlmiş bir dəstə erməni kəndliləri ilə birlikdə Hadruta daxil oldular. Mayın 11-də Qaryagında İnkilab Komitəsi təşkil olundu.

1920-ci il mayın 12-də Q.K.Orconikidzenin başçılığı ilə XI Qızıl Ordu Şuşaya daxil oldu. Qafqaz cəbhəsi və XI Qızıl Ordu hərbi İnkilab Şurasının buraxdığı "Qarabağ müsəlman və erməni xalqına" müraciətində yerlərdə dərhal sovet idarə orqanlarının yaradılması və möhkəmləndirilməsi işinə qoşulmağa çağırırdı.

Moskvanın göstərişi ilə Dağlıq Qarabağın Partiya təşkilatı kütlələr arasında geniş təbliğat və təşviqat işləri aparmağa başladı. Dağlıq Qarabağın bir çox kəndlərində silahlı dəstələr yaradıldı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Dağlıq Qarabağ Mahal Komitəsinin buraxıldığını elan etdi. Bu barədə qəbul olunmuş bəyannamədə qeyd olunurdu ki, "...Kommunist Partiyası başda olmaqla müstəqil Sovet Respublikası bu gün Sizi... ümumi düşməne qarşı birgə mübarizəyə çağırır". Bəyannamədə daha sonra deyilirdi: "Öz İnkilab Komitənizi təşkil edin, buraya yalnız əsl kommunistləri seçin".

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi yerli partiya təşkilatlarına kömək göstərməkdən ötrü Dağlıq Qarabağa onlarca təcrübəli partiya işçisi, sınanmış şəxslər göndərdi. 1920-ci il mayın 25-də əksəriyyəti erməni millətindən ibarət olan silahlı dəstələr XI Qızıl Ordu hissələrinin köməyi ilə yerli müdafiə qüvvələrinə qarşı mübarizəyə başladılar.

Rus-erməni silahlı dəstələrinin və bolşevik təbliğatına uyan bir qrup azərbaycanlının köməyi ilə Qarabağın bütün şəhər və kəndlərində qısa bir müddətdə hakimiyyət İnkilab Komitəsinin əlinə keçdi. İnkilab Komitəsi Şuşanın yaxınlığında yerləşən Daşaltı, Turşsu, Xaçın, Çartaz, Xanabert, Qarabağ və Quşçular kəndində toplaşan silahlı dəstələrin müqavimətini qırdılar. İnkilab Komitəsi bölgədə yerləşən milli silahlı qüvvələrin ləğv olunması işinə başladı.

Qızıl Ordu döyüşçülərinin soyğunçu, quldur, işğalçı hərəkətləri, hakimiyyətdə olanların qarətçilik siyasəti, varlı adamların, o cümlədən ziyalıların evlərində kütləvi şəkildə axtarışlar aparılması, əmlakların müsadirə edilməsi, insan ləyaqətinin tapdalanması və təhqirlər xalqımızın yeni yaranmış hakimiyyətə qarşı narazılığını artırdı. Dağlıq Qarabağ ərazisində bu hal daha kütləvi xarakter almışdı. Çünki bütün bunlarla yanaşı Qızıl Ordunun timsalında mənfur niyyətlərinin böyük qüvvəsini duyan ermənilər 1920-ci ilin mayında torpaq iddiası ilə daha da azğınlaşmış və kəndlərin yandırılması, dinc əhəlinin güllələnməsini adi hala çevrilmişdilər. Qəzəb dalğası xalqın müqavimət hərəkətini yetişdirmişdi. 1920-ci ilin mayından Azərbaycan Milli Ordusu, erməni təcavüzkarlığının, erməni basqımlarının qarşısını almaq məqsədilə Qarabağ bölgəsində yerləşdirilmişdi. Milli Ordu hissələrindəki əsgərlərimiz, Qızıl Ordunun xalqımızın adət-ənənəsinə, milli xüsusiyyətlərinə toxunan hərəkətləri ilə barışmır, yeni hakimiyyətin özbaşınalığına qarşı biganə qalmır və onların qarşısını almağa cəhd göstərirdilər.

Gəncədə baş vermiş 1920-ci il 25-26 may üsyanından sonra

Qarabağ bölgəsində qarşıdurma daha da kəskinləşdi. Vətənpərvərlik və milli qeyrət hissləri Milli Ordu və onun ətrafında toplaşanları müqavimət göstərməyə məcbur edirdi. Qarabağda baş verən bu milli müqavimət hərəkətinə türk generalı Nuru Paşa və polkovnik Zeynalov başçılıq edirdilər. Müqavimət hərəkəti iştirakçılarının sayı 6 min nəfərə yaxın, Qızıl Ordu hissələri isə 2 diviziyadan ibarət idi. Nuru Paşa 1920-ci mayın 25-də Yevlax istiqamətindən Əsgərana və oradan da birbaşa Şuşaya doğru yeri-yerək milli qoşunlar ilə birləşdi. Birləşmiş ordu hissələri Şuşanı XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizlədi.

XI Ordunun hərbi İnqilab Şurasının üzvü Y. Vesnik həmin hadisələr haqqında öz xatirələrində yazırdı: "Əvvəlcə Qızıl Ordu Qarabağda böyük itkilərə məruz qaldı. Biz müvəqqəti olaraq hərbi əməliyyatları dayandırdıq. Hissələri Tərtərçay sahilində saxladıq ...kəndlilərin özlərini, öz inqilabi vəzifələrini başa düşmələrini, bəylərə, molla və zabitlərə qarşı (milli ordusuna qarşı – R.İ.) ayağa qalxmalarını gözləmək lazım idi.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində bizim fəaliyyət planımızı bəyəndilər. Vəziyyətin çox çətin olması fikri ilə razılaşıdılar və var qüvvə ilə işə başladılar. Partiyamızın ən fəal üzvləri, Xalq Komissarlarının və MK üzvlərinin, demək olar, hamısı Qarabağa göndərildi.

Yevlaxdakı və Bərdədəki hərbi qərargahımız özünün sırf hərbi görkəmini itirmişdi. Bakı fəhlələrinin və rəhbər yoldaşların yeni-yeni dəstələri gəlir, buraya düşürdü. Onlar hərbi İnqilab Şurasının binasında iclaslar çağırır, elə orada da işləyirdilər. Buradan düşmənin arxasına, kəndlilərin içərisinə yollanırdılar. Qayı-

darkən özləri ilə ayrı-ayrı təşkilatçılar, bəzən də kəndin bütün sakinlərini... gətirirdilər.

XI Ordu hücum əməliyyatlarına 10 iyun 1920-ci ildə başladı. Döyüşçülər hərbi təyyarələrdən istifadə edərək Tərtər və Ağdərə istiqamətində yerləşən kəndləri bombardman etdilər. Bombardman zamanı on minlərlə ev dağıdıldı, çoxlu insan tələfatı oldu. Milli ordu güclü müqavimət göstərirdi. 11 iyun 1920-ci ildə Tərtər və Ağdam ələ keçirildikdən sonra Qızıl Ordu hissələri Şuşa istiqamətində irəlilədilər. Şiddətli döyüşlərdən sonra Nuru Paşa qüvvələr nisbətinin "qırmızılar"ın xeyrinə olduğunu görüb geri çəkilmək əmrini verdi. İyunun 14-də Xankəndi və Şuşa XI Ordu tərəfindən ələ keçirildi. Qaryagin və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilən Azərbaycan ordusu vətəni tərk etməyə məcbur oldu. Dağlıq Qarabağda milli-azadlıq hərəkətinin qan içində boğulmasına baxmayaraq, bu hərəkət Azərbaycan xalqının öz azadlıq və ləyaqəti uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarına malik olduğunu göstərdi. Eyni zamanda yeni hakimiyyəti sarsıtdı.

XI Ordunun hərbi İnqilab Şurasının üzvü Y. Vesnik öz xatirələrini davam edərək yazırdı ki: "Səyyar hərbi mətbəədə mürəttiblər işləməyə başladılar. Hərbi İnqilab şurasının iclaslarında... göstəriləyi kimi qiyam boğuldu. Qaçqın kəndlilər xarəbə bazara çevrilmiş məskənlərinə qayıtmağa başladılar".¹

1920-ci il iyunun 13-də Q. G. Orconikidze Moskvaya, V. İ. Leninə teleqram göndərərək bildirdi ki, "Qarabağda qiyam ləğv edilmişdir. Nuru Paşa başda olmaqla qiyamın rəhbərləri

¹ Azərbaycan MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunun əsərləri, seriya XVIII, s. 154.

qaçmışlar". Azərbaycan Xalq Hərbi Dəniz Donanması Komissarı Çingiz İldırım Şuşadakı mitinqdə çıxış edərək demişdir: "Məhbuslar həbsxanadan azad edildilər... İnqilab Komitələri bərpa edildi... Qarşıda hələ xeyli çətinlik və sınaq durur".¹

1920-ci il aprelin 27-dən avqustun 25-dək Azərbaycan qəzalarında inqilab komitələri təşkil olundu. Bu komitələrdə ən sədaqətli bolşeviklər iştirak edirdi. İnqilab Komitələri əsasən rus-erməni silahlı qüvvələrinin gücünə arxalanaraq fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycanda Sovet rejimi yaradılarkən həyata keçirilən ilk tədbirlərdən biri yerli qüvvələrdən ibarət silahlı dəstələrin yaradılması idi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və XI Qızıl Ordunun hərbi Şurasının həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hərbi Nazirliyi, yerli hərbi orqanları ləğv olundu. Hərbi İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 28 aprel tarixli qərarına əsasən Hərbi Dəniz Komissarlığı təşkil olundu.

Hərbi İnqilab Şurası təşkil ediləndə orduya rəhbərlik etmək üçün Xüsusi Siyasi İdarə yaradıldı. Qızıl Ordunu və Hərbi Dəniz Donanmasını təchiz etmək üçün fəvqəladə müvəkkillik, eyni zamanda Qızıl Ordunun inqilabi hərbi tribunali təşkil edildi. Mərkəzi hərbi orqanlarla yanaşı yerli orqanların da yaradılması qərarlaşdırıldı. Təkcə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin 3 yerli hərbi orqanı yaradıldı. Hər bir orqanın baş qərargahı Şuşa şəhərində yerləşirdi. Qərargahın nəzdində piyada və süvari dəstələri var idi. Bütün bu təşkilati tədbirlər XI Ordunun Hərbi Şurasının təcru-

¹ Azərbaycan MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunun əsərləri, seriya XVIII, s. 154-155.

bəsi və bilavasitə köməyi ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycanda təşkil olunmuş silahlı qüvvələr, Hərbi Dəniz Donanması birbaşa Rusiya Hərbi İnqilab Şurasına tabe idi.

RSFSR Hərbi Şurasının bilavasitə köməyi ilə respublikada 1920-ci ilin iyun-dekabr aylarından bir sıra tədbirlər görüldü. Həmin tədbirlərdən biri əhalinin ordu hissələrinə cəlb edilməsi idi. Ordu hissələrinə qəbul edilənlərin sinfi və milli tərkibinə xüsusi fikir verilirdi. Dağlıq Qarabağın şəhər və kəndlərində hərbi səfərbərlik keçirərək ermənilərin ordu sıralarına cəlb olunmasına xüsusi diqqət verilirdi. Eyni zamanda Bakıda, respublikanın bir çox bölgələrində məskunlaşan ruslar ordu sıralarına cəlb olundular. Bununla yanaşı, Xəzər Hərbi Dəniz Donanması da yenidən quruldu. Hərbi Dəniz Donanmasının şəxsi heyətinin əsas hissəsi rus, ukraynalı, ermənilərdən ibarət idi. 1920-ci ilin may-iyul aylarında Ukraynadan, Şimali Qafqazdan, Həştərxandan, Krasnovodskdan, Volqaboyunun bir çox rayonlarından Bakıya təcrübəli hərbi mütəxəssislər, çoxlu silah, ehtiyat hissələri gətirildi. Belə ki, 1920-ci il mayın 12-də Həştərxandan Bakıya silahla dolu "Sədaqət", "Çernoqorets" və b. hərbi gəmilər verildi.¹ Eyni zamanda Rusiyadan, Qara dənizdən, Orta Asiyadan Bakıya çoxlu hərbi sursat və avadanlıq gətirildi ki, bu silahların bir hissəsi respublikanın qəzalarında və o cümlədən Şuşada, Hadrutda, Xocavənd yaxınlığında yerləşən hərbi dəstələrdə yerləşdirildi. 1920-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Yevlaxdan Xankəndinə, Şuşaya 2 mindən çox tüfəng, 60 yeşikdən çox patron, əl qumba-

¹ Məmmədov N. Azərbaycanda aprel çevrilişindən sonra Dağlıq Qarabağda ictimai-siyasi vəziyyət. Bakı, 2003, s. 17.

rası, 350 dəst paltar və ərzaq göndərilmişdi.¹ Şuşa hərbi İnqilab Komitəsinin bilavasitə köməyi ilə Qızıl Ordu döyüşçülərinə 70-dən çox at verilmişdi.

1920-ci ilin iyun ayından başlayaraq Qızıl Ordu sıralarına könüllülər qəbul edildi. Azərbaycanda V.İ.Leninin adına beynəlmiləlçi atıcı alay, "Qızıl Şərq" atıcı alayı təşkil olundu. Alayın tərkibində müxtəlif millətlərin – azərbaycanlı, rus, erməni, tatar, ləzgi və digər xalqların nümayəndələri var idi. 1920-ci il avqustun 17-də Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin qəbul etdiyi dekretə əsasən respublikada hərbi səfərbərlik keçirildi. XI Ordunun baş qərargahının köməyi ilə respublikanın bir çox rayonlarında və o cümlədən Dağlıq Qarabağ bölgəsində ordu hissələri yaradıldı. Bu hissələrə Sovet Rusiyasında hərbi təlim görmüş mütəxəssislər cəlb olundu. Orduda Rusiya hərbi təlim sistemləri tətbiq olunmağa başlandı. Ordu hissələrinə siyasi tərbiyə işlərini təşkil etmək məqsədi ilə partiya işçiləri göndərildi.

Sovet Rusiyasından gəlmiş hərbi mütəxəssislərin bilavasitə köməyi ilə hərbi mütəxəssislər hazırlamaq üçün Rusiya Federasiyasından, Ukraynadan Bakıya xeyli miqdarda tədris vəsaiti gətirildi. Hərbi məktəblərdə təlim ilk dövrlərdə azərbaycan və rus dillərində aparılırdı.

Respublikada Hərbi İnqilab Şurasının həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də əhalidən silahlarm müsadirə olunması idi. İyunun 2-də Hərbi Dəniz Komissarlığının qəbul etdiyi fərmana əsasən əhalinin şəxsi istifadəsində olan silahlar yığılıb Ordu his-

¹ ARSPİHDA, f. 9, siy. 7, iş 68, v. 17-18.

sələrinə verildi. Bütün qəzalarda və o cümlədən Dağlıq Qarabağ bölgəsində yerli milis dəstələri, partizan qrupları, 1920-ci ilin iyul-noyabr aylarında Şuşada, Hadrutda, Xocavənddə, Ağdrədə, Xankəndində silahlı dəstələr yaradıldı. 1920-ci il dekabrın 18-dən 1921-ci il yanvarın 30-dək Dağlıq Qarabağın İranla sərhədə yaxın bir çox yerlərində hərbi düşərgə, gözətçi məntəqələri təşkil edildi. Bu cür hərbi düşərgələrin yaradılmasında, digər hərbi təşkilati işlərdə xüsusi fəallıq göstərən Hərbi Dəniz Komissarlığı yanında əlahiddə süvari diviziyasının komandiri S.D.Bulqanov Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olundu.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi ilk növbədə mühüm siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən torpaq məsələsinin həll olunması üçün tədbirlər gördü. 1920-ci il may ayının 5-də Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsi torpaq haqqında dekret qəbul etdi. Həmin dekretə əsasən Azərbaycanın bütün ərazisində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edildiyi elan olundu. Bir qədər sonra torpaq haqqında "Əsasnamə" işlənib hazırlandı. Əsasnaməyə görə mülkədarlardan müsadirə olunmuş torpaqların heç birindən ödənc alınmadan bərabərçilik prinsipləri əsasında yoxsul kəndlilər arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Bu addım Azərbaycan kəndində Sovet hakimiyyətinin tədbirlərinin həyata keçirilməsindəki ciddi çətinliklər ilə bilavasitə əlaqədar idi. Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaranan çətinliklərdən biri əsrin əvvəllərində Birinci Dünya müharibəsi dövründə və xüsusilə də 1917-1920-ci illərdə Azərbaycana edilən hərbi müdaxilə, törədilən soyqırğımları, bu yerlərdə yaşayan əhali arasında inamsızlığın kəskin dərəcədə güclü olması idi. Bolşevik hökuməti

mülkədar, məscid və vəqf torpaq sahələrini milliləşdirərək dövlətin əlində qalmaq şərti ilə heç bir ödənc almadan milliyyətindən asılı olmayaraq kəndlilərin istifadəsinə verilməsi yolu ilə "milli sülh", imperiyanın möhkəmləndirilməsi naminə "inam" yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Kənddə və xüsusilə də Dağlıq Qarabağ kəndlərində hələ heç bir dayağı olmayan yeni hakimiyyət respublikada yaşayan qeyri-azərbaycanlılara, xüsusilə ruslara, ermənilərə və digər xalqlara arxalanmağa başladı. Fəhlə sinfi içərisindən tapılan bu cür dayaqlar çoxluq təşkil edirdi. 1920-ci ilin may-avqust aylarında Bakıdan Dağlıq Qarabağa 80 nəfər, həmin ilin oktyabr-noyabr aylarında isə 120 nəfər nümayəndə göndərildi. Bu nümayəndələrin çoxu milliyyətə ermənilərdən ibarət idi.

1920-ci ilin yay və payız aylarında Ermənistanda iqtisadi və siyasi böhran son dərəcə kəskinləşdi. Ölkədə kütləvi aclıq baş qaldırmışdır. Aclığın törətdiyi ağır fəlakətlər üzündən Ermənistandan Azərbaycana əhalinin kütləvi axını baş verdi. 1920-ci ilin iyul-noyabr aylarından Ermənistandan Azərbaycana 350 ailə, 1921-ci ildə 500 ailə köçüb gəlmişdir. Bu ailələrin böyük bir hissəsi Dağlıq Qarabağda məskən saldı. Sonrakı illərdə Dağlıq Qarabağın müxtəlif bölgələrinə gələn yeni ailələrin böyük əksəriyyəti milliyyətə erməni olmuşdu. Beləliklə, çar Rusiyası dövründə olduğu kimi, Sovet imperiyası dövründə də Dağlıq Qarabağ bölgələri barədə görülən ilk tədbirlərdən biri də bu yerlərdə erməni ailələrinin çoxluğunu təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Dağlıq Qarabağa erməni ailələrinin kütləvi axınına nail olmaq üçün dövlət səviyyəsində beynəlmiləçilik bayrağı altında tədbirlər

görülürdü. Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış və yenidən gələn ailələr üçün torpaq sahələri verilirdi. 1921-ci ildə olan məlumata görə təkcə Xankəndində məskunlaşan əhaliyə 7229 desyatin, Xocavənddə 6378 desyatin, Hadrut bölgəsində 5950 desyatin, Şuşada isə 1114 desyatin torpaq sahələri ayrılmışdı.

Dağlıq Qarabağ kəndlərində həyata keçirilən bütün bu tədbirlər bölgənin iqtisadiyyatına müəyyən qədər təsir etsə də, ictimai-siyasi vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi. Kəndlilərin və xırda dağınıq təsərrüfat sahibi olan təbəqələrin sərbəst təsərrüfat fəaliyyəti üçün 1920-ci il iyulun 3-də respublikada və habelə Dağlıq Qarabağda ticarətin azad olmasına dair qərar qəbul olundu.¹ Bu qərarla respublikanın bir çox bölgələrində, habelə Şuşa, Xankəndi, Ağdərədə dövlət tədarükü zonası elan olunması haqqında verilən tarixi qərarları ilə artıq məhsulun kəndlinin əlindən alınmasının əsası qoyuldu.

Azərbaycan inqilab Komitəsinin "Taxıl inhisarı haqqında" avqustun 23-də verdiyi dekretlə Dağlıq Qarabağda taxıl satışı qadağan olundu. Dekretə göstərilirdi ki, azadlıq uğrunda döyüşüb qanlarını tökən əsgərlər ərzağa həsrət qalmışlar. Dekretə həmçinin bildirilirdi ki, əlavə taxılı olub dövlətə təhvil verməyənlər xalq düşməni elan olunur. "Kəndlilərin yem və taxıl məhsullarının dövlətə təhvil verilməsi qaydası haqqında" 2 sentyabr, "Ümumi əmək mükəlləfiyyəti haqqında" 24 sentyabr tarixli dekreti ilə hərbi kommunizm siyasəti tətbiq olunmağa başlandı. Ərzaq ehtiyatı toplamaq, ordunu və şəhər əhalisini ər-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 8, s. 1, iş 11, vər. 45.

zaqla təchiz etmək üçün ərzaq saplağı tətbiq olundu. Respublikanın bir çox bölgələrində və o cümlədən Ağdərə, Şuşa, Hadrut, Xocavənd, Qozduçaya, Dolanlara, Tuğa, Çiləbördə, Qışlağa, Zamura, Çıldırana xüsusi silahlı dəstələr göndərildi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qəbul etdiyi dekretlə Xalq Ərzaq Komissarlığında hərbi vəziyyət elan olundu. Həmin dekretə əsasən yerlərdə ərzaq saplağı vaxtında həyata keçirilməli, toplanan məhsullar mərkəzi dövlət fonduna təhvil verilməli, ərzaq vergisinin toplanılması gedişində əyintiliyə yol verən şəxslər isə hərbi tribunala verilməli idi.

Bu dekretlə bağlı Xalq Ərzaq Komissarlığı təlimat xarakterli qərar qəbul etdi. Əmrə əsasən, Ərzaq Komissarlığının bütün işçiləri qeydə alınmalı idi. Əmrə görə Ərzaq Komissarlığı sisteminə cinsindən və yaşından asılı olmayaraq çalışan bütün işçi və qulluqçular hərbi qulluqçu hesab olunurdular. Bu işçilər öz arzuları ilə işdən azad ola bilməzdilər. Onlar hərbi sistemdə olduğu kimi əmri danışıqsız yerinə yetirməli idilər.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri ilə əksinqilabçılara, təxribatçılara və alverçiliyə qarşı Fövqəladə Komissiya (ÇK) yaradıldı. Fövqəladə Komissiya tərəfindən görülən tədbirlərə hökm verilməsi Ali İnqilabi Tribunalə həvalə olundu. Fövqəladə Komissiya Sovet Rusiyasında olduğu kimi təşkil olunduğu ilk gündən terrorçu orqan kimi fəaliyyətə başladı. Respublikanın bir çox qəzalarında və o cümlədən Dağlıq Qarabağ bölgəsində də Fövqəladə Komissiya təşkil olundu. Beləliklə, respublikada təqiblər və kütləvi həbslər başlandı. 1920-ci ilin sonu və 1921-ci ilin birinci rübündə təkcə Şuşadan 75 nəfər, Xocavənd və Ağdərə bö-

lgəsindən 112 nəfər, 1920-ci ilin fevral-mart aylarında Çiləbörd kəndindən 13 nəfər, İmarət-Qərvənd kəndində 9 nəfər, Qarakənddə 5 nəfər, Sığnaq, Daşaltı kəndlərində 20 nəfərdən çox adam məsuliyyətə cəlb olunmuşdu. Məsuliyyətə cəlb olunanların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. 1922-ci ilin yayında Xankəndi, Xocavənd, Qaryagin və Hadrutda həbs olunmuş 200 nəfərdən çox adam Şuşa və Qıraxtun (Cəbrayıl) həbsxanasına salınmış, qaçaq düşən və ya İrana baş götürüb gedən qohumları və ya yerliləri ilə gizli əlaqə saxladıklarını bəhanə edərək şahidsiz, sübutsuz ən ağır cəzaya məhkum olunmuşlar. Dağlıq Qarabağda təqib olunanların, həbs edilənlərin çoxu milli ayrı-seçkiliklə, milli ədavətlə bağlı məsələlər üstündə mühakimə edilmişlər. Fövqəladə Komissiya yerlərdə əhali arasında vahimə yaratmaq məqsədi güdürdü.

Respublikanın kəndlərində və xüsusilə sərhəd rayonlarında, Dağlıq Qarabağda Fövqəladə Komissiya ilə XI Ordunun xüsusi şöbələri geniş fəaliyyət göstərirdi. Fövqəladə Komissiya kimi XI Ordunun xüsusi şöbəsi də qəzalara, kəndlərə gedərkən ilk növbədə varlı adamların siyahısını tələb edir, qaçaqçılıqla məşğul olanları arayıb-axtarır, hər bir ailənin keçmişi ilə maraqlanır, onların təqib olunmaları üçün tədbirlər görürdülər. İstər Fövqəladə Komissiyanın, istərsə də XI Ordunun siyasi şöbəsinin qeyri-məhdud səlahiyyətləri var idi. Məhz buna görə xalq təsərrüfatının bərpasına keçid dövründə respublikanın hər yerində, xüsusilə də Dağlıq Qarabağda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Əhalinin qarət olunması, təqiblər, insan ləyaqətinin tapdanması adi bir hala çevrilmişdi. Buna görə Şuşadan, Qaryagindən,

Qırxatundan xeyli imkanlı ailə İrana və Türkiyəyə getməli oldu. XI Ordunun 8-ci diviziyasının siyasi şöbəsinin əməkdaşları Şuşaya, Xankəndinə, Hadrut və Qaryaginə daxil olarkən keçmiş qəza rəislərini, pristavları, kəndxudaları, bir çox din xadimlərini, varlı hampaları, onların ailə üzvlərini, hətta qadınları həbs edirdilər. Şuşa və Qırxatında bir çox bəyləri əhalinin gözü qarşısında güllələmişlər. Cavanşir qəzası İnkilab Komitəsinin fəaliyyəti ilə bağlı 1920-ci il 17 oktyabr məlumatında bildirilirdi ki, Tərtərə gələn komissiya inkilab düşmənlərinin güllələnməsini həyata keçirdi. Cəbrayıl qəzasından, habelə Hadrutdan İnkilab Komitəsinə göndərilən gizli məktubda bu bölgədə daxili "sakitliklə" bağlı bir çox tədbirlər görülmüş, inkilab düşmənlərindən intiqam alınmışdır. Əhali böyük qorxu, ciddi təlaş içərisində idi. Dağlıq Qarabağdan verilən xəbərlərdən aydın olur ki, son zamanlarda bölgədə yerləşən ordu hissələri əhali arasında iş apararkən əhalinin adət-ənənələrinə, dininə hörmət etmir, onlarla vəhşicəsinə rəftar edirlər. Şuşada, Ağdərə və Qaryagində kütləvi həbslər aparılmışdı.

1920-ci ilin sonu- 1921-ci ilin əvvəllərində Sovet dövlətinin apardığı siyasət, ərzaq saplağı respublikanın hər yerində və o cümlədən Dağlıq Qarabağda sinfi mübarizənin daha da kəskinləşməsinə, kütləvi silahlı müqavimətə səbəb oldu. Kəndli dəstələrinə Sultan bəy, Xosrov bəy, Bəhlul əfəndi, Bəhman bəy və başqaları başçılıq edirdilər. Dəstələrin hər birində 400-800 döyüşçü olurdu. Döyüş vaxtı isə onların sayı daha çox artırdı. Bəzən elə olurdu ki, xalqımıza qarşı haqsızlığa dözməyən rütbəli, vəzifəli, namuslu azərbaycanlılar bu xalq hərəkətinə qoşulurdular. Məsələn, Cavanşir qəzası İnkilab Komitəsinin sədri Adil Sultanov

1920-ci ilin dekabrında öhdəsində olan hərbi hissənin azərbaycanlılardan ibarət dəstəsilə üsyançıların tərəfinə keçmişdi. Ancaq bu üsyanlar güclü nizami ordu qarşısında məğlubiyyətlə nəticələnirdi.

Ölkədə baş verən qiyamlar, qaçaqçıhıq hərəkəti aydın göstərirdi ki, yaradılan yeni rejim Azərbaycanın daxili sakitliyinə nail ola bilmir. Buna görə Moskvanın göstərişi ilə Rusiyadan, Ukraynadan, Belorusiyadan və digər ölkələrdən Azərbaycana göndərilən nümayəndələr bolşeviklər partiyasının X qurultayının qərarlarını Azərbaycanda tətbiq etməyə başladılar. Rusiyada və digər sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da ərzaq saplağının ərzaq vergisi ilə əvəz olunması üçün tədbirlər görüldü. Bu siyasətdə Azərbaycanda yenidən yaradılan sosialist iqtisadiyyatı ilə xırda kəndli iqtisadiyyatı arasında rabitə yaratmağa, feodalizm və yarıdağılmış kapitalizm binasının yerində yeni, sosializm binası qurmaq nəzərdə tutulurdu.

Ərzaq vergisi qoyulmaqla ticarət azadlığına yol verilirdi. Ticarət azadlığı isə kapitalizmin bir qədər canlanması, qolçomaqların artması, xırda müəssisələrin açılması demək idi. Bütün bunlar Sovet rejimi üçün təhlükə törədirdi. Lakin bu təhlükə o qədər də qorxulu deyildi. Çünki xalq təsərrüfatının bütün hakim mövqeləri dövlətin əlində idi.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1921-ci il fevralın 25-dən mayın 25-dək görülmüş işlər haqqında hesabatında deyildiyi kimi, bu dövrdə kapitalizm quruluşunun bərpası haqqında, Bakının ingilislərə güzəştə verilməsi haqqında şayiələr yayılmaqda idi. Bu şayiələrə son qoymaq üçün yerlərə

təbliğatçı dəstələr göndərildi. Bütün qəza və nahiyyə mərkəzlərində yığıncaqlar keçirildi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının göstərişlərinə əsasən 1921-ci il mayın 17-də "Bütün ərzaq növləri inhisarının ləğv edilməsi haqqında" dekret verildi. Həmin dekretə deyilirdi: "Bütün inhisar növləri, eləcə də dövlət tədarükünün həyata keçirilməsi metodu olan ərzaq saplağı ləğv edilir və ərzaq vergisi ilə əvəz olunur".

Ərzaq növləri üzərində inhisarın ləğv edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanda 1921-ci il üçün ərzaq vergisini tətbiq etmək mümkün deyildi. Çünki ölkənin vəziyyəti olduqca ağır bir hal almışdı. Xüsusilə daşnaq və sonra da rus silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılan, qarət olunan Dağlıq Qarabağda vəziyyət dözülməz idi. Şuşa kimi iri bir şəhər dağıdılmış, bölgənin kəndləri yandırılmış, bir növ xarabalığa çevrilmişdi. Buna görə də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi 1921-ci ilin aprelində çağırılmış Plenumunda ərzaq vergisi məsələsi müzakirə olunaraq onun tətbiq olunmasının bir il təxirə salınması lazım bilindi. Bunun əvəzində "Çanaq" tətbiq olunmağa başladı. "Çanaq" hər bir adam başına 20 givrəngə müəyyən olundu.

"Çanaq" toplamaq kampaniyası Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Dağlıq Qarabağ bölgəsində əhalinin ən yoxsul təbəqələrinin güclü narazılığına səbəb oldu. Yerlərdə 20 givrəngə taxıl əvəzinə əhalinin bütün ərzaq ehtiyatlarının, mal-qaranın zor ilə əllərindən alınması kəndlilərin çıxışlarına səbəb oldu.¹ 1921-ci ilin payızında Şuşa qəzasından 5 min pud, Xankəndindən 1530 pud, Xocavənddən 870 pud, Hadrutdan 967 pud, Qaryagindən

¹ ARDA, f. 15, s. 1, iş 805, vər. 44.

6,3 min pud, Ağdərədən 2396 pud taxıl və başqa kənd təsərrüfatı məhsulları toplandı. Təkcə Laçın və Kəlbəcərin bir çox kəndlərindən, Ağdam və Bərdə bölgələrindən 800 baş qoyun, iribuynuzlu mal-qara, at toplayaraq Bakıya gətirilmişdir.¹

Azərbaycanda "Çanaq"la yanaşı "Aclara yardım" kompaniyası təşkil olundu. Bu dövrdə Volqaboyu rayonlarda dəhşətli aclıq hökm sürürdü. Belə bir fəlakətin qarşısını almaq üçün Moskvanın bilavasitə tapşırıq və tələbi ilə Azərbaycan kəndinə "səlib yürüşü" təşkil olundu. Volqaboyu əhalisinə kömək üçün əhalinin bütün ərzaq ehtiyatları, mal-qara zorla onların əllərindən alınmağa başlandı. Respublikanın bütün bölgələrində və o cümlədən Qarabağın şəhər və kəndlərində çalışan fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı əllərindən alınaraq Rusiyaya verildi. 1921-ci ilin avqust ayında "Aclara yardım" komitəsinin təşəbbüsü ilə 500 milyon rubl pul, 1 kiloqram qızıl, 8 givrəngə gümüş Qarabağ, Laçın, Kəlbəcər, Qaryagin bölgələrində 25 min pud taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsulları, Şuşadan 2.736.276 rubl pul, Məlikcanlı, Xaçın, Dağdağan, Qarakənd, Qışlaq, Noaguh və Çıldıran kəndlərindən 16.403.482 rubl toplanaraq Volqaboyu əhalisinə göndərildi.

1922-ci ildə Azərbaycanda ərzaq vergisi tətbiq olunmağa başladı. Martın 5-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III Sessiyası kənd təsərrüfatından ərzaq vergisini almaq haqqında qanun qəbul etdi. Ərzaq vergisi haqqında qəbul olunmuş dekretə əsasən Azərbaycandan 1922-ci ildə 1 milyon pud taxıl, 150

¹ Yenə orada.

min pud (diri çəkiddə) ət, 200 min pud yem təhvil verilməsi müəyyənləşdirilmişdi.

Yeni İqtisadi Siyasətə keçid dövründə yoxsul kəndlilərin becərməyə imkanları olmadığı üçün müsadirə olunmuş torpağın bir hissəsi toxunulmamış qalırdı. Hadrut, Xocavənd, Ağdərə bölgəsinin əkin sahələrinin xeyli hissəsi becərilmirdi. Bağların xeyli hissəsi baxımsızlıq ucundan məhv olub sıradan çıxmışdı. Buna görə 1922-ci il iyulun 3-də bağların, becərməyən torpaq sahələrinin bir hissəsinin torpaq sahiblərinin istifadəsinə verilməsi barədə dekret verildi ki, həmin dekretə görə torpaq sahələri cəmi 3 il müddətinə icarəyə verilə bilərdi. 1923-cü ilin payızında Hadrut, Ağdərə, Çiləbörd, Vəng, Banazur kəndlərində müsadirə olunmuş torpaqların yarısından çoxu öz keçmiş sahiblərinə qaytarılmışdır. Qaryagin, Qırxatun, Xocavənd kəndlərinin keçmiş torpaq sahibləri icarə vasitəsilə öz torpaq sahələrini geri ala bilmişlər.

Sovet hökuməti ölkədə baş verən aclıq fəlakətinin qarşısını almaq üçün yoxsul və ortabab kəndlilərə qismən yardım etdi. 1921-ci ildə yaz əkin kompaniyası zamanı kəndlilərə 96.648 pud toxumluq taxıl, 217 milyard rubl pul buraxılmışdı. Həmin ilin payızında Şuşa, Xocavənd, Ağdərə kəndlilərinə 1296 pud, Qaryagin, Ağdam qəzalarına 5406 pud toxumluq taxıl verilmişdi. Bu bölmələrdə heyvandarlıq təsərrüfatına kömək məqsədi ilə 18,6 milyon rubl vəsait ayrılmışdı. Torpaq komissarlığı həmin ilin yazında 250 ədəd kotan, 12 ədəd toxumsəpən, 500-dən çox dəryaz, oraq göndərmişdi.

Xalq təsərrüfatının bərpaşının sonunda respublikanın hər

yerində olduğu kimi Dağlıq Qarabağda da suvarma işlərinə daha çox diqqət verilirdi. RSFSR Əmək və Müdafiə Şurasının qərarına əsasən 1921-ci ilin oktyabrında "Muğan Meliorasiya su tikintisi" idarəsi təşkil olundu. Muğan üçün 150 traktor alındı. Saratovdan Muğana 250 vaqon tikinti materialı göndərildi. Burada suvarma sisteminin yaradılması üçün tədbirlər görüldü. 1923-cü ildə Aşağı Muğan və Yuxarı Muğan kanallarının bir hissəsi işə salındı. Ağdamın, Xocavənd və Qaryagin bir çox bölgələrində suvarma işləri aparıldı. Muğan suvarma sisteminin işə salınması bu yerlərdə pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaratdı.

1923-cü ildə olan məlumata görə Dağlıq Qarabağda 474 hektar pambıq əkilmişdir. Bölgədə dənli bitkilərin əkininə diqqət artırıldı. 1920-1923-cü illərdə dənli bitkilərin əkin sahələri ləng də olsa inkişaf etdirilmişdir.

Bölgədə taxılçılıqla yanaşı bağçılıq, bostançılıq sahələri də xeyli inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə Hadrutda, Xocavənddə, Xankəndində, Şuşada ipəkçiliyin inkişafı üçün mühüm işlər görülmüşdü. Təkcə 1921-ci ildə Dızaqda, Vərənddə, Çiləbörddə, Çartazda və başqa kəndlərdə 200 hektardan çox tut bağları əkilmiş və beləliklə, ipəkçilik xeyli genişləndirilmişdir.

Xalq təsərrüfatının bərpası illərində Dağlıq Qarabağda maldarlığın inkişafına da diqqət artırılmışdır. 1921-ci ildə aparılan hesablamalara görə Dağlıq Qarabağın cəmi 5 bölgəsində – Şuşada, Xankəndində, Xocavənddə, Ağdərədə, Hadrutda 7026 baş iribuynuzlu mal-qara, 4347 camış, 1962 at, 20 min başdan çox xırdabuynuzlu heyvan var idisə, 1923-cü ilin payızında iribuynuzlu mal-qaranın sayı 16,7 min baş olmuşdur. Bəhs edilən

dövrə donuzların sayı iki dəfədən çox artmışdır. Bu, yeni iqtisadi siyasətin ilk bəhrəsi idi.¹

Dağlıq Qarabağda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qızıl Ordu hissələrinin özbaşınalığı artdı. "Şübhəli ünsürlər" in sıxışdırılması adı altında müsadirəçilik kampaniyası müsəlman əhalisinə aid edildi. Dağlıq Qarabağda hakimiyyətə gələn ermənilərin səyi ilə Fövqəladə Komissiyaların əli ilə terrora əl ataraq ziyalılarımızın, din xadimlərimizin, tacirlərimizin əmlakı əllərindən alınaraq sürgün edilir, istintaq aparılmadan güllələnirdi. Bütün bunlar isə xalqımızın narazılığına və üsyanlara səbəb olurdu. Dağlıq Qarabağ iqtisadiyyatında böhranlı vəziyyət yaranmışdı.

Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, əvvəlcə Azərbaycanda, sonra isə Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ermənilərin əsrlərlə qurduqları planların həyata keçirilməsi üçün hədsiz imkanlar yaratdı. 1920-ci il noyabr ayının 30-da Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi siyasi və təşkilat bürolarının Q.Kaminski, N.Nərimanov, Y.Stasova, S.Orconikidze, M.B.Qasimov, Ə.H.Qarayev, Sarkis V., V.Yeqorov, M.Ə.Hüseynov və A.Serebrovskinin iştirakı ilə keçirilmiş birgə iclasında Ermənistan İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi haqqındakı teleqramı müzakirə edildi.

Siyasi və təşkilat bürosu bu məsələ ilə bağlı deklarasiya qəbul etmişdir. Deklarasiyada Ermənistan İnqilab Komitəsinin adına təbrik məktubu göndərildiyi bildirilirdi. Təbrikdə göstəri-

lirdi ki, "Sovet Ermənistanı ilə Sovet Azərbaycanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. Naxçıvan və Zəngəzur Ermənistanı keçir, Qarabağın Dağlıq hissəsinə isə öz müstəqilliyini təyin etmək hüququ verilir".¹ Deklarasiyanın elan edilməsi N.Nərimanova tapşırılır. Dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N.Nərimanov həmin deklarasiya ilə çıxış edir və deyir: "Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə öz müqəddəratlarının təyini üçün tam hüquq verilir".² Maraqlıdır ki, özünü Qafqazın əsl hakimi kimi sərbəst aparan S.Orconikidze öz çıxışında deklarasiyanı – N.Nərimanovun çıxışını təhrif edərək deyir: "Nərimanovun fikri çox xarakterikdir. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ – bu sözlərin mənasının ondan xəbəri olmayan ruslar üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Hansısa Zəngəzur – məhsulsuz dağlar, suyu yox, çörəyi yox, orada heç nə yoxdur. Hansısa Dağlıq Qarabağ ... Nə var bu Qarabağda? Heç nə yox. Onları özünüz üçün götürün. Götürün bu məhsul verməyən torpaqları Ermənistan üçün".³ Təəccüb doğuran bir də odur ki, N.Nərimanov tərəfindən elan edilən deklarasiyaya kobudcasına məhəl qoymayaraq Ermənistanın yeni rəhbərliyi ilə yazışmalarında, V.Leninə, İ.Stalinə göndərdiyi teleqram və məktublarda deklarasiyada göstərilən "Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququ verilir" sözləri bilərəkdən tamam yaddan çıxarılır.

Artıq 1920-ci il dekabrın 2-də o, V.Leninə və İ.Stalinə gön-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 11, siy. 2, iş 19, v. 51.

¹ Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1993, s. 154.

² Yəni orada.

³ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 4 mart.

dərdiyi məlumatda bildirirdi ki, Azərbaycan artıq dünən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini rəsmən bəyan etmişdir.

Həmin il dekabrın 1-də bu məsələ ilə əlaqədar A.Nazaretyanla danışan S.Orconikidze ona yuxarıda göstərilən ərazilərin Azərbaycan tərəfindən Ermənistanla güzəşt edildiyini, artıq Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında sərhədlərin mövcud olmadığını bildirir və deyir ki, Azərbaycan özünün var-dövlətini və neftini də hər iki respublikanın sərvəti elan etmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, İ.Stalin də 1920-ci il dekabrın əvvəllərində Ermənistanla göndərdiyi təbrikdə yazırdı: Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərindən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir.

1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan K(b)P-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclasında Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd məsələləri müzakirə edilir və qeyd olunur ki, siyasi və təşkilat büroları Dağlıq Qarabağ məsələlərinin X.Bekzadyanın təklif etdiyi şəkildə həllini ümumən qəbul edilməz hesab edir. Ona görə ki, Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən Azərbaycanla daha sıx əlaqədə olması sözsüzdür və məsələ əslində bu istiqamətdə həll edilməlidir.¹

Lakin özünü Qafqaz respublikalarının mütləq hakimi sayan S.Orconikidze xalqımız üçün bu qədər həyati əhəmiyyəti olan məsələləri zor işlətmək yolu ilə Ermənistanın xeyrinə necə də

¹ Azərbaycan tarixi, 6-cı cild, s. 180.

asanlıqla həll etmək istəyirdi. Beləliklə, ermənilər tam əmin idilər ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-ə veriləcəkdir. Buna görə də ermənilər Ermənistan nümayəndəsi kimi A.Murovyanı Dağlıq Qarabağa müvəkkil təyin etmişdilər. Bu isə azərbaycanlılar arasında böyük narazılığa səbəb olmuşdur.

1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK-nın üzvü İ.Stalinin iştirakı ilə Qafqaz bürosunun üzvləri S.Orconikidze, F.Maxaradze, N.Nərimanov, A.Myasnikov, S.Kirov, A.Nazaretyan, M.Oraxelashvili və başqalarının iştirak etdikləri RK(b)P MK Qafqaz bürosunun axşam iclasında Dağlıq Qarabağ ilə əlaqədar məsələyə baxılır. Bu zaman ciddi fikir ayrılığı ortaya çıxır və məsələ səsə qoyularkən aşağıdakı nəticə ortaya çıxır. Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasının lehinə N.Nərimanov, F.Maxaradze və A.Nazaretyan səs verir. Bu təklifin əleyhinə S.Orconikidze, A.Myasnikov, S.Kirov, Y.Fiqatner səs verirlər. Bu məsələ ilə bağlı bütün Qarabağda azərbaycanlı və erməni əhalisi arasında rəy sorğusunun keçirilməsinin lehinə yalnız N.Nərimanov, F.Maxaradze səs vermişdilər. Bu sorğunun yalnız Dağlıq Qarabağ erməniləri içərisində keçirmək təklifinə isə S.Orconikidze, A.Myasnikov, Y.Fiqatner, S.Kirov, A.Nazaretyan səs vermişdilər. Beləliklə, Qafqaz bürosunun iclasında Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə daxil edilməsi və rəy sorğusunun isə yalnız Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi arasında keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Belə olan halda N.Nərimanov bəyanatla çıxış edir və Qarabağ məsələsinin Azərbaycan xalqı üçün mühüm məsələ olduğuna görə, onun qəti həllinin RK(b)P MK-ya çıxarılmasını lazım bildiyini göstərir. Qafqaz bürosunun Plenumu bəyanatı nəzərə alaraq yeni qərar qəbul edir: "Qarabağ məsələ-

sində ciddi fikir ayrılığı olduğuna görə, RK(b)P MK Qafqaz bürosu onun qəti həlli üçün məsələnin RK(b)P MK-ya çıxarılmasını zəruri hesab edir".¹ Lakin görünür ki, İ.Stalinin təsiri ilə və ya hansısa səbəbdən bu məsələ RK(b)P MK-nın müzakirəsinə verilməyərək ertəsi gün, yəni 1921-ci il iyunun 5-də İ.Stalinin və RK(b)P MK Zaqafqaziya bürosunun yuxarıda göstərilən üzvlərinin tam heyətində keçirilən iclasında yenidən baxılır. S.Orconikidze və A.Nazaretyan Qarabağ haqqında keçən gün baxılmış məsələyə yenidən baxmağı təklif edirlər. Müzakirə nəticəsində Plenum bu məsələ barəsində aşağıdakı qərarı qəbul edir: Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR hüdudlarında saxlayaraq ona muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri mərkəz olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti hüququ verilsin. Bu qərarın lehinə 4 nəfər səs verir, 3 nəfər isə bitərəf qalır.²

Həmin iclasda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında qəbul edilmiş qərarla deyilirdi: a) Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinə tapşırılsın ki, Muxtar Vilayətin sərhədlərini müəyyən etsin və RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz bürosunun təsdiqinə versin.³

1921-ci il iyulun 20-də Azərbaycan K(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosu Qarabağın Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, Xalq Ədliyyə Komissarlığı və Xalq

Xarici İşlər Komissarlığının nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradır.¹

L.Mirzoyan başda olmaqla Azərbaycanda məsul rəhbər vəzifələrdə işləyən ermənilər Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla birləşdirilməsi sahəsində gizli fəaliyyət göstərərək Qarabağ məsələsinin səngiməsinə heç vaxt yol verməmişdir. L.Mirzoyan və digər erməni liderləri Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında Zaqafqaziya ölkə partiyası təşkilatının qərarını ermənilərə öz bildikləri sərfəli şəkildə izah edirlər. L.Mirzoyan keçid şəraitində dağlıq hissənin erməni əhalisinə milli zülm ediləcəyinin mümkünlüyünü də istisna etmirdi. Lakin erməniləri səbirli və dözümlü olmağa çağırırdı.

N.Nərimanov sonralar bu məsələ ilə bağlı İ.V.Stalinə "Uc-qarlarda inqilabımızın tarixinə dair" məktubunda yazırdı: "Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtında bu mümkün olmamışdır, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim. Sadəcə ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmirdilər. L.Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnaq müəllimlərinin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində keçirdi".²

1921-ci ilin oktyabrında Qarabağ bölgəsində (Şuşa, Cavanşir, Qubadlı və Qaryagin qəzaları) Mərkəzi Komitənin təşkilat bürosu işçilərinin iştirakı ilə keçirilən konfranslarda çıxış edənlər bildirirdilər ki, "Dağlıq Qarabağın ayrıca Muxtar Vilayətə ayrılmasına imkan verilməsin.

¹ Azərbaycan tarixi, 6-cı c., s. 190.

² Quliyev C. Dağlıq Qarabağın yaranması tarixi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1973, №3 s. 12.

³ Yəni orada.

¹ İmanov R.C. Çiçəklənən diyar. Bakı, 1984, s. 10-11.

² Nərimanov N. Uc-qarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı, 1992, s. 39-60.

1921-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan K(b)P MK-nın Xəbərlərində "Qarabağ məsələsi" başlığı ilə dərc edilmiş yazıda və bu məsələ ilə bağlı keçirilən yığıncaqlarda müəyyən olunmuşdur ki, "Qarabağ məsələsi" deyilən məsələ yoxdur. Bu, Azərbaycan Sovet və partiya rəhbərlərinin zəifliyindən doğan lazımsız fikirdir.

Lakin L.Mirzoyan, Danilyan və s. başda olmaqla kommunist cildinə girmiş erməni daşnaqları heç cür öz niyyətlərindən əl çəkmək istəmirdilər. Zaqafqaziya Federasiyasının təşkili ilə əlaqədar həlli müəyyən müddətə ikinci plana keçirilmiş Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi məsələsi 1922-ci ilin oktyabrında SSRİ-nin təşkilinə hazırlıq gətirdiyi bir zamanda erməni daşnaqları tərəfindən Mərkəzin köməyi ilə yenidən gündəmə gətirildi. 1922-ci il oktyabrın 27-də RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsi Rəyasət Heyətinin A.Myasnikov, S.Orconikidze, S.Kirov, S.Yaqubov və Ermənistan Kommunist Partiyasının katibi İoannesyanın iştirakı ilə keçirilən iclas bu məsələyə A.Karakozovun məruzəsi əsasında yenidən baxaraq qərara alır ki, RK(b)A Qafqaz ölkələri bürosunun 5 iyul 1921-ci il tarixdə Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında qərarını icra etmək üçün Azərbaycan K(b)P MK-ya rəsmi göstəriş verilsin.

Daşnaq ideologiyasına yiyələnən, adlarını isə kommunist qoyan erməni millətçiləri harada, necə hərəkət etməyi çox yaxşı bacarırdılar.

1922-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin S.Kirov, M.Xanbudaqov, R.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.C.Bağirov və M.B.Qasımovun iştirakı ilə keçirilən iclasında

yenidən Qarabağa aid məsələyə baxılır.¹ Bu dəfə məsələ RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin qərarı əsasında Azərbaycan MİK və XKS-nin Kommunist fraksiyaları və A.Karakozov tərəfindən qaldırılırdı. İclas 11 maddədən ibarət qərar qəbul edir. Qərarla deyilirdi: a) RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin qərarı icra üçün qəbul edilsin. b) Azərbaycan SSR XKS yanında S.Kirov, Mirzabekyants və M.Karakozovdan ibarət tərkibdə Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komisiya təsdiq edilsin. v) 7 nəfərdən ibarət Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Komitə təsdiq edilsin. M.Karakozov sədr və buraya 3 qəza icraiyyə komitəsinin sədri üzv qəbul edilsin.² Komitəyə tapşırılırdı ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllini sürətləndirsin.

Yuxarıda adı çəkilən qərarla əlaqədar olaraq 1922-ci il dekabrın 16-da Azərbaycan MİK və XKS tərəfindən M.B.Qasımov və D.Bünyadzadənin imzası ilə Dağlıq Qarabağ haqqında qərar imzalanmışdır. Qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağın bütün sahələrdə – sovet, təsərrüfat və mədəni quruculuq sahələrində əhəlinin bütün ehtiyaclarını aşkar etmək məqsədi ilə Azərbaycan MİK və XKS qərara alır: Şuşa şəhərində Qarabağ üzrə 7 nəfərdən ibarət Komitə yaradılsın. Bu komitəyə A.Karakozov (sədr), Şadunts, Tavakelyan, Parziyan, Şuşa, Cəbrayıl və Qaryagin qəzalarının icraiyyə komitələri sədrilərindən ibarət üzvlər təyin edilsinlər. Komitəyə görülməsi vacib olan məsələlərin həlli üçün Azərbaycanın müxtəlif bölgələri ilə yaxından əlaqələr yaratmaq hüququ verilsin.

¹ Azərbaycan tarixi, 6-cı cild, s. 192.

² Paşayev A. Köçürülmə, s. 6-7.

1923-cü il yanvarın 2-də Az.XKS tərəfindən Dağlıq Qarabağ işləri üzrə yaradılmış Komitənin 3 nəfərdən ibarət ştatı təsdiq edilir.¹

Beləliklə, ermənilər, L.Mirzoyan başda olmaqla, Dağlıq Qarabağla əlaqədar işləri olduqca məharətlə düzəldib sakitcə həyata keçirmək üçün işə başlayırlar. Məsələn, guya Dağlıq Qarabağda kadr çatışmazlığı üzündən 1923-cü il yanvarın 22-də S.M.Kirov və A.Karakozovun imzası ilə Ermənistan K(b)P MK-nın katibi İoannesyana teleqram göndərilərək Qarabağda işləmək üçün Tavakelyanm, Akopyanm, Aydınyanm, Vartanyanm, S.Melkumyanın göndərilməsini təşkil etməyi xahiş etmişlər. Bütün bunlar erməni daşnaqlarının əslində qabaqcadan təşkil edilmiş planlarının bir hissəsi idi. Bundan bir qədər sonra Dağlıq Qarabağ məsələsini tezliklə başa çatdırmaq üçün ermənilər daha bir tutarlı addım atmalı oldular. Belə ki, erməni daşnaq müəllimlərinin köməyi ilə N.Nərimanovun Azərbaycanın «böyük hamisi» S.M.Kirovun «xeyir-duası» ilə 1922-ci ilin dekabrında "təntənəli surətdə yüksək vəzifəyə yola salınması" (əslində zərərsizləşdirilməsi) L.Mirzoyanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini rəsmən elan etmək təşəbbüsü daha rəvan gedir.

1923-cü il iyulun 1-də AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin S.Kirovun, L.Mirzoyanın, Ə.Qarayevin, Q.Musabəyovun, R.Axundovun iştirakı ilə keçən iclası "Qarabağ haqqında" məsələyə baxaraq bu barədə olduqca çox geniş qərar qəbul edir. Qərarla Azərbaycan MİK-ə təklif olunur ki, Rəyasət Heyəti adından Xankəndi mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağda İcraiyyə Ko-

mitəsinin başçılığı ilə "Qarabağ Muxtar Vilayəti" yaradılsın. Həmin dekretə göstərilsin ki, sərhəd və s. məsələlər xüsusi komissiya tərəfindən müəyyən ediləcək.¹ Gələcəkdə İcraiyyə Komitəsi tam tərkibdə yaranana qədər Qarabağı idarə etmək üçün A.Karakozovun sədrliyi ilə 5 nəfərdən ibarət İnqilab Komitəsi yaradılsın. İnqilab komitəsinə tapşırılsın ki, iki aydan gec olmayaraq Sovetlər qurultayı çağırılsın. Ə.H.Qarayevin sədrliyi ilə A.Karakozov, İ.Sviridov, Ç.İldırım və D.Bünyadzadədən ibarət komissiya yaradılsın və onlara tapşırılsın ki, Muxtar Vilayətin sərhədlərini, Aran Qarabağın inzibati bölgüsünü müəyyən etsin və bu məsələ ilə əlaqədar əhali arasında izahat işləri aparılsın.

Azərbaycan MİK-nin 1923-cü il iyulun 4-də keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağ haqqında məsələyə baxılır. Qəbul edilmiş qərarla deyilirdi: Qarabağın dağlıq hissəsində Xankəndi mərkəz və İcraiyyə Komitəsi başda olmaqla Muxtar Qarabağ Vilayəti yaradılsın. Gələcəkdə İcraiyyə Komitəsi təşkil edilənə qədər Dağlıq Qarabağı idarə etmək məqsədi ilə A.Karakozov başda olmaqla İnqilab Komitəsi yaradılsın. İnqilab Komitəsinə tapşırılsın ki, tezliklə Sovetlər qurultayı çağırılsın. Muxtar Qarabağın və Aran Qarabağın sərhədlərini müəyyən etsin. Nəhayət, 1923-cü il iyulun 7-də "Daşnaqsütyun" partiyasının milli şovinizm və "Böyük Ermənistan", həm də türk torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi ermənilərin uzun illərdən bəri arzulalarında olduqları planın biri – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında Azərbaycan MİK dekretinin verilməsi tam reallaşdı.² Dekretə deyilirdi:

¹ Paşayev A. Ermənilər Dağlıq Qarabağa muxtariyyəti necə verdiriblər. "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 4 mart.

¹ Əliyev İqrar. Dağlıq Qarabağ, s. 97.

² İmanov R.C. Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1981, s. 12.

1) Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan hissəsində Azərbaycan SSR-in tərkibində Xankəndi mərkəz olmaqla Muxtar Vilayət yaradılsın.

2) Muxtar Vilayətin idarə orqanları Vilayət İcraiyyə Komitəsi və yerli sovetlərdir.

Vilayət İcraiyyə Komitəsi təşkil edilənə qədər Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradılsın və ona tapşırılsın ki, iki aydan gec olmayaraq daimi icraiyyə orqanı seçmək üçün Sovetlər qurultayı çağırılsın.

Həmin dekretin 4-cü maddəsinə əsasən Vilayətin Əsasnaməsini hazırlamaq və Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati vahidlərini və sərhədlərini müəyyən etmək üçün hakimiyyət orqanları nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaratmaq da tövsiyə edilirdi. Beləliklə, nəticədə 1920-ci ildə Zəngəzur kimi yağlı bir tikəyə sahib olan ermənilər bu torpaqların əsl sahiblərini yurd-yuvalarından, el-obalarından sıxışdırıb çıxardıqarı və Rusiyanın himayəsi sayəsində bu torpaqları Ermənistanla birləşdirə bildikləri kimi, 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqındakı planları baş tutmayanda, 1923-cü ildə hiyləgərçəsinə ona muxtariyyət verilməsinə nail ola bildilər. Bununla əlaqədar "Bakinski raboçi" qəzetinin 1923-cü il 19 iyul tarixli saymda dərc edilən "Qarabağ Muxtariyyəti" məqaləsində deyilirdi: "Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti haqqında Azərbaycan MİK-nin dekreti Zaqafqaziya xalqları arasında qardaşcasına həmrəyliyin müəyyən edilməsi tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edir".¹

Lakin tarixi hadisələr tamamilə bunun əksini sübut etdi.

Azərbaycan rəhbərliyində özünə isti yuva salmış L.Mirzoyan və onun kimi bir qrup daşnaq xislətli ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-yə birləşdirmək niyyətləri baş tutmadıqda, bu əraziyə muxtar vilayət statusu verməklə onu Ermənistanla birləşdirmək üçün zəmin hazırladılar. Çox maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, keçmiş Qubadlı qəzası ərazisində "Kürdüstan qəzası" yaratmaq iddiası da elə bu vaxtlar onların tərəfindən ortaya atılmışdır. Daşnaqsütyunun ərazi iddialarını Azərbaycanda həyata keçirən erməni kommunistləri böyük qardaşları rusların "parçala, hökm sür!" siyasətindən məharətlə istifadə edərək imkan var ikən Azərbaycan ərazilərini ya ələ keçirir, ya da parçalayaraq gələcək hücumlar üçün zəmin hazırlayırdılar. "Kürdüstan qəzası" ideyası da bu zəmindən meydana gəlmişdir. Bu ideyaların təşəbbüskarları həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlılarla kürdlər arasında narazılıq yaradan, nifaq toxumu səpən ermənilər idilər. Belə ki, 80-ci illərdə ermənilərin canfəşanlıqla "Qırmızı Kürdüstan" ideyasını qabartması, bu vasitədən istifadə edərək Laçın dəhlizinin ələ keçirilməsi üçün atdıqları addımlar buna canlı misal ola bilər.

Maraqlı hadisələrdən biri də ondan ibarət oldu ki, 1923-cü il iyulun 31-də Azərbaycan MİK-nin elan etdiyi "Azərbaycan SSR-də dövlət idarələrinin milliləşdirilməsi haqqında"kı dekretə respublika əhalisinin çoxluğunun dili olan türk (Azərbaycan) dili bütün respublikada rəsmi dövlət dili elan edildiyi halda həmin dekretin 9-cu maddəsində göstərilirdi ki, "Qarabağ Muxtar Vilayətində əlaqə dili erməni dilidir". 1924-cü il noyabrın 24-də dərc edilmiş "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Əsasnamədə də bu fikir bir qədər də genişləndirilərək göstərilirdi ki,

¹ "Бакинский рабочий" qəzeti, 1923, 19 iyul.

"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində bütün kargüzarlıq, məhkəmə işləri, məktəblərdə təhsil erməni dilində aparılır".¹

Komissiya həm də "Dağlıq və Aran Qarabağın sərhədləri məsələlərini və habelə Dağlıq Qarabağ Vilayətinin ərazisinə daxil ediləcək kəndlərin sərhədləri haqqında məsələyə də baxır və dəqiqləşdirir. Komissiyanın qəbul etdiyi qərara əsasən Dağlıq Qarabağın ərazisinə Cavanşir qəzasından 45, Şuşa qəzasından 92, Qubadlı qəzasından 32 – cəmi 169 erməni və azərbaycanlı kəndlərinin daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu qərarla Dağlıq Qarabağ ərazisinə bir çox erməni və türk kəndləri daxil edilirdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni dili rəsmi danışiq dili elan edilirdi. Belə olduğu şəraitdə Dağlıq Qarabağın ərazisinə daxil edilmiş onlarca azərbaycanlı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarının tapdalanması özünü tam açıqlığı ilə göstərdiyi halda, onların haqqında, demək olar ki, heç bir söz deyilmirdi. Öz vətənlərində zor gücünə ermənilərə tabe edilmələri və təhqir olunmaları bəs deyilmiş kimi, həm də Dağlıq Qarabağın idarə orqanlarında azərbaycanlılar nəyə görə məhz erməni dilində danışmalı, oxumalı idilər? Nəyə görə onlar öz dillərini öz respublikalarında unutmalı idilər? Dövlət sənədlərində, rəsmi yığıncaqların sənədlərində, arxivlərdə, müzakirə materiallarında bir dəfə də olsun deyilmir və sual verilmirdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaşayan Azərbaycan türklərinin, kəndlilərinin hüquqları niyə pozulmalıdır və onlara nəyə görə hörmət edilməməlidir? Bütün bu sənədləri, müzakirələri diqqətlə izləyəndə görürük ki, bu məsələlərin təkidlə və təcili su-

¹ Azərbaycan tarixi, 6 c., s. 198-199.

rətdə həll edilməsinə çıxanların arxasında çox nüfuzlu qüvvələr dayanır və onu istiqamətləndirirdilər. Bu işin arxasında S.M.Kirovun yaxın adamı olan L.Mirzoyan, S.Orconikidze, A.Mikoyan, A.Myasnikov, A.Nazaretyan, L.Karaxanyan, Danelyan və ümumiyyətlə, erməni Daşnaq partiyasının liderləri dururdular. N.Nərimanov yazırdı: "Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və İ.Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaqlarına tapşırır".¹

"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Əsasnamədəki bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu da Şuşa şəhərinin faktiki mərkəz olan statusunun getdikcə Daşnaq partiyasının antitürk siyasəti nəticəsində heçə endirilməsi idi.

Məlumdur ki, 1921-ci il iyul ayının 5-də RK(b)P MK Zaqafqaziya bürosu Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratmaq haqqında qərar qəbul edərkən Şuşa şəhərinin mərkəz olması tövsiyə edilmişdi. Maraqlıdır ki, sonralar bu qərar unudularaq Xankəndi mərkəz olmaqla Muxtar Vilayət yaratmaq ideyası irəli sürülür. Bu da təsadüfi olan məsələ deyildi. Görünür, Şuşada azərbaycanlılar çoxluq təşkil etdiyinə görə ermənilərə öz millətçilik planlarını istədikləri kimi həyata keçirməyə imkan verilməyəcəyini duyurdular. Ona görə də onlar bilərəkdən Muxtar Vilayətin mərkəzini kiçik bir qəsəbəyə köçürdülər ki, burada erməniləri məqsədyönlü şəkildə yerləşdirərək gələcəkdə öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün zəmin hazırlasınlar. Sonrakı hadisələr də bunu bir daha sübut etdi.

Nəhayət, 1924-cü il iyulun 1-də Azərbaycan K(b)P MK

¹ Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, s. 44-45.

Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ haqqında" Əsasnamənin son variantını hazırlamaq üçün komissiya yaratmaq haqqında məsələyə baxaraq qərara almışdı ki, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Əsasnaməsinin son variantını redaktə etmək üçün M.C.Bağırov (sədr), T.Əliyev və A.Karakozovdan ibarət komissiya yaradılsın". Həmin il iyunun 3-də Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Əsasnaməsinə baxaraq qərara alır: "Əsasnamənin layihəsi bəyənilsin. Bu baxımdan, nəhayət, 1924-cü il noyabrın 26-da Azərbaycan MİK-nin qərarı ilə "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamə mətbuatda dərc edilsin".¹ Əsasnamənin 1-ci maddəsi ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi elan edilirdi.

Onun 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağda bütün kargüzarlıq, məhkəmə və məktəblərdə təhsil doğma dildə (yəni erməni dilində) aparılsın.

Əsasnamənin başlıca bölmələrindən biri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi haqqında bölmədir. Burada Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinə Şuşa qəzasından – Şuşa və Xankəndi şəhərlərinin və 110 kəndin, Cavanşir qəzasından 52 kəndin, Qaryagin qəzasından 30 kəndin, Qubadlı rayonundan isə Qaladərəsi kəndinin – cəmi 193 kəndin verildiyi qeyd olunur.²

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında dekret hazırlanarkən ona daxil olacaq kəndlərin sayı 169 idi. Bu müddət ər-

zində ermənilər fürsətdən istifadə edərək həmin kəndlərin sayı üzərinə 24 kənd də əlavə etdirə bildilər.¹ Görünür, elə buna görə də Vilayət Muxtariyyəti elanı haqqında dekret verildikdən təxminən il yarım sonra onun Əsasnaməsi təsdiq olunmuş və elan edilmişdir. Buradan aydın olur ki, fürsətdən istifadə edən erməni daşnaqları müəyyən müddət ərzində Azərbaycanın qonşu rayon ərazilərindən xeyli torpaq qoparıb Vilayətin ərazisinə daxil etməyə nail ola bilmişlər. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, 1925-ci ildə Q.A.Koçaryan "Dağlıq Qarabağ" adlı kitabında Dağlıq Qarabağın 4 rayonunda: Dızakda – 48, Vərənddə – 46, Xaçında – 65 və Çiləbörddə isə 63 kənd olduğunu qeyd edir. Şuşa qəzasının dağlıq hissəsindən Şuşa şəhəri də daxil olmaqla 120 kənd, Cavanşir qəzasından 55 kənd, Qaryagin qəzasından Hadrut da daxil olmaqla 31 kənd, Qubadlı qəzasından isə bir neçə kəndi vilayətin tərkibinə daxil edilmişdir.² Beləliklə, cəmi 206 kənd göstərilir.

Əsasnamədə göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində hakimiyyət Sovetlər qurultayı, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və yerli Sovetlərə məxsusdur.

Muxtar Vilayətdə ali hakimiyyət ildə bir dəfədən gec olmayaraq çağırılan Sovetlər qurultayına məxsusdur. Qurultaylararası müddətdə isə hakimiyyət Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə (MİK) keçir. Sovetlər qurultayının və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti MİK-nin qərarlarını yerinə yetirmək üçün MİK Xalq Komissarları Soveti yaradır ki, bu da vilayətin idarə olun-

¹ Kommunist Partiyası Azərbaycanda dövlət hakimiyyəti quruculuğunun təşkilatçısıdır. Məqalələr toplusu, s. 386.

² Azərbaycan tarixi, 6-cı cild, s. 199.

¹ 30 лет союза горнорабочих. Баку, 1926, с. 19-20.

² «Azərbaycan» qəzeti, 2001, 4 mart.

masını həyata keçirir. Əsasnaməyə görə vilayət MİK-nin sədri həm də XKS-nin sədri idi. Bu əsasnamə ilə vilayətdə ayrı-ayrı sahələrin idarəsi üçün Daxili İşlər, Ədliyyə, Maarif, Səhiyyə, Əkinçilik Komissarlıqları, Mərkəzi Statistika İdarəsi və Xalq Təsərrüfatı Şurası yaradılır. Habelə vilayətdə Respublika, Xalq, Əmək və Maliyyə Komissarlıqlarının fəhlə-kəndli nəzarəti müfəttişliyi yaradılır. Əsasnamədə həmin təşkilatların hüquqi vəzifələri də müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri olan Yuxarı Qarabağda müxtəlif şəkildə yeni bir Qarabağ qurumu meydana gətirildi. Buna görə də bəzi azərbaycanlılar bununla ərazimizdə erməni məsələsinin həll olunduğunu düşündülər.

Lakin "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəstəliyinə tutulmuş ermənilər bu torpaqların Ermənistana birləşdirilməsi iddiasından heç vaxt əl çəkməmişdilər. Onlar həmişə əlverişli bir şərait gözləyirdilər. Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün lazım olan bütün güzəştlərə getməsinə baxmayaraq ermənilər yenə də razı qalmırdılar. Onlar bütün hər cür vasitələrdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağda ermənilərin sıxışdırıldığını, hüquqlarının kobudcasına pozulduğunu nəzərə çarpdırmağa çalışırdılar. Burada isə erməni əhalisi arasında Ermənistanla birləşmək ideyası daim diqqət mərkəzində saxlanılır və onlar gizli şəkildə öz təbliğatlarını ardıcıl davam etdirildilər.

FƏSİL II

AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VILAYƏTİNDƏ XALQ TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI

2.1. Azərbaycan Dağlıq Qarabağ vilayətində təsərrüfat quruculuğu

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycanın tipik dağlıq bölgələrindən biri olmaqla Kiçik Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq hissəsində, onun Mil düzünə keçdiyi yerdə yerləşir. Vilayətin relyefi dağlıq, təpəlik və dərin dərələrdən ibarətdir. Burada 143-dən artıq kiçik və böyük çay vardır. Sahəsi 4,4 min kvadrat kilometr və yaxud respublika ərazisinin 5 faizi qədərdir. Əhalisi əsasən ermənilər və azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Bundan əlavə vilayətdə onlarla müxtəlif xalqların və etnik qrupların nümayəndələri yaşayırdı. Vilayətin tərkibinə Xankəndi (Stepanakert) şəhəri, Əsgəran, Hadrut, Mardakert, Martuni, Şuşa və Xocalı inzibati rayonları və 74 kənd daxil idi.¹ 1989-cu ilin məlumatına görə DQMV-nin əhalisinin sayı 182 min nəfər idi. Vilayətin yarandığı günlə müqayisədə əhalinin sayı 1,5 dəfə artmışdır.

¹ DQMV Mərkəzi tarix-diyarşünaslıq muzeyi. 1969, s. 36.

DQMV respublikanın müasir sənayeyə, çoxsahəli kənd təsərrüfatına, geniş sosial struktura malik yüksək inkişaflı rayonlardan biridir. Lakin zəngin təbiətə malik olan bu diyar XX əsrin ilk illərində ən geridə qalmış ucqar bir yer olmuşdur. Burada ibtidai qaydada işləyən 30-a yaxın xırda ipəkçilik emalatxanalarından savayı, demək olar ki, heç bir müəssisə yox idi.

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin möhkəmlənməsinə baxmayaraq hələ də əhalinin vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. 1913-cü il səviyyəsi ilə müqayisədə mal-qaranın sayı 24 faiz, qoyun və keçilərin sayı 35 faiz, atların sayı 50 faiz azalmışdı.¹ Azərbaycanın hər bölgəsində olduğu kimi, ilk dinc quruculuq dövründə Dağlıq Qarabağ əhalisi də bir çox çətinliklərlə qarşılaşmalı oldu. DQMV sakinlərinin aclıq, yoxsulluq şəraitində yaşamaları azmış kimi, on minlərlə əhali içməli suya da həsrət idi, susuzluq çəkirdi.

Erməni Daşnaqsütyun partiyasının, millətçi şovinist və "Böyük dövlətçilik" siyasətinin təsiri nəticəsində Dağlıq Qarabağın türk əhalisinin yaşadığı bölgələrdə, xüsusən qəsəbə və kəndlərdə vəziyyət olduqca acınacaqlı idi. Şuşa qəzasında isə vəziyyət daha pis idi. Burada kəndlilər və fəhlələr, ümumiyyətlə sakinlər aclıq çəkirdilər. Dağlıq Qarabağın yüzlərlə kəndli təsərrüfatında mal-qara yox idi. Kəndlilərin yarıdan çoxu torpaqdan və kənd təsərrüfatı alətlərindən məhrum idi. Görkəmli partiya və dövlət xadimi N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan İnkilab Komitəsi özünün fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq Dağlıq Qarabağ əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdır-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 23, s. 1, iş 2, v. 51.

maq üçün bir sıra tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməyi ön plana çəkmişdir. Bunu aşağıdakı faktlarla bir daha aydın görmək olar. Məsələn, İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 5 may və 15 dekabr tarixli dekretinə əsasən Dağlıq Qarabağda 117560 desyatindən çox torpaq, 42764 desyatın otlaq sahəsi və 140000 desyatindən artıq meşə zolağı milliləşdirilib xalqın istifadəsinə verilmirdi.¹

1921-ci ildə ölkənin sənaye müəssisələrində milliləşdirinə əsasən başa çatdırıldı. Belə ki, Dağlıq Qarabağda xammal, işçi qüvvəsi, vəsait ixtisaslı kadrların çatışmazlığı ilə yanaşı daşnaq quldur dəstələrinin basqınları, qarətləri, şəhər və kəndlərdə törədilən yanğınlar bərpa işlərini olduqca çətinləşdirirdi. Təkcə 1921-ci ildə daşnaqlar Dağlıq Qarabağın 14 kəndində yanğın törətmiş, sənaye müəssisələrini darmadağın etmişlər.² Belə bir çətin vəziyyətdə 1922-ci ilin yanvarında Bakıdan Dağlıq Qarabağa 528 pud, iyunda 600 pud ərzaq,³ ilin sonunda isə 480 min rubl dəyərində ərzaq, paltar və müxtəlif əşyalar göndərilmişdir.⁴

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd əhalisini torpağın əsl sahibinə çevirirdi.

RK(b)P-nın 1921-ci ilin martında keçirilən X qurultayı Sovet dövlətinin iqtisadi siyasətində tarixi dönüş oldu. Belə ki, qurultay vətəndaş müharibəsi dövründə tətbiq edilən ərzaq saplağını ləğv etmək və "Ərzaq vergisi" siyasətinə keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Azərbaycanın ağır vəziyyəti ilə əlaqədar

¹ Yenə orada, iş 23, v. 52.

² ARDA, f. 130, s. 1, iş 171 və 34.

³ Yenə orada, f. 411, s. 4, iş 19, v. 37.

⁴ Yenə orada, f. 61, s. 1, iş 114, v. 34.

olaraq ərzaq vergisi 1922-ci ilin sonlarına qədər təxirə salındı, amma əvəzində Volqaboyunda yaşayan milyonlarla aclara yardım adı ilə ərzaq vergisindən daha artıq məhsul «çanaq» vergisi kimi respublikadan çıxarıldı. Ölkənin yeni iqtisadi siyasətə keçmək tədbirləri Dağlıq Qarabağda xalq təsərrüfatının bərpa edilməsinə böyük imkanlar yaratdı. Bir sıra rayonlarda sulu torpaq sahələrində texniki və mədəni becərmə işləri ilə ciddi məşğul oldular.

Respublika hökumətinin qayğısı nəticəsində Dağlıq Qarabağda hələ 1922-ci ildə 28 min desyatından artıq torpaq sahəsi becərilməyə başlandı.¹ Azərbaycan hökumətinin maddi və texniki yardımı ilə Dağlıq Qarabağda spirt istehsalının, ipəkçiliyin və s. sahələrin bərpa edilməsi üçün tədbirlər görüldü. Yerli sakinlərin səyi nəticəsində 1922-ci ildə 5 ipəkçilik müəssisəsi istifadəyə verildi.²

Yeni iqtisadi siyasətin ilk dövrlərində vilayətdə yerli maddi və maliyyə vəsaiti azlıq etdiyindən sənaye müəssisələrinin bərpası getdikcə zəifləyirdi. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün ixtisaslı kadrlar çatışmırdı. Bundan əlavə, kənddə siyasi-kütləvi işlərin aşağı səviyyədə olması vilayətdə xalq təsərrüfatının tezliklə bərpa olunmasına və inkişaf etdirilməsinə mane olurdu.

Dağlıq Qarabağda xalq təsərrüfatının bərpası 1923-cü ildə özünün yeni mərhələsinə daxil oldu. Respublika büdcəsindən ayrılan əlavə vəsait hesabına Dağlıq Qarabağda böyük bərpa işləri aparılır, yeni müəssisələr tikilir, sahələrə arxlar və kanallar çəki-

lirdi. Vilayətdə dərc edilən "Sovetski Karabax" qəzeti 1923-cü il 30 avqust tarixli nömrəsində tikinti işlərindən bəhs edərək yazırdı: Teleqraf və radiostansiyanın tikintisi artıq qurtarmaq üzrədir. Bir azdan şəhər elektrik stansiyasının tikintisinə başlanacaqdır. Artıq beşdən çox böyük bina əsaslı təmir edilmişdir. Bu binalarda Vilayət Partiya Komitəsi və İnqilab Komitəsi yerləşdirilmiş, ixtisaslı kadrlar üçün 140-dan çox otaq təmir edilib, onların ixtiyarına verilmişdir.

Respublika büdcəsindən ayrılan əlavə vəsait hesabına Stepanakertdə (Xankəndi) elektrifikasişma işlərinə hələ 1923-cü ildə başlanılmışdır. İlk dövrlərdə şəhərdə neftlə işləyən, gücü olduqca az olan iki mühərrik qoyulmuşdur. Onlardan yalnız axşamlar küçələrin və evlərin işıqlandırılması üçün istifadə edilirdi. 1928-ci ilin avqustunda Muxtar Vilayətin yaradılmasının beşilliyi qeyd edilərkən Respublika büdcəsinin vəsaiti hesabına 350 kVt gücündə Xankəndi şəhər elektrik stansiyasının bünövrəsi qoyuldu. Stansiya 1930-cu ilin mayında istifadəyə verildi.¹ Dörd ildən sonra Tərtər çayının sahilində Madagiz kəndi yaxınlığında 1600 kVt gücündə su-elektrik stansiyasının tikilməsinə başlandı.²

DQMV-nin yaradılmasından bir qədər sonra təsərrüfatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsində də xeyli iş aparılırdı. Amaris və Karmiravan kəndlərində çoxsaylı kooperativ sistemi təşkil edildi. O zaman ilk MTS də Vilayətin Mardakert rayonunda təşkil edildi. Bu dövrdə ortaya çıxan çətinliklərdən biri kadrların çatışmaması idi. Bu məqsədlə 1925-ci

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 89, s. 1, iş 20, v. 35.

² Yəni orada.

¹ İmanov R.C. Çiçəklənən diyar. Bakı, 1984, s. 17.

² İmanov R.C. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s. 15.

ildə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün kadrlar hazırlayan qısamüddətli kurslar təşkil edildi.

Muxtar Vilayətdə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanmasında rus mütəxəssislərindən Yakov, Mis, Qriqoryev, Buoqaxan və başqalarının böyük xidməti olmuşdur.¹

Bərpa dövründə vilayətin heyvandarlıq təsərrüfatı olduqca geridə qalırdı. Belə ki, o zaman qaramalın sayına görə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti respublikanın rayonları arasında axırıncı yerlərdən birini tuturdu. Bu göstərici respublikanın göstəricilərindən 2 dəfə aşağı idi.

Vilayətdə heyvandarlıq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda cins mal-qaranın tərkibinin getdikcə yaxşılaşdırılması və artırılması ən ümdə vəzifələrdən biri kimi qarşıda dururdu. Cins mal-qaramın sayının artırılması işinə Rusiyanın böyük heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaxından köməyi olmuşdur. 1925-ci ildə "Turşsu nümunəvi heyvandarlıq ferması" yaradıldı. Bu ferma sürətlə inkişaf edərək 1930-cu ildə "Ümumittifaq nümunəvi heyvandarlıq sovxozu" adına layiq görüldü.²

Sosializm quruculuğu illərində vilayətdə sənaye sahələrinin bərpası və inkişaf etdirilməsini sürətləndirmək üçün sənaye müəssisələri Vilayət İcraiyyə Komitələrinin ixtiyarına verildi. Bu tədbir sənaye müəssisələri üzərində nəzarətin artırılmasına, rəhbərliyin müəssisələrə yaxınlaşdırılmasına və müəssisələrin işinə tələbkarlığın yüksəlməsinə imkan verirdi.

Ən vacib məsələlərdən biri də vilayətdə ipəkçilik sənayesini

¹ ARSPİHDA, f. 1, siy. 1, iş 2, v. 28-35.

² İmanov R.C. Sosialist Dağlıq Qarabağı, s. 16.

bərpa etmək, bu sahədə vahid təsərrüfat təşkilatı, xüsusilə vilayət ipəkçilik trestini yaratmaq idi.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin birbaşa rəhbərliyi və Dağlıq Qarabağ əhalisinə göstərdiyi qayğının nəticəsi olaraq bu məsələ də müvəffəqiyyətlə həll edildi. Qısa müddət ərzində vilayətdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində bir çox önəmli nailiyyətlər qazanıldı. Bir qədər sonra – 1925-ci ilin avqustunda Əsgəran şərabçılıq zavodu və bir sıra digər mühüm obyektlər tikilib istifadəyə verildi.

Vilayətdə bu tikinti obyektləri və digər sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsində Rusiyanın bir çox şəhərlərinin mütəxəssislərinin köməyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanın getdikcə inkişaf edən bu bölgəsi və Respublikanın müxtəlif rayonlarından qardaşlıq köməyi alan vilayət zəhmətkeşləri az müddətdə böyük nailiyyətlər əldə edə bildilər. Təkcə bir misal: 1925-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin kənd təsərrüfatı vilayətdə istehsal edilən bütün məhsulun təxminən 90 faizini verməyə başladı. Həmin ildə inqilabdan əvvəlki səviyyənin 92,2 faizindən çox taxıl məhsulu əldə edildi. Yeni İqtisadi Siyasətin ilk 1921-ci ilindəkinə nisbətən üzümün və tütünün məhsuldarlığı 2,5 dəfədən çox artdı. Spirt istehsalı isə 1913-cü il səviyyəsindən 96 faiz çox oldu.¹ Artıq məlumdur ki, az müddətdə qazanan bu nailiyyətlər DQMV-nin Azərbaycan Respublikasının büdcəsindən aldığı əlavə vəsaitlər sayəsində mümkün olmuş, çox böyük iqtisadi, mədəni və sosial tərəqqiyə nail olunmuşdur.

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 2, s. 1, iş 135, v. 41.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq inzibati-amirlik siyasətini yürüdən Sovet imperiyası çar hökuməti zamanı Rusiyanın istila etdiyi torpaqların əksəriyyətini ələ keçirdikdən sonra, xüsusən milli ucqarlarda əhalinin böyük məhrumiyyətlərə düşər edilməsi, istismarın və qarətin güclənməsi sayəsində ağalığa nail olmaq planını reallaşdırmağa başladı. Sovet imperiyası özünün inzibati amirlik siyasətini tezliklə möhkəmlətmək və ölkədə diktatura sistemini bərqərar etmək məqsədi ilə "birtərəfli sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə siyasəti kimi xalqın mənafeyinə zidd siyasətə keçməyi qarşıya qoydu. Bununla əlaqədar 11 dekabr 1925-ci ildə ÜK(b)P XIV qurultayı ölkənin sənayeləşdirilməsi, 1927-ci ilin dekabrında XV qurultayda kollektivləşdirmə xəttini qəbul etdisə də, qəsdən onların həyata keçirilməsinin sürət və metodu haqqında konkret qərar vermədi. Bu problemlərlə əlaqədar diskussiyanın gedişində Stalin öz rəqiblərini partiya və xalqa qarşı xəyanət etməkdə təqsirləndirib rəhbərlikdən uzaqlaşdırdı və sürətlə sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə siyasətini həyata keçirməyə başladı.

Q.Musabəyovun sədrliyi ilə Azərbaycanda təşkil olunmuş respublika sənayeləşdirmə komissiyası da bu məqsədə xidmət edirdi.

Sonra ölkədə iqtisadi idarəçilikdə yeni metod – beşillik planlar tətbiq olundu.

Sənayeləşmə partiyasının daha ciddiləşən amirlik siyasəti altında adamların mənafeyinin, qanının, canının qurban verilməsi hesabına aparılırdı. İşçilərə "könüllü şəkildə" əmək haqqı əvəzinə 1926-1927-ci illərdə buraxılmış 12 milyon rublluq dövlət daxili və

xüsusi sənayeləşdirmə istiqrazı verilirdi.¹ Sosializm yarışları, zərbəçi briqadalar, Staxanovçuluq, novatorluq hərəkətləri totalitar sistemin nöqsanlarını pərdələmək vasitəsi kimi hay-küylə geniş tətbiq edilirdi. Sənayeləşdirmə siyasəti Azərbaycan kəndlisinin də istismarı və var-yoxdan çıxmasını intensivləşdirirdi. Sovet dövlətinin əsl siması və zorakılıq üsullarını görən kəndlilərin narazılığı getdikcə artırdı. Beləliklə, onlar Sovet hakimiyyətindən təcridə üz döndərməyə başlayırdılar. 1926-cı ildə Qarabağ və digər bölgələrdə sənaye mallarının baha satılmasına qarşı etiraz edilirdi. 1926-cı ildə inzibati tədbirlərə baxmayaraq kənd sovetlərinə təkrar seçkilərdə kəndlilərin cəmi 40 faizi, 1927-ci ildə isə zor tətbiqi yolu ilə cəmi 60 faizi iştirak etmişdir.

DQMV-də ilk kollektiv təsərrüfat 1925-ci ilin sonlarında Ağdərənin Karmiravan (indiki Qırmızı kənd) kəndində yaranmışdır. 1924-1926-cı illərdə bölgədə əkin sahələri 58 faiz, mal-qaranın sayı 43 faiz, texniki bitkilərin səpini 32 faiz artmışdır.² 1926-cı ildə DQMV-də hər 100 təsərrüfata cəmi 6 kotan düşürdü, 48 faiz təsərrüfatın isə qoşqu qüvvələri yox idi.

1928-ci ildə respublikada 289 kolxoz və 13 sovxoz var idi. Lakin Azərbaycan kəndində elliklə kollektiv təsərrüfatlar təşkil etməyə şərait yox idi. 1928-ci ildə respublikada mövcud olan 354 min kəndli təsərrüfatının 113,3 mini kooperativlərdə birləşirdi. 24 min varlı, 182 min ortabab, 148 min yoxsul təsərrüfatı var idi.³

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Dağlıq Qa-

¹ Qaffarov T. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999, s. 51.

² Заря Востока, 1930, 12 fevral.

³ Qaffarov T. Azərbaycan tarixi, s. 55.

rabağ Muxtar Vilayətində də Sovet dövlətinin kəndliyə qarşı apardığı zorakılıq siyasəti əksmübarizəyə səbəb olurdu. Dövlətin zorakılıq yolu ilə kooperativləşmə, kolxozlaşma siyasətini heç cür qəbul etmək istəmirdilər. Kommunist rejiminin Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda həyata keçirməyə başladığı birtərəfli sənayeləşdirmə və zorakı kolxozlaşdırma siyasəti artıq böyük çətinliklər hesabına həyata keçirilməyə başladı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 1925-ci ildə yalnız bir kənd təsərrüfatı şirkəti təşkil edilmişdir ki, bu təsərrüfatda da cəmi 12-13 adam təmsil edilirdi. 1927-ci ildə bunların sayı artaraq 13 vahidə, şirkətin üzvlərinin sayı isə 195 nəfərə çatmışdır.¹ Bundan əlavə vilayətdə artellərlə yanaşı sovxoz təsərrüfatı da genişləndirilirdi. 1926-1930-cu illərdə DQMV-də 6 sovxoz fəaliyyət göstərirdi ki, onların da ixtiyarında olan torpaq sahəsi 1 milyon 251 min 278 hektara bərabər idi.² Lakin vilayətdə artel və sovxozların təşkil edilməsi ilə yanaşı zorakı kollektivləşdirmə siyasəti də aparılırdı. Bu siyasət qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi pərdəsi altında həyata keçirilən tədbirlərdən idi. DQMV-də həyata keçirilmiş zorakı kollektivləşdirmə, qolçomaqlara qarşı mübarizə siyasəti ittifaq miqyasında gedən sosial-siyasi proseslərin tərkib hissəsi olsa da, fərqli cəhətləri də vardır. Başlıca fərq milli, etnik zəmin ilə bağlı idi. Belə ki, Dağlıq Qarabağda kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulması yerli müsəlman əhalinin sosial bazasını zəiflətmək, qeyri-azərbaycanlıların, xüsusilə ermənilərin sosial imkanlarının güclənməsinə və bu zəmində vilayətdə siyasi haki-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 171, s. 1, iş 20, v. 7-8.

² Yəni orada, s. 8.

miyyətin möhkəmləndirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. 1931-ci ilin fevralında Hadrut rayonunda 2746 kəndli təsərrüfatından 136-sı, Şuşa rayonunda 2746 kəndli təsərrüfatından 264-ü, Ağdərə və Xocavənddə 5067 təsərrüfatın 45-i varlı kəndlilər kimi qeydə alınmışdır. Qeydə alınan təsərrüfatların əksəriyyəti azərbaycanlıların olmuş və onların sahzibləri Sibir, Qazaxıstan, Orta Asiya kimi "qulaq" arxipelaqlarına sürgün edilmişlər. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yol verilmiş bu ayrı-seçkilik rəsmi mərkəzi orqanlar tərəfindən təsdiq edilmişdir.¹

1933-cü ildə Dağlıq Qarabağda təsərrüfatın 53,6 faizi kollektiv təsərrüfatda birləşmişdir.

Ümumiyyətlə, DQMV-də kənd təsərrüfatı şirkətlərinin dinamiki inkişafını aşağıdakı cədvəldən bir daha dəqiq müəyyən etmək olar.²

Cədvəl 1

İ l l ə r	Artellərin sayı	Təsərrüfatların sayı	Q e y d
1925	1	18	
1926	1	18	
1927	13	195	
1928	27	453	
1929	43	945	
1930	112	4112	
1931	157	5081	

¹ ARDA, f. 403, si. 1, iş 3, v. 15.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 171, s. 1, iş 20, v. 7-8.

Azərbaycan Respublikası hökuməti vilayətdə artel təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bununla əlaqədar olaraq 1927/1928-ci təsərrüfat ilində vilayət kolxozlarına hökumət tərəfindən 36900 rubl, 1927-1928-ci illərdə 72180 rubl, 1930-cu ildə 138850 rubl dövlət vəsaiti ayrılmışdır.¹ 1931-ci ildə isə bu vəsait 392000 rubldan çox olmuşdur².

Bütün bu yuxarıda göstərilənlər bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Dağlıq Qarabağda da artellərin zorla təşkil edilməsi nəminə əhalinin çətin iqtisadi şəraiti ilə hesablaşmayan kommunist iqtidarı öz məqsədinə çatmaq üçün xeyli vəsait sərf edirdi. İqtidar çalışırdı ki, özünün sənayeləşdirmə və zorakı kolxozlaşdırma siyasətini tezliklə başa çatdırmaqla özünün inzibati-amirlik siyasətinə əsaslanan kommunist diktaturası rejimini möhkəmləndirsin.

Dağlıq Qarabağda da 30-cu illərdə xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı üçün daha çox vəsait xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə götürsək, 1924-cü ildən 1934-cü ilə qədər olan dövrdə, DQMV-də xalq təsərrüfatının inkişafı üçün göstərilən büdcədə illər üzrə aşağıdakı cədvəldəki qaydada artım olmuşdur³ (Bax cədvəl 2).

1924-cü ildən 1933-cü ilədək, özü də daxil olmaqla büdcədə artım 82922 min rubl olmuşdur ki, bu da müqayisədə 1503 faizə bərabər idi.⁴

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 171, s. 1, iş 20, v. 7-8.

² Yenə orada, s. 111-112.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənaye işçiləri və kənd əməkçiləri müharibə və müharibədən sonrakı dövrdə də çox məhsuldar işləmişlər. 1950-ci ildə Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı artıq çoxsahəli idi. Həmin ildə vilayətin təsərrüfatlarında 198 traktor, 33 kombayn, 154-dən çox yük maşını işləyirdi ki, bu da Azərbaycanın digər iri rayonları ilə müqayisədə xeyli çox idi.

Cədvəl 2

İllər	Yerli büdcə	Dövlət büdcəsi	C ə m i	Əvvəlki ilə nisbətən %-lə	Q e y d
1924	158,5	254,7	413,2	113,2	
1925	448,4	492,6	881	41,6	
1926	743,8	503,8	1247,6	9,9	
1927	816,4	554,2	1370,6	16,1	
1928	1020,1	554,2	1370,6	13,5	
1929	1157,8	649	1806,8	45,2	
1930	1812,9	811,1	2624	72,3	
1931	3684,6	839,0	4523,6	72,3	
1932	5818,4	264,5	6082,9	34,4	
1933	8495,2	348	8843,2	45,4	

Respublika hökumətinin hazırladığı tədbirlər planına əsaslanan vilayət kənd təsərrüfatı əməkçiləri 1953-1958-ci illərdə heyvandarlığın inkişafı və onun məhsuldarlığının artırılması sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edə bildilər. Bu illərdə burada mal-qaranın sayı 22 faizdən çox artmışdı.

Kənd təsərrüfatı sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər qaza-

nıldığına görə DQMV 1957-ci ildə Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisinin ikinci dərəcəli diplomuna layiq görüldü.¹

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən vilayətdə sənaye və tikinti işləri xeyli genişləndirildi, sənayenin dinamik inkişafı və onun strukturunun təkmilləşdirilməsinə diqqət artırıldı. Bu hal diyarda sənaye məhsulları istehsalının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 1940-cı il səviyyəsi ilə müqayisədə 1962-ci ildə mebel istehsalı 38 dəfə, ipək parça istehsalı 24 dəfə, mal-qara yağı istehsalı 37 dəfə, konyak istehsalı 13 dəfə, şərab istehsalı 64,9 dəfə, elektrik enerjisi istehsalı 95 dəfədən çox artmışdı. Bundan əlavə, vilayətdə 600 yerlik yeni kinoteatr, 50 yerlik yeni hamam, hər biri 280 nəfərlik 2 yeni uşaq bağçası inşa edildi. Martuni rayonunda 100 çarpayılıq yeni xəstəxana, Mardakert rayonunda 480 nəfərlik internat məktəbi və s. obyektlər tikilib yerli sakinlərin ixtiyarına verilmişdir.²

Etiraf etmək lazımdır ki, totalitar sistem şəraitində "inkişaf etmiş sosializm" ölkəsində cəmiyyətin beynəlmilləşməsi prosesinin fəal inkişaf etdiyinə biz azərbaycanlıların demək olar ki, hamısı həqiqətən inanırdıq, tam əmin idik ki, DQMV-nə Azərbaycanın digər bölgələrindən artıq ayrılan nəhəng ehtiyatlar və kapital qoyuluşu onun rəhbərləri tərəfindən vilayət ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların nümayəndələrinin rifahı naminə vicdan və ədalətlə bölünəcək. Əslində isə beyinləri daşnaq erməni millətçiliyi ideologiyası ilə zəhərlənən yerli məmurlar Sovet

imperiyasının köməyinə arxalanaraq vəsaitin əsas hissəsini müstəsna olaraq erməni kəndlərinin inkişafına yönəldirdilər. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər isə uzun illər dəhşətli vəziyyətdə olmuş və orta əsrlərdəki çürük qəsəbə və kəndləri xatırladırdı. Azərbaycan kəndlərinin çoxunda elektrik işığı, radio və rabitə xətləri yox idi. Bəzi kəndlərdə isə içməli su qıtlığı var idi və aclıq hökm sürürdü.

Erməni millətçilərinin antitürk siyasətinə məhəl qoymayan Azərbaycan rəhbərliyi bütün bu hallara əhəmiyyət vermir və biganəlikləri davam etdirərək, beynəlmillətçilik siyasətinə kororanə əməl edirdilər ki, bu da Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ermənilər yaşayan ərazilərinin getdikcə çox böyük iqtisadi-mədəni və sosial tərəqqiyə nail olmasına gətirib çıxarmışdır. Həmin bölgədə sənaye tikintisi xeyli genişləndi və onun strukturu təkmilləşdi. Onun əsasını Sovet hakimiyyəti illərində tikilib istifadəyə verilmiş onlarla iri dövlət sənaye müəssisəsi təşkil edirdi.

1980-ci illərin statistik məlumatına görə Dağlıq Qarabağda 52 müasir sənaye müəssisəsi var idi ki, onlar da yüzlərlə növ məmulat buraxırdı.¹ Bu məhsulların bir çoxu ölkəmizin müxtəlif rayonlara və xarici ölkələrə göndərilirdi. Bir vaxtlar ənənəvi məhsul olan ipəkdən başqa burada elektrik cihazları və lüminescent lampaları, tikinti materialları və üzlük bəzək plitələri, mebel və ayaqqabı, kondensatorlar, tikili mallar, musiqi alətləri, ət-süd məhsulları, konyak və əla növ şərablar istehsal olunurdu. Son il-

¹ İmanov R.C. Çiçəklənən diyar, s. 12-13.

² Dağlıq Qarabağ 50 ildə, s. 9.

¹ Нагорно-Карабахская Автономная область Азербайджанской ССР за 60 лет. Баки, 1983, с. 83.

lərdə vilayətdə istehsal edilən 35 növ məmulata dövlət keyfiyyət nişanı verilmişdi ki, bunlardan da 26-sı xalq istehlakı malları idi.

1983-cü il yanvarın 1-dək sənaye istehsalının həcmi Muxtar Vilayətin yaradıldığı ildə olduğuna nisbətən 912 dəfə artmışdı. 1982-ci ildə ümumi ictimai məhsulda sənayenin xüsusi çəkisi 74,5 faizə çatmışdır.¹

Göründüyü kimi, XX əsrin 80-ci illərində DQMV-nin sənayesi çoxsahəli quruluşa malik idi. Vilayətdə ümumsənaye məhsulunun 66 faizini verən yeyinti sənayesi birinci yerdə dururdu. Yeyinti sənayesinin aparıcı sahəsi həmişə şərabçılıq olmuşdur. Bu sahənin inkişaf səviyyəsinə görə DQMV respublikada əhəmiyyətli yer tuturdu. Məsələn, onuncu beşilliyin yekun illərində şərabçılığın əsas fondları 1965-ci ilə nisbətən 3 dəfədən çox, şərab doldurulması həcmi isə 3,5 dəfədən çox artmışdır.

Sənaye məhsulunun 25 faizə qədərini verən yüngül sənayenin rayonlararası əmək bölgüsündə DQMV-nin rolu daha çoxdur. Burada Azərbaycanın ikinci iri İpək Kombinatı, "26 Bakı Komissarları" adına Qarabağ İpək Kombinatı yerləşmişdi ki, bu da respublikanın ipəkçilik sənayesi üzrə ümumi məhsulun təqribən 36 faizini verirdi.

1929-cu ildən fəaliyyətə başlayan, müxtəlif texnika ilə təchiz edilmiş sabiq "26 Bakı Komissarları" adına Qarabağ İpək Kombinatı qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu.

Azərbaycan hökumətinin təşkilatçılığı və köməyi sayəsində kombinat təşkil olunandan sonra bütün istehsal planları və texniki-iqtisadi göstəricilər artıqlaması ilə ödənilməyə başlandı.

¹ Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s. 83.

Müəssisədə görülən bir sıra yenidənqurma tədbirləri nəticəsində vilayətin ipəkçilik sənayesində ümumi məhsul istehsalı DQMV-nin təşkil edildiyi ilk illərlə müqayisədə 1957-ci ildə 120 dəfədən çox, 1922-1975-ci illərdə isə təxminən 250 dəfədən çox artmışdır.¹

Beləliklə, müəssisədə ümumi məhsul istehsalı aşağıdakı qaydada artmışdır. 1965-1970-ci illərdə 24603 min rubl, 1971-1975-ci illərdə 29016 min rubl, 1976-1979-cu illərdə 33197 min rubla çatmışdır.²

1970-ci illərdə kombinat İttifaqın iri toxuculuq müəssisələrindən birinə çevrilmişdir. 1923-cü ildə vilayətdə ipəkçilik sənayesi müəssisələri 5,2 ton xam ipək və 100 kq burulmuş ipək istehsal edirdi. Yuxarıda göstərilən son illərdə toxuculuq sənayesi hər il 12-15 min metr keyfiyyətli parça istehsal etmişdir.³

Ənənəvi "əzabkeş erməni millətçiləri" əsas diqqəti ona yönəldirdilər ki, guya respublika rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin sənaye obyektlərinə diqqət yetirilmir. Onun təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi haqqında heç vaxt düşünlür. Bütün bu əks təbliğata baxınayaraq, əslində Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə 1970-ci illərdə qardaş Ukrayna mütəxəssislərinin layihəsi əsasında istehsal gücü daha çox olan yeni quruluşlu toxuculuq fabriki tikilib Qarabağ sakinlərinin ixtiyarına verilmişdir. Azərbaycan Respublikası hökumətinin və digər əlaqədar təşkilatların köməyi ilə sexlərin müasir texnika əsasında

¹ Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. Əmək şöbəsinin illik hesabatı, 1975.

² Yenə orada. 1970, 1975, 1976, 1979-cu illər.

³ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1970, s. 351.

yenidən qurulması və modernləşdirilməsi, onların mükəmməl avadanlıqlar və müxtəlif cihazlarla təchiz edilməsi işləri davam etdirilmişdir.

Sexlərdə Moskva, Leninqrad, Kuybişev, Tbilisi müəssisələrinin buraxdıqları yeni dəzgahlar quraşdırılmışdır.

Qarabağ toxuculuq sənayesinin yeni korpusunda Çexoslovakiyada və digər başqa sosialist ölkələrində istehsal edilmiş "Jakardo" tipli dəzgahlar müvəffəqiyyətlə işləyir və getdikcə daha çox fayda verməyə başlayırdı. İstehsalın səmərəliliyinin getdikcə yüksəldilməsi və yeni texnikanın tətbiqi sayəsində kombinat hər il öz istehsal gücünü artırır və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırırdı. Bunu aşağıdakı rəqəmlərdə daha aydın görmək olar. Əgər 1970-ci ildə müəssisədə 124 ton xam ipək, 9 milyon 773 min metr ipək parça istehsal edilmişdirsə, 1975-ci ildə bu göstəricilər müvafiq surətdə artaraq 143 tona, ipək parça istehsalı isə 11 milyon 656 min metrə, 1979-cu ildə 144 tona və 15 milyon metrə bərabər olmuşdur.¹ 1980-ci ildə isə ipək parça istehsalı 15 milyon 710 min, 1981-ci ildə 16 milyon 634 min metrə çatmış, 1982-ci ildə isə bu rəqəm daha da artmışdır.²

Göründüyü kimi, müəssisədə məhsul istehsalının müvəffəqiyyətlə artmasının əsas səbəblərindən biri onun ölkəmizin digər şəhərlərinin əmək kollektivləri ilə yaxından əlaqə saxlaması, qardaşlıq köməyinin işdə öz ifadəsini tapmasıdır. Kombinət ölkənin bir çox iqtisadi rayonları ilə yaxından əlaqə saxlayırdı. Müəssisə Ukraynanın, Özbəkistanın, Tacikistanın, Qazaxıstanın və s.

¹ Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, 1976, с. 351.

² Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1980, с. 351.

müxtəlif rayonlarından xammal alırdı. Çerkassk şəhərindəki kombinatın əməkçiləri hər il Xankəndi ipəkçilərinə 100 tondan çox xam ipək göndərirdilər.

Azərbaycan Respublikasının humanist və beynəlmillətçilik siyasəti nəticəsində Qarabağ İpək Kombinatında müxtəlif millətlərin və xalqların nümayəndələrini təmsil edən oldüqca işgüzar və mehriban bir əmək kollektivi yaradılmışdır. Burada müxtəlif millətlərə mənsub olan 3 minə yaxın işçi çalışırdı. Bunlardan Mahtaban Salahova, Nubar Əliyeva, Anton Pañçenko, Roza Xuruşidze və başqalarını göstərmək olar ki, onların əmək şöhrətləri ildən-ilə artırdı.

Onuncu beşillikdə Qarabağ İpək Kombinatında 12 adda ipək parça hazırlanırdı. Həmin parçalar yüksək keyfiyyətinə və gözəlliyinə görə haqlı olaraq beşguşəli nişana layiq görülmüş və Azərbaycandan xeyli uzaqlarda şöhrət qazanmışdır.¹ Göstərmək lazımdır ki, müəssisənin məhsulu Yaponiyaya, İtaliyaya, Macarıstana və digər ölkələrə ixrac edilirdi.

DQMV-də sənaye çoxsahəli idi. Məlumdur ki, Azərbaycanın ən gözəl və həm də bərəkətli diyarı olan Qarabağ xalçaçılıq sahəsində Şərq aləmində olduqca önəmli yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, xalçaçılıq Qarabağa şöhrət gətirən sənaye sahələrindən biri olmuşdur. Bu gözəl xalq sənəti nəsldən-nəslə keçərək bu günədək də öz qiymətini saxlamışdır.

1929-cu ildə Xankəndində respublika hökuməti tərəfindən Qarabağ xalçaçılıq fabriki yaradılmışdır. Azərbaycan hökuməti-

¹ DQMV İpək Kombinatının cari arxivi. Kombinətın Əmək şöbəsinin illik hesabatı, 1980-ci il.

nin qayğısı ilə burada istehsalat təkmilləşir və genişlənirdi. 1970-1980-ci illərdə fabrikin məhsulunun 90 faizindən çoxu keyfiyyət nişanı ilə buraxılırdı.¹ Onun məhsulları təkcə SSRİ məkanında deyil, xaricdə də geniş yayılmışdı. Məsələn, İngiltərədə, İsveçrədə, İtaliyada, Danimarkada, Misir Ərəb Respublikasında və digər ölkələrdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin xalçalarına olduqca böyük maraq göstərilirdi. 1933-1940-cı illər ərzində həmin müəssisələrdə istehsal 33 dəfədən çox artmışdı. Orijinal və gözəl naxışlar, əla yaradıcılıq üslubu, müstəsna dərəcədə davamlılıq Qarabağ xalçalarına dünya bazarlarında, müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə böyük müvəffəqiyyət qazandırmışdır.² Burada doqquzuncu beşillik plan artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş, nəzərdə tutulduğundan 9,5 min rubldan çox məhsul satılmışdır.

Xalçaçılar 1979-cu ildə 1804 kvadrat metr əvəzinə, 1864 kvadrat metr xalça toxumuşdular.³ Müəssisədə şəxsi beşillik planı yerinə yetirənlər nəzərdə tutulduğundan çox olmuşdur. Bunlardan Kifayət Məmmədova, Sədiqə Səmədova və başqaları belələrinə misal ola bilər. Onlar və onların bir çox yoldaşları. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, on birinci beşilliyin ikinci ilinin plan tapşırıqlarına da artıqlaması ilə əməl edərək 2745 kvadrat metr xalça toxumuşlar.⁴

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda, o

¹ İmanov R.C. Azərbaycan SSR. DQMV-nin iqtisadi və sosial inkişafına rəhbərlik sahəsində respublika partiya təşkilatlarının fəaliyyəti. Gəncə, 1989, s. 16.

² "Kommunist" qəzeti, 1979, 13 oktyabr.

³ "Kommunist" qəzeti, 1979, 13 oktyabr.

⁴ "Советский Карабах" qəzeti, 1983, 6 fevral.

cümlədən vilayətdə elektrik texnikası sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. DQMV-nin 60 illiyi adına Xankəndi elektrotexnika zavodu lampa istehsalı sahəsində artıq ixtisaslaşmışdı.

Məlum olduğu kimi, müəssisə vilayət mərkəzində Bakı elektrik maşınqayırma zavodunun filialı kimi fəaliyyət göstərirdi. 1962-ci ildə isə onun əsasında Xankəndi elektrik məmulatları zavodu təşkil edildi. İlk vaxtlarda zavod 212 min rublluq məhsul istehsal etmişdi. Lakin həmin rəqəm tezliklə bir neçə dəfə artdı. Təkcə səkkizinci beşillikdə müəssisənin buraxdığı məhsulun həcmi 6 dəfə çoxalmış, əmək məhsuldarlığı təqribən 4 dəfə artmışdı. 1980-ci illərdə zavod hər ildə orta hesabla 25 milyon rubldan çox məhsul buraxırdı. Zavodun istehsal etdiyi lüminessent lampalar Bratsk və Volnskinin yeni tikintilərində, Sumqayıtda və Rustavida, Nəvahidə, Surqutda, habelə Kama avtomobil zavodunun tikinti meydanlarında, Manqışlağın təzə salınmış qəsəbələrində istifadə olunurdu. Onları Misirdəki Asuan bəndində, Əfqanıstan Demokratik Respublikasının uca dağlarından keçən yollarda da görmək mümkün idi. Zavodun məmulatları Leypsiq yarmarkasında Azərbaycanın digər eksponatları ilə birlikdə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdi. Müəssisənin kollektivi iki il (1976-1977) dalbadal SSRİ Energetika Nazirliyinin müəssisələri arasında yarışın qalibi kimi fəxri yer tutmuş və yüksək mükafata layiq görülmüşdü.¹ 1980-ci ildə zavodun istehsal etdiyi məhsulun 93 faizi keyfiyyət nişanı ilə buraxılırdı. Təxminən 20 ildə (1960-1978) müəssisənin məhsul istehsalı 32 dəfədən çox artmışdı. Fərəhli hal idi ki, zavodun buraxdığı məhsul İttifaqın 15 res-

¹ "Советский Карабах" qəzeti, 1983, 6 fevral.

publikasına və 12 xarici ölkəyə, o cümlədən Koreya Demokratik Respublikasına, Yəmən Xalq Demokratik Respublikasına və bir çox xarici ölkələrə göndərilirdi. Müəssisənin istehsal etdiyi yüksək keyfiyyətli məhsulların 30 faizindən çoxu Moskva və Kiyev sakinləri tərəfindən həmişə böyük həvəslə alınır. Müəssisənin istehsal etdiyi malların ixracı ildən-ilə getdikcə çoxalır və onun Azərbaycan Respublikasına sifarişçilərinin sayı artırdı. Demək olar ki, 80-ci illərdə zavod ölkənin 2500-dən çox ünvanına məhsul göndərirdi. Müəssisə məhsul istehsalının artım faizinə görə ölkənin ən yaxşı elektrik malları istehsal edən zavodları içərisində həmişə mükafatalı yerlərdən birini tuturdu.¹ Qarabağ diyarında bu cür nailiyyətlərin əldə edilməsi zavoda və onun bütün kollektivinə Azərbaycan partiya və sovet təşkilatlarının, dövlət və hökumət orqanlarının yaxından yardımı və dəstəyinin nəticəsi idi.

DQMV-də ən gənc və həm də ən böyük müəssisələrdən biri Xankəndi ayaqqabı fabriki idi. Yeni müəssisənin yaranması və inkişafı Azərbaycan Respublikası hökumətinin Dağlıq Qarabağa növbəti yardımı idi. Fabrik özünün ilk məhsulunu 1972-ci ildə istehsal etməyə başlamışdır. Müəssisə ildə orta hesabla 3,6 min cüt ayaqqabı buraxırdı. Bu, Azərbaycanın bütün ayaqqabı sənayesinin 1940-cı il istehsal gücündən bir dəfə yarım çox idi.² Fabrik və onun sexləri ən yeni, ən məhsuldar avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Müəssisənin tikilməsində və onun avadanlıqları-

¹ İmanov R.C. Azərbaycan SSR DQMV-nin iqtisadi və sosial inkişafına rəhbərlik sahəsində partiya təşkilatının fəaliyyəti. 1989, s. 18.

² İmanov R.C. Çıxılmaq diyarı, s. 40.

nın quraşdırılmasında Moskva, Bakı, Krasnodar, Odessa, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinin görkəmli mütəxəssisləri iştirak etmişlər. Fabrikin avadanlığı SSRİ-nin bir çox müəssisələrində istehsalat təcrübəsi keçmiş və onların iş təcrübəsini mənimsəmişlər. Qeyd etməliyik ki, ukraynalı Anatoli Qryunov, Vitali Popov, Leonid Tonyarenko və b. qarabağlı sənət dostlarına sənətin bütün sirlərini öyrətmişlər.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin qayğısı və təşkilatçılığı nəticəsində fabrikə Moskva, Leninqrاد, Tbilisi, Odessa, Kursk, Oryol və Bakı şəhərlərindən müxtəlif maşın və dəzgahlar gətirilmişdir ki, bu da müəssisənin getdikcə təkmilləşməsinə və istehsal gücünün artmasına səbəb olmuşdu. Müəssisədə fəaliyyət göstərən 6 sexin əməkçiləri doqquzuncu və onuncu beşilliyin plan və öhdəliklərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdilər.

Kollektiv 1978-ci ildə planda nəzərdə tutulan 3223 min cüt əvəzinə, 3328 min cüt ayaqqabı istehsal etmişdir.¹ Bundan əlavə 1979-cu ilin tapşırıqlarını artıqlaması ilə yerinə yetirərək 8896 min cüt keyfiyyətli ayaqqabı buraxmışdı. Müəssisədə 1978-ci ildə istehsal edilən məhsulun 92 faizi, 1979-cu ildə isə 95,3 faizi birinci növ kimi qəbul edilmişdi.² Burada məhsul istehsalı və onun çeşidi ildən-ilə artmışdır. Məsələn, 1979-cu ildə fabrikin buraxdığı məhsulun 4 modeli keyfiyyət nişanına layiq görülmüşdü. 1980-ci ildə müəssisədə 4214 min cüt ayaqqabı istehsal edilmişdir. Ümumiyyətlə, əgər doqquzuncu beşillikdə fabrikdə 5458 min cüt

¹ Bax: Xankəndi ayaqqabı fabrikinin cari arxivi. Fabrikin Əmək şöbəsinin 8 sentyabr 1979-cu il tarixli arayışı.

² Bax: yenə orada.

ayaqqabı istehsal edilmişsə, onuncu beşillikdə bu rəqəm artaraq 16.826 min vahidə çatmışdı.¹

Müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları, mühəndis və texnikləri hər il əmək məhsuldarlığını yüksəltmək naminə fəallıqlarını daha da artırmışlar. Müəssisədə çalışan 1450 nəfər fəhlə və qulluqçu əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün müxtəlif hərəkətlər və yarışlarda fəal iştirak etmişlər. Bu baxımdan da kollektiv əmək məhsuldarlığını xeyli artırmağa nail ola bilmişlər.

Azərbaycan Partiya təşkilatı və respublika hökumətinin gördükləri tədbirlər nəticəsində DQMV-də tikinti materialları istehsalı da xeyli artmışdı. Xankəndi tikinti materialları kombinatının buraxdığı mərmər bloklardan təkcə vilayətin özündə deyil, eləcə də Bakı, Moskva, Kiyev, Daşkənd və s. şəhərlərdə də geniş istifadə olunurdu. Kombinatin daş karxanalarında 5-6 çeşiddə əla növ mərmər məmulatı buraxılırdı ki, bu da İttifaqın 160-dan çox şəhər və rayonlarına göndərilirdi.

Kombinatda istehsal edilən yüksək keyfiyyətli mişar daşı, kərpiç, üzlük tavanlar və s. ölkənin tikinti müəssisələrində şöhrət qazanmışdı. Kombinatin kollektivi az müddətdə əmək məhsuldarlığını xeyli artırmışdı. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, on birinci beşliyin ikinci ili olan 1982-ci ildə müəssisədə məhsul istehsalının həcmi 1975-ci ildəkinə nisbətən 5,5 dəfə, əmək məhsuldarlığı isə həmin dövrdə 3,5 dəfədən çox artmışdır.² 1980-ci il sənədlərinə əsaslanaraq, kombinat müxtəlif çeşiddə yüksək mər-

mər məmulatları buraxmışdır ki, bu da 1976-cı ildəki istehsaldan 10,5 dəfə çox idi.

Mərmər blokların istehsalı yuxarıda göstərilən dövrdə 3,3 dəfə, mərmər üzlük tavanların istehsalı isə 6,4 dəfədən çox artmışdı. Əgər müəssisənin gəliri 1976-cı ildə cəmi 44 min rubl olmuşdursa, 1982-ci ildə bu rəqəm artaraq 1 milyon 183 min rubla gəlib çatmışdır.¹

Müəssisə son bir neçə il ərzində sahəsi 3 min kvadrat metr olan bir çox mədəni-məişət xidməti obyektləri tikib sakinlərin ixtiyarına vermişdi.

Müəssisə respublika hökumətinin yardımı ilə fəhlə və qulluqçular üçün yeməxana və bir neçə məişət xidməti obyektləri tikib kollektivin ixtiyarına vermişdir. 1980-ci illərdə burada pioner düşərgəsi üçün yeni binanın, 240 yerlik klub və bir çox məişət xidməti müəssisələrinin inşası da başa çatdırılmışdır. 1978-ci ildən başlayaraq kombinat hər il dalbadal yeni-yeni nailiyyətlər qazanmış, yüksək göstəricilərinə görə 32 dəfə müxtəlif diplomlarla mükafatlandırılmışdır.²

Dörd kombinatı – Şuşa, Vənkli, Mardakert və Hadrut kombinatlarını birləşdirən yerli sənaye son dövrlərdə getdikcə inkişaf edib daha da möhkəmlənmişdir. Burada yerli materiallardan müxtəlif musiqi alətləri, pambıq-parça, tikinti məmulatları və müxtəlif məhsullar buraxılırdı.

DQMV-nin mərkəzi Xankəndində gəlirli müəssisələrdən bi-

¹ DQMV Partiya təşkilatının XXX konfransının materialları. 1980, s. 9.

² Xankəndi Tikinti materialları kombinatının cari arxivi, müəssisənin 1975, 1982-ci illərə dair hesabatı.

¹ Xankəndi Tikinti materialları kombinatının cari arxivi, müəssisənin 1976, 1982-ci illərin hesabatı.

² Советский Карабах. 1983, 12 iyun.

ri də Məşədi Əzizbəyovun adını daşıyan tikiş fabriki idi. Fabrikin istehsal etdiyi məhsullar nəinki respublikamızda, hətta onun hüduqlarından kənarda da olduqca məşhur idi. Müəssisənin kollektivi hökumətin tələb və göstərişlərinə, bir qayda olaraq, əməli işlə cavab verirdi. Əmək kollektivlərinin müvəffəqiyyətlərinin əsas şüarı "Bu gün dünənkindən, sabah bu gündən daha yaxşı işləməli" devizi idi. 1977-ci ildə fabrikdə ümumi məhsul istehsalının həcmi 103,8 faiz yerinə yetirilmişdir ki, bu da beşilliyin birinci ili ilə müqayisədə 12 faizdən çox idi. Burada istehsal planlarına və dövlətə məhsul satışına dair tapşırıqlara, bir qayda olaraq, əməl edilirdi. Belə ki, il ərzində 612 min əvəzinə 616 mindən çox uşaq şalvarı tikilmişdir ki, bu da planda nəzərdə tutulduğundan 4 min ədəd çox idi.¹ Beşilliyin son illərində kollektiv istehsal və satış planlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdi. Fabrikdə 1978-ci ilin yanvar ayı ərzində 55 min ədəd uşaq paltarı tikilmişdir ki, bunun da 9 min 700 ədədi 2 nömrəli sexin payına düşmüşdür. Sexin əməkdaşları yüksək əmək göstəricilərinə nail olduqları üçün dəfələrlə nazirlik və həmkarlar təşkilatlarının fəxri mükafatlarına layiq görülmüşlər.

DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında doqquzuncu və onuncu beşilliklər böyük dönüş dövrü olmuşdur. Bu illərdə böyük nəticələr əldə edilmişdir. Vilayətdə ümumi sənaye məhsulunun 60 faizini verən yeyinti sənayesi birinci yeri tutur. Burada yeyinti sənayesinin aparıcı sahəsi şərəbçilik olmuşdur. Bu sahənin inkişaf səviyyəsinə görə DQMV respublikada əhə-

miyyətli yer tutmuşdur. Vilayətdə iri şərəb zavodları (Xankəndi, Əsgəran, Qırmızı bazar) və çoxlu şərəb emalı müəssisələri (Xankəndi, Leninovan, Martuni, Matatanlar və s.) olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.¹ Əgər 1927-ci ildə Qarabağ Şərəb Trestinin cəmi iki saflaşdırma zavodu var idisə və onlar 650 min rubluq məhsul buraxırdılarsa, 1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Aqrar Sənaye Birliyi sisteminə hər il 200 milyon rublluqdan çox məhsul istehsal edən 15 müəssisə daxil idi ki, bu da vilayətdə əmtəə məhsulu istehsalının təqribən 60 faizini təşkil edirdi. "Qarabağ", "Martuni", "Xiroqun", "Qışi" markalı yüksək keyfiyyətli şərəblər, habelə konyaklar geniş şöhrət qazanmışdır.²

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində üzümçülüyn və şərəbçiliğın maddi-texniki bazası ildən-ilə möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Xankəndi şərəb zavodunun məhsulu İttifaqın bütün guşələrinə göndərilirdi. Macarıstan Xalq Respublikasına ildə 120 min dekalitr məhsul ixrac olunurdu. Müəssisə Çexoslovakiya ilə də böyük ticarət əlaqəsi yaratmağa başlamışdı və bununla bağlı müqavilə imzalanmışdı. "Qarabağ" markalı ağ şirin çaxır beynəlxalq şərəb və konyak müsabiqəsində gümüş medala layiq görülmüşdü.³

Qeyd edilməlidir ki, 1979-cu ildə şərəbçiliğın əsas fondları 1965-ci ilə nisbətən 3 dəfə, şərəb doldurulmanın həcmi isə 3,5 dəfə artmışdır. 1983-cü ildə Muxtar Vilayət Azərbaycan şərəbçiliq

¹ DQMV Radio verilişləri Komitəsinin cari arxivi. VRVK-nin materialları, 1978.

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild, Bakı, 1979.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild.

³ DQMV Plan Komitəsinin 14 iyun 1983-cü il tarixli arayışı.

sənayesinin ümumi məhsulunun 12 faizini verirdi. Bundan əlavə vilayət respublikada hasil olunan hazır ümumi şərab məhsullarının 17 faizini verirdi. Beləliklə, Xankəndi iriləşdirilmiş şərab, konyak kombinatı özünün istehsal etdiyi keyfiyyətli məhsulu ilə respublikada və keçmiş SSRİ məkanında şöhrət qazanmışdı. Azərbaycan Respublikasının qayğısı sayəsində vilayətdə və onun ucqar bölgələrində iri süd kombinatı,ət, çörəkbişirmə, pivə içkiləri müəssisələri də inşa edilmişdi.¹

Yuxarıda göstəriləyi kimi, DQMV çoxsahəli istehsala malik idi. Bunlardan biri də mebel istehsalı sahəsi idi. Xankəndi mebel fabriki mebel istehsalında respublikada ixtisaslaşmış iri müəssisə kimi tanınırdı. Fabrikdə oturmaq stulları hazırlayan sex plan tapşırıqlarını artıqlaması ilə yerinə yetirirdi. Əgər müəssisədə 1981-ci ildə 3 milyon 850 min rublluq məhsul buraxılmışdırsa, 1982-ci ildə bu rəqəm 4 milyon 739 min rubla çatmışdır.²

Vilayətdə Şərq musiqi alətləri, pambıq-parça, tikili mallar, parket və s. istehsal edən yerli sənaye ildən-ilə genişlənirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bu vilayətində Azərbaycan xalqının mehriban qayğısı sayəsində tələblərə cavab verən çoxsahəli sənaye sahələri yaranmışdı.

Vilayətin sənaye istehsalında məhsul istehsalının inkişaf səviyyəsini aşağıdakı göstəricilərdən aydın müəyyən etmək olar (Bax cədvəl 3).

¹ Yenə orada.

² Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s. 95-96.

DQMV-də sənaye məhsullarının mühüm növləri üzrə inkişaf dinamikası

Sıra №	Sənaye məhsulunun adı	1975	1980	1981	1982
1.	Elektrik lampaları istehsalı (lüminessens lampası) (min ədəd)	585	775	766	767
2.	Əhəng (min ton)	5,8	6,3	7,5	7,4
3.	İpək parça məmulatları (min metr)	11656	15710	16635	16348
4.	Ayaqqabı istehsalı (min cüt)	1869	4181	4377	4116
5.	Konyak (min dekalitr)	6,6	53,8	59	67
6.	Üzüm şərabı (min dekalitr)	786	1946	2006	7358
7.	Kərə yağı (ton)	723	885	918	938
8.	Mebel (min rubl)	2500	3456	3854	4739

Cədvəldən göründüyü kimi, sənaye məhsullarının mühüm növləri üzrə istehsal həcmi 1981-ci ilə nisbətən 7,4 faiz keyfiyyət nişanı ilə istehsal edilən məhsul istehsalı həcmi isə 4,9 faiz artmışdır.¹ 80-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin xalq təsərrüfatının bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Dörd ildə sənaye məhsulunun artım sürəti həmin beşilliyin son ilində planda nəzərdə tutulan 24 faiz əvəzinə 50,2 faiz artmışdır.² Vilayətdə sənaye məhsulu buraxılışı iki beşillik plan tapşırıqlarından xeyli çox olmuşdur. Statistik məlumatlar göstərir ki, 1980-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 61,7 faiz yüksəlmiş, başqa sözlə desək, sənaye məhsulu istehsalının

¹ "Советский Карабах" qəzeti, 1983, 6 fevral.

² "Kommunist" qəzeti, 1980, 26 oktyabr.

həcmi 1 milyard 194 milyon rubl, yəni 20,4 faiz çox təşkil etmişdir. Bu da üst-üstə səkkizinci və doqquzuncu beşilliklərdən xeyli artıq olmuşdur.¹ Onuncu beşilliyin dörd ili ərzində sənayedə əsas istehsal fondları 16 faiz, həmin fondlardan gələn gəlir isə 24,6 faiz artmışdır. Beləliklə, 1971-1985-ci illərdə vilayətin inkişafına respublika hökuməti tərəfindən 483 milyon rubl və ya əvvəlki on beş il ərzində olduğundan 2,8 dəfə çox əçəşli vəsait ayrılmışdır. Son 20 il ərzində adambaşına düşən əsaslı vəsaitin həcmi təxminən 4 dəfə artmışdır və bu rəqəm 1961-1965-ci illərdə 59 rubl olduğu halda 1981-1985-ci illərdə 220 rubl təşkil etmişdir. Bütövlükdə ötən 16 il ərzində ümumi dəyəri 470 milyon rubl olan əsas fondlar, 15 sənaye müəssisəsi və digər istehsal sahələri istifadəyə verilmişdir. Göründüyü kimi, vilayətdə sənaye inkişafı dinamik idi. Məsələn, 1987-ci ilin əvvəllərində sənaye istehsal fondlarının dəyəri 140,2 milyon rubl təşkil etmiş və 1980-ci illə müqayisədə 55,6 faiz artmışdır ki, bu da bütövlükdə respublika üzrə olan rəqəmdən (46,5 faiz) çoxdur. Vilayətin sənayesində on min nəfər və ya 1923-cü ildə olduğundan 50 dəfə çox adam çalışırdı.² 1987-ci ildə sənaye istehsalının həcmi 240 milyon rubla çatmış (respublika üzrə olan rəqəmin 2 faizi) və 1940-cı illə müqayisədə 25 dəfə artmışdır. Yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi təmin olunmuş, doqquzuncu beşillikdə bu rəqəm 153,1 faiz, onuncu beşillikdə 102,6 faiz təşkil etmişdir. Son on altı ildə vilayət sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə respublika səviyyəsini (müvafiq olaraq 3,23 və 30 dəfə) ötür keçmişdir. Burada

¹ "Бакинский рабочий" qəzeti, 1980, 9 oktyabr.

² Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ. Bakı, 1995, s. 23.

adambaşına 1,4 min rublluqdan çox sənaye məhsulu istehsal olunurdu ki, bu da respublikanın iqtisadi rayonlarının (Bakı istisna olmaqla) göstəricilərindən yüksək idi. Burada sənaye kompleksinin əsasını elektrotexnika, ipəkçilik, tikinti materitalları sənayesi təşkil edirdi. Vilayətdə digər sənaye sahələri də getdikcə inkişaf edirdi.

2.2. DQMV-də tikinti, nəqliyyat və rabitənin inkişafı

Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri olan DQMV-nin həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklərdən biri də əsaslı tikinti fondlarının inkişafı və mənzil-məişət xidməti obyektlərinin getdikcə artması idi.

Bu baxımdan DQMV-də təkcə onuncu beşilliyin (1976-1980) dörd ili ərzində 140 milyon rubl dəyəri olan əsas fondlar işə salınmış və bunlardan sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial-mədəni sahələrdə də böyük əhəmiyyəti olan 26 ən iri obyekt tikilib istifadəyə verilmişdir. Statistik hesablamalara görə bu tikinti sahələri üçün sərf edilən pul vəsaiti doqquzuncu beşilliyin (1971-1975) müvafiq dövründəkindən təxminən 2 dəfə çox olmuşdur.¹

Ağdam-Xankəndi dəmiryolu xəttinin işə salındığı gün vilayətin bütün əhalisinin əsl bayram təntənəsinə çevrilmişdir.

Hələ 70-ci illərin ilk başlanğıcında Tərtərçay su-təsərrüfat kompleksi işə salınmış, əhalinin gündən-günə artan tələbatını ödəmək və güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün 93 min kvadrat metr

¹ "Kənd həyatı" jurnalı. 1980, №4, s. 5.

mənzil sahəsi və ya başqa sözlə, təqribən 2000-dən artıq yaraşığıl mənzil sakinlərin istifadəsinə verilmişdir.¹

Azərbaycan hökumətinin diqqəti sayəsində 1970-1980-ci illərdə əhalinin mənzilə olan ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətləri aşağıdakı rəqəmlərdən daha aydın görmək olar: Əgər 1970-ci ildə vilayət sakinləri üçün 54 min kvadrat metr mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdirsə, bu göstərici 1975-ci ildə 56,2 min kvadrat metrə, 1981-ci ildə isə 56,3 min kvadrat metrə gəlib çatmışdır.² Ümumiyyətlə, 1955-1975-ci illərdə 1332 min kvadrat metr ümumi mənzil sahəsi vilayət zəhmətkeşlərinin istifadəsinə verilmişdir. Son iki beşillik ərzində vilayətdə 235,3 min kvadrat metr, yəni əvvəlki dörd beşillik ərzindəki qədər mənzil sahəsi tikilmişdir. 1982-ci ildə isə ümumi sahəsi 35 min kvadrat metrdən çox olan 460 mənzil tikilib vilayət sakinlərinin ixtiyarına verilmişdir. Mənzil tikintisinin də inkişafı yüksələn xətlə xarakterizə olunur. Belə ki, ötən 16 il ərzində bütün maliyyə mənbələri hesabına ümumi sahəsi 1400,4 min kvadrat metr olan yeni abad mənzillər istifadəyə verilmişdir. Hesablamalara görə vilayətin bir sakininin mənzil təminatı 14,6 kvadrat metrə çatdığı halda, respublika üzrə bu göstərici 10,9 kvadrat metr idi. Kənd yerlərində müvafiq olaraq 14,6 və 9,2 kvadrat metrə bərabər idi.³

Azərbaycan partiya və sovet təşkilatlarının məqsədyönlü

¹ DQMV-nin cari arxivi. Sənaye-tikinti şöbəsinin 11 iyul 1980-ci il tarixli hesabatı.

² Народное хозяйство Азербайджанской ССР. К 60-летию образования СССР. Баки, 1982, s. 337.

³ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ, s. 27.

fəaliyyəti nəticəsində vilayət iqtisadiyyatında baş verən köklü dəyişikliklərlə bərabər, Xankəndi və Şuşa şəhərləri xeyli inkişaf etmiş və gözəlləşmişdir. Xankəndi yağ-pendir zavodu, kolbasa zavodu, başa çatmaqda olan kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodu, üzgüçülük hövuzu, Böyük Vətən müharibəsi illərində həlak olmuş qarabağlı qəhrəmanların xatirəsinə ucaldılmış Xatirə kompleksi və ən nəhayət, Yevlax-Xankəndi qaz kəməri inşaatçıların vilayət sakinlərinə ən gözəl hədiyyəsi olmuşdur. Vilayətin fəallar yığıncağının materiallarında göstərilirdi: "Görülmüş işlər nəticəsində vilayət şəhərlərinin, kəndlərinin, qəsəbələrinin siması tanımmaz dərəcədə dəyişilmişdir. Xankəndində, Şuşada və başqa yaşayış məntəqələrində yeni sənaye müəssisələri meydana gəlmiş, çoxlu yeni yaşayış evi, həm də yaraşığıl çoxmərtəbəli, işləmək və yaşamaq üçün maksimum rahatlıq yaradan müasir quruluşlu evlər tikilmişdir".¹

Son illər şəhərdə həqiqətən böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Məlum olduğu kimi, 1976-cı ildə respublika hökuməti "Şuşa şəhərində kurort kompleksini daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında" qərar qəbul etmişdilər. Qərarda tarix və memarlıq abidələrinin bərpa edilməsi və qorunub saxlanılması ilə əlaqədar məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Həmin sənədin yerinə yetirilməsi üçün az iş görülməmişdi. Belə ki, burada xeyli çoxmərtəbəli yaşayış evi, məktəb, yataqxana, ictimai bina və sağlamlıq ocağı tikilmişdir. Şuşada baş vermiş bütün bu müsbət dəyişikliklərdə, o cümlədən Vaqifin gözəl məqbərəsinin tikilməsində Şuşa rəhbər orqanlarının böyük xidməti vardır. Lakin Vilayət partiya və sovet təşkilatlarının rəhbərlərinin, millətçi antiəzərbaycan siyasəti

¹ DQMV-nin cari arxivi. Sənaye-tikinti şöbəsinin 11 iyul 1980-ci il tarixli arayışı.

nəticəsində o zaman Şuşa şəhəri haqqındakı 1976-cı il tarixli qərarı heç də ardıcıl həyata keçirilmədi. Onlar müxtəlif yollarla bu qərarın icrasına mane olur, abadlıq işlərinin keyfiyyətli və həm də ardıcıl aparılmasına biganəlik göstərirdilər.

DQMV-nin təşkilinin ilk dövrlərindən başlayaraq başqa sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikası hökumətinin diqqəti sayəsində burada nəqliyyatın, rabitənin və s. sahələrin inkişafında da nəzərə çarpacaq dərəcədə böyük irəliləyiş olduğu özünü biruzə vermişdir.

Vilayətdə nəqliyyat və rabitənin necə sürətlə inkişaf etdiyi Sovet hakimiyyəti illərində özünü daha aydın göstərmişdir. Bütün bunların əyani təmsalını aşağıdakı cədvəllərdən bir daha aydın görmək olar (cədvəl 4 və 5).

Qeyd etmək lazımdır ki, Xankəndi avtonəqliyyat birliyi 1976-1980-ci illərdə 363 ədəddən çox yeni maşın və müxtəlif texniki avadanlıq almışdı. Birlik bu illərdə böyük müvəffəqiyyət əldə etmiş, yeni avtobus və taksi marşrutları təşkil etmişdir ki, bu da müəssisədə əmək məhsuldarlığının artmasına, əhaliyə xidmətin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, yuxarıda göstərilən illərdə daşınan yükün ümumi həcmi, eləcə də sərnişin daşınması 52 faiz artmışdır. Avtonəqliyyat İstehsalat Birliyi, onun tabeliyində olan təsərrüfatlar plandan əlavə 162 min ton yük və 1575 min sərnişin daşımışlar.¹ Xalq təsərrüfatının ardıcıl inkişafı, boşdayanma hallarına yol verilməməsi və ardıcıl mədəni xidmət nəticəsində vilayətdə avtomobil nəqliyyatı getdikcə daha çox

¹ "Советский Карабах" qəzeti, 1980, 6 yanvar.

Cədvəl 4

DQMV-də avtomobil nəqliyyatı birliyi üzrə
avtomobil nəqliyyatı məhsullarının inkişaf göstəriciləri*

Göstəricilər	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1980	1981	1982
Yük dövriyyəsi, min ton km	14008	21869	30025	29002	28267	32236	38032	46580	73020	82323	87487
Daşınmış yük, min ton	369	522	719	742	898	1046	1219	1467	2406	2550	2870
Yük dövriyyəsi: min sərnişin km	4796	41518	76173	86046	87346	91758	104198	111543	178842	198376	213930
Daşınan sərnişinlərin miqdarı, min nəfər	2366	3437	5776	6638	6467	6744	7614	8373	14442	13975	15602

* Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV-nin Statistika İdarəsinin rəsmi məlumatları (Достижения НКАО за 50 лет и в девятой пятилетке. Нагорно-Карабахская Автономная Область Азербайджанской ССР за 60 лет (Стат. сб./) əsasında tərtib edilmişdir.

DQMV-də rabitənin inkişaf göstəriciləri*

Göstəricilər	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1980	1981	1982
1. Poçt, teleqraf və telefon müəssisələrin sayı	75	98	102	105	106	106	109	104	110	112
o cümlədən: Kənd yerlərində	64	87	87	93	94	90	91	93	93	93
2. Rabitə məhsulları (min rubl)	1047	1748	1907	1977	2100	1653	2381	3196	3389	4017
3. Telefon aparatlarının sayı	6301	8286	8757	9029	9673	10223	10779	15122	15493	15804
o cümlədən: a) Şəhər yerlərində	4796	5075	5226	5275	5659	5865	6122	9324	9528	9811
b) Kənd yerlərində	1505	3211	3531	3754	4014	4358	4657	5827	5969	5993

* Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV-nin Rabitə İdarəsinin hesabatı və digər materiallar əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 5-in davamı

4. Radioqəbuledici nöqtələrin sayı	21205	24261	25593	27759	27478	28320	29492	35352	3735	37708
o cümlədən: Kənd yerlərində	14032	15143	16150	16914	17261	17660	18368	20098	20638	21017
5. Şəhərlərarası telefon danışığının sayı (min)	123	401	454	513	105	1168	1308	706	842	832
6. İl ərzində göndərilən məktubların sayı	1419	5100	7918	8798	8798	10053	11572	3839	4371	9859
7. Qəzet və jurnal	21335	26670	30034	30347	37502	59094	59711	89242	77945	91278
8. Pul köçürmələri və pensiyaların verilməsi	266,5	476,0	477,8	487,2	229,7	423	431	426	418	509

inkişaf edirdi. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Xankəndi Avtomobil İstehsalat Birliyi onuncu beşilliyin dörd ilinin plan tapşırıqlarına müvəffəqiyyətlə əməl etmiş, 8828 min ton yük və 50577 min sərnişin daşıyaraq plan və öhdəlikləri yerinə yetirmişdir. 1979-cu ilin yekununa görə Vilayət Avtomobil Nəqliyyatı İdarəsində yük dövriyyəsi planı 70,5 milyon ton/kilometr olmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə 7,8 faiz artım deməkdir. Ağdam-Xankəndi dəmiryol stansiyasına təqribən 136 min tondan çox müxtəlif növdə yük daşıyan 3806 vaqon daxil olmuş, 45 min tona yaxın yük yola salınmışdır. Yol hərəkətinə başlanılan ilk günlərdən son vaxtlaradək Xankəndi dəmiryol stansiyasından 68 min sərnişin yola salınmışdır.

Xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas vasitələrdən olan poçt, teleqraf, radio və s. yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Vilayətin şəhər və kəndləri başdan-başa radiolaşdırılmış, rabitə vasitələri getdikcə məişətə daha çox nüfuz etmişdir.

Vilayətdə rabitənin inkişaf dinamikasını öyrənmək üçün aşağıdakı cədvəllə nəzər salaq (cədvəl 5).

Cədvəldən göründüyü kimi, sovet hakimiyyəti dövründə vilayətdə rabitə nöqtələrinin, rabitə məhsullarının inkişaf səviyyəsi getdikcə artmış və yüksəlmişdir. Bu hal özünü doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə daha çox büruzə vermişdi. Belə ki, onuncu beşilliyin dörd ili ərzində Vilayət Texniki-İstehsal Rabitə İdarəsi bütün göstəricilər üzrə plan tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Bu illərdə rabitə idarəsinin iki əlavə şöbəsi açılmış, kəndlərdə rabitə şöbəsi üçün 6 yeni bina inşa edilmiş, şəhər və

kənddə telefon stansiyası xeyli genişləndirilmişdir. Şəhər telefon stansiyasında 2600 nömrə, kənd yerlərində isə 600 nömrə əlavə olaraq vilayət sakinlərinin istifadəsinə verilmişdir.

Rabitə müəssisələrində (poçt, teleqraf, telefon, radio) məhsul istehsalının həcmi 1978-ci illə müqayisədə 1979-cu ildə 7,8 faiz artmışdır. Vilayətdə əhalinin Mərkəzi Komitənin noyabr 1982-ci il tarixli Plenumunun qərarı ilə əlaqədar Azərbaycanda, o cümlədən DQMV-də məişət xidmətini yaxşılaşdırmaq və onu daha da inkişaf etdirmək üçün xeyli iş görülmüşdür. Belə ki, rabitə müəssisələrinin, habelə radio və televiziya aparatlarının, məişət maşın və cihazlarının istifadəsi, mebel və ayaqqabı istehsalının şəbəkəsi xeyli genişləndirilmiş, əhalinin tələblərinin ödənilməsi sahəsində bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Vilayət zəhmətkeşlərinin mədəni-məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün bütün imkanlardan bacarıqla istifadə edilirdi. Azərbaycan Respublikası hökuməti 1983-cü il iyun Plenumunun qərarlarını əsas götürərək respublikada, o cümlədən vilayətdə, hər yerdə kəndi yenidən qurmaq, orada mənzil-məişət şəraitini və mədəni şəraiti yaxşılaşdırmağın vacibliyini əsas götürərək, DQMV-də iqtisadi və sosial inkişaf, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və mədəniyyətin inkişafı sahəsində çox önəmli iş aparmışdı.

Beləliklə, DQMV 1970-1980-ci illərdə inkişaf etmiş nəqliyyat təsərrüfatına malik olmuşdur. Məsələn, 1971-1985-ci illərdə avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması həcmi 4,8 dəfə (respublikada 3,6 dəfə), sərnişinlərin avtobuslarda daşınması 2,6 dəfə (respublikada 2,2 dəfə), taksilərlə daşınma 4,2 dəfə (respub-

likada 2,4 dəfə) artmışdır. Ərazinin avtobus marşrutları ilə sıxlığı orta respublika səviyyəsindən çox olmuşdur.

Avtomobil nəqliyyatı müəssisələrinin maddi-texniki bazası xeyli sürətlə möhkəmləndirilmişdir. Yük avtomobilləri parkı 2 dəfə (respublikada 1,7 dəfə), avtobus parkları 2,6 dəfə (respublika üzrə 1,7 dəfə), taksi parkları 2,6 dəfə çoxalmışdır.¹ Burada dəmiryolu nəqliyyatı da güclü bazaya malik olmuşdur. Lakin Vilayət partiya və sovet təşkilatlarının biganəliyi üzündən hava nəqliyyatı zəif inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə vilayətdə rabitə vasitələrinə xeyli diqqət yetirilmişdir. Belə ki, 1971-1987-ci illərdə bu sahə üzrə əsas fondların və kapital qoyuluşunun inkişaf sürəti respublika üzrə olduğundan 2 dəfə çox olmuşdur.

1987-ci ildə adambaşma düşən rabitə məhsullarının həcmi respublika üzrə 21 rubl olduğu halda, vilayətdə bu 28,5 rubl təşkil etmişdir. Əhalinin hər 100 nəfərinə 12,44 telefon (respublikada 7,9) düşürdü. Ailələrin mənzil telefonları ilə təminatı 42,4 faiz olmuşdur. Bu rəqəm Azərbaycan üzrə 31,1 faiz təşkil etmişdir. Xidmətin bu sahəsi üzrə göstəriciləri kənd yerlərində müvafiq olaraq 35 və 17,8 faiz olmuşdur.²

¹ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ, s. 24.

² Yənə orada.

FƏSİL III

AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ ƏHALİSİNİN MADDİ RİFAHININ VƏ MƏİŞƏT ŞƏRAİTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI

Aparılan araşdırmalar və müqayisələr göstərmişdir ki, tədqiqat illərində vilayət əhalisinin ictimai istehsalla məşğulluq səviyyəsi kifayət qədər yüksəlmiş, vilayət sakinlərinin rifahı xeyli yaxşılaşmışdır. Bu baxımdan sakinlərin rifahının yüksəldilməsini müəyyən edən mühüm amillərdən biri real gəlir olmuşdur. Respublikada, o cümlədən DQMV-də adambaşma düşən real gəlir 1980-ci ildə 1960-cı illərlə müqayisədə 81 faizdən çox artmışdır.¹ Tədqiq edilən dövrdə respublikada, o cümlədən DQMV-də fəhlə və qulluqçularla yanaşı, kəndlilərin real gəlirlərinin artması sahəsində sanballı müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Təkcə 1965-1980-ci illərdə DQMV-də kolxoz və sovxozların ümumi istehsalı təqribən 2 dəfədən çox artmışdır.² Bu müddətdə vilayət əhalisinin hər nəfərinə düşən real gəlir orta hesabla 81 faizdən çox artmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan işçilərin orta aylıq gəliri 1960-cı ildə təxminən 50 rubl olmuşsa, bu rəqəm yeddiilliyin son ilində

¹ Азербайджан в цифрах. 1980. Баки, 1981, s. 19.

² DQMV Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin cari arxiv, iş 13.

artaraq 162 rubla, 1970-ci ildə 441 rubla, 1975-ci ildə 565 rubla və 1980-ci ildə isə 892 rubla çatmışdır.¹

Bu baxımdan kənd əməkçilərinin orta illik gəliri 1960-cı ilə nisbətən 1965-ci ildə 2 dəfə, 1970-ci ildə 2,7 dəfə, 1976-cı ildə 3,5 dəfə, 1980-ci ildə isə 5,5 dəfə artmışdır. Tədqiq edilən illərdə vilayətin kolxozçu kəndliləri təkcə orta ilik əmək haqqı deyil, eyni zamanda onların gəlirləri və pensiyaları, güzəştlər və maddi kömək ictimai fondların artması hesabma çoxalmışdır.

Əhalinin real gəlirlərinin yüksəldilməsində əsas mənbələrdən biri də əmək haqqının ardıcıl olaraq çoxaldılmasıdır. DQMV-də onuncu beşillikdə bu xeyli çoxalmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası hökumətinin tapşırığı ilə bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Sov.İKP MK-nın sentyabr (1967) Plenumunun qərarı ilə zəhmətkeşlərin əsasən az təminatlı hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi məsələsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bununla əlaqədar fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı xeyli artırılmışdır. Məsələn, əgər 1965-ci ildə fəhlə və qulluqçuların minimum əmək haqqı ayda 40-45 rubl idisə, bu rəqəm 1970-ci ildə 60 rubla, 1975-ci ildə 75 rubla, 1980-ci ildə isə 71-90 rubla çatmışdır.²

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının nizama salınması və yüksəldilməsi sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində respublikada, o cümlədən DQMV-

¹ Fərzəliyev İ. DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd zəhmətkeşlərinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi. Bakı, 1984, s. 14.

² Ümumittifaq ixtiraçılar və səmərələşdiricilər cəmiyyətinin Azərbaycan Şurasının 1975-1980-ci illər üzrə materialları, s. 18.

də fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1980-ci ildə 1965-ci ilə nisbətən 60 faizdən çox artmışdır.¹ Əgər 1960-cı ildə Azərbaycan SSR-də, habelə DQMV-də fəhlə və qulluqçuların pul ilə ödənilən orta aylıq əmək haqqı 60-65 rubl idisə, 1965-ci ildə bu rəqəm 90,3 rubla, 1975-ci ildə 125,1 rubla, 1980-ci ildə isə 148,4 rubla çatmışdır.²

1966-1970-ci illərdə, xüsusən də doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı xeyli artmışdı. Həmin illərdə DQMV-nin bir çox iri müəssisələrində, o cümlədən vilayətin ən böyük müəssisələrindən olan Xankəndi elektrotexnika zavodunda işləyən fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı fondunun və aylıq əmək haqqının artması aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır (cədvəl 6).

Göründüyü kimi, hər bir fəhlənin orta aylıq əmək haqqı 85 rubldan təqribən 145-150 rubla çatmışdır.³ Ümumiyyətlə, DQMV-nin sənaye müəssisələrində işləyən bütün fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı fondu 1963-cü ildə 866,6 min rubl idisə, 1965-ci ildə bu rəqəm artaraq 1002,6 min rubla çatmışdır.

Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə bu sahədə böyük yüksəliş olmuş, əmək haqqı fondu təxminən iki dəfə artmışdır. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində iqtisadiyyatın dinamik inkişafı nəticəsində fəhlə və qulluqçuların orta hesabla əmək haqqı 1965-ci ildəki 100 faizdən sonrakı on ildə artaraq 142-150 faizə

¹ Азербайджан в цифрах. В 1980 году, с. 19.

² Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет (Стат. сб.). Баки, 1980, с. 205.

³ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 577, s. 2, iş 35, v. 58; f. 527, s. 2, iş 49, v. 1; f. 517, s. 5, iş 18, v. 4; f. 577, s. 6, iş 15, v. 24.

çatmışdır. Respublikanın partiya və sovet təşkilatları doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə respublikada fəhlə və qulluqçuların, kolxozçuların yaşayış səviyyəsinin ictimai təsərrüfatlardan və dövlət müəssisələrindən götürülən gəlirlər hesabına yüksəldilməsi üçün təsirli tədbirlər işləyib hazırlamış və həyata keçirmişlər.

Cədvəl 6

DQMV-nin 60 illiyi adına Xankəndi elektrotexnika zavodunun fəhlə və qulluqçularının əmək haqqı fondu¹

Göstəricilər	1964	1965	1966	1970	1975	1980
Sənaye istehsalı işçilərinin əmək haqqı fondu (min rubl)	318,6	352,7	569,1	671,8	716,6	785,2
o cümlədən: Fəhlələrin əmək haqqı fondu (min rubl)	261,9	287,0	569,1	567,4	653,3	675,5

Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə respublikada, o cümlədən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqının 33 faiz, kolxozçuların əmək ödənişinin isə 83 faiz çoxalması buna sübutdur.² Lakin bunu da

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 577, s. 2, iş 35, v. 58; f. 527, s. 2, iş 49, v. 1; f. 517, s. 5, iş 18, v. 4; f. 577, s. 6, iş 15, v. 24.

² Səmədzadə Z., Musayev M. Onuncu beşillikdə Sovet Azərbaycanının iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı, 1981.

qeyd etmək lazımdır ki, fəhlə və qulluqçuların real gəlirlərinin artmasında ictimai istehlak fondlarının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Vilayətdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı nəticəsində əməkçilərin ictimai istehlak fondundan gələn göstərilən əsərləri daha da çoxalmışdır. İşləyən insanların pul gəliri 33,6 faiz, o cümlədən fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 17 faiz, ümumi təsərrüfatdan kolxozçuların gəliri 58,9 faizdən çox artmışdır.¹

Yaşlı nəslə – müharibə və əmək veteranlarına qayğı Azərbaycan Respublikası hökumətinin daim diqət mərkəzində olmuş və fəaliyyətində əhəmiyyətli problemlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan respublikada, o cümlədən DQMV-də pensiya alanların sayı xeyli artmışdır. Belə ki, əgər 1960-cı ildə 14,5 min nəfər dövlətdən pensiya almışsa, 1970-ci ildə bu rəqəm 26,5 min, 1980-ci ildə isə 29,5 min nəfərə gəlib çatmışdır. Bunlardan 20,4 min nəfəri qocalığa görə pensiya alanlar olmuşdur.² Bunula əlaqədar vilayətdə fəhlə və qulluqçuların, kənd əməkçilərinin, hərbi qulluqçuların və əlillərin pensiyaları xeyli artmışdır. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir: vilayətdə kənd əməkçilərinin aldıkları pensiya və müavinətin məbləği səkkizinci beşilliyin son ilində – 1970-ci ildə 3 milyon 185 min rubl təşkil etmişdirsə, 1975-ci ildə bu

¹ DQMV Həmkarlar İttifaqının 7-ci konfransının 25 dekabr 1981-ci il tarixli protokolu.

² Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Partiya təşkilatının XXII konfransının materialları, iş 99.

məbləğ 6 milyon 122 min rubla, 1980-ci ildə isə 6 milyon 275 min rubla çatmışdır.¹

Bu dövrdə sovxoz fəhlələrinin iqtisadi həyatında daha önəmli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, dövlət tərəfindən verilən pensianın və müavinətin miqdarı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdı. Faktlara müraciət edək. 1970-ci ildə sovxoz fəhlələrinin aldıkları pensiya və müavinətin miqdarı 420 min rubl olmuşsa, 1975-ci ildə bu məbləğ artaraq 901 min, 1980-ci ildə isə 1656 min rubl olmuşdur.²

DQMV-nin əməkçilərinin pensiya və müavinət təminatı və onun artım miqdarını aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar (cədvəl 7).

Göstərilən faktlardan aydın olur ki, respublika hökumətinin qayğısı sayəsində vilayət əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi baxımından zəngin təcrübə toplanmışdır. Əgər 1970-ci ildə vilayətdə təxminən 15787 kənd əməkçisi il ərzində dövlətdən 3 milyon 75 min məbləğində pensiya və müavinət almışsa, 1980-ci ildə 12022 nəfər təqribən 3 milyon 925 min rubl pensiya almışdır ki, bu da 1966-1970-ci illər səviyyəsi ilə müqayisədə xeyli çoxdur.

Respublika vilayətinin sakinlərinin maddi rifahının yaxşı olmasının və onların başqa rayon sakinlərindən xeyli yaxşı yaşamalarını sübut edən amillərdən biri də əmanət kassalarında onların şəxsi əmanətlərinin miqdarının artmasıdır.

¹ DQMV maliyyə şöbəsinin cari arxivi. Şöbənin 1970, 1975, 1980-ci illəri üzrə hesabatları.

² Yenə orada.

DQMV-də kolxoz üzvlərinin pensiya və müavinətlərlə təminatı

Göstəricilər	Pensiya alan kolxozçuların sayı ¹				Pensiyanın məbləği (min rubl) ²			
	1970	1975	1980	Qeyd	1970	1975	1980	Qeyd
Qocalığa görə pensiya alanların ümumi sayı	12966	12120	10750		2706	4775	53840	
Əlilliyə görə pensiyaçıların sayı	84	103	92		29,52	49,68	45,84	
Xəstəlik və şikəstliyə görə pensiya alanların sayı	993	94	815		243,8	412,44	436,56	
İş qabiliyyətini tirdiyinə görə pensiya alanların sayı	414	451	365		9552	181,32	153,60	
C ə m i :	14487	13618	12022		3075,86	5397,00	5324,40	

¹ DQMV maliyyə şöbəsinin cari arxivi. Şöbənin 1970, 1975, 1980-ci illər üzrə hesabatları.

² DQMV ictimai təminat şöbəsinin cari arxivi. Şöbənin 1970, 1975, 1980-ci illər üzrə hesabatları.

Bu baxımdan DQMV-də əmanətçilərin sayı və onların əmanətlərinin miqdarı ildən-ilə artırdı. Məsələn, 1960-cı ildə vilayət sakinlərinin əmanətlərinin miqdarı 4,8 milyon rubl idisə, bu məbləğ getdikcə artaraq 1970-ci ildə 31,5 milyon rubla,¹ 1975-ci ildə 64,8 milyon rubla, 1980-ci ildə isə 113,7 milyon rubla qədər artmışdır.² Yəni, daha konkret desək, tədqiq edilən 1959-1980-ci illər ərzində vilayətdə əmanət kassalarında saxlanılan əmanətin miqdarı təqribən 23 dəfədən çox artmışdır.³ Səkkizinci və doqquzuncu beşilliklərə nisbətən onuncu beşillikdə də vilayət sakinlərinin əmanətlərinin miqdarı xeyli dərəcədə artmışdı. Belə ki, 1976-1980-ci illərdə təkcə şəhər əhalisinin əmanətlərinin miqdarı 1,9 dəfə çoxalmışdır.

Şəhərlə müqayisədə kənd əməkçilərinin əmanətləri daha çox artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəllərdən daha aydın görmək olar (cədvəl 8, 9).

Fəhlə və qulluqçuların, o cümlədən qadınların sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin daha da yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillərdən biri də yeni iş qaydasma, yəni beşgünlük iş həftəsinə keçilməsidir. Bu, qadınların mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşmasına olduqca müsbət təsir göstərir və onların uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə daha çox məşğul olmalarına şərait yaradır.

¹ Нагорный Карабах за 50 лет (Стат. сб.), с. 94.

² DQMV Mərkəzi əmanət kassasının cari arxivi, idarənin 1975, 1980-ci illər üzrə hesabatları.

³ Yenə orada.

DQMV üzrə əmanət kassaları
və əmanətçilər haqqında məlumat¹

Göstəricilər	1960	1965	1970	1975	1980
Vilayət üzrə əmanət kassalarının sayı	50	74	88	100	105
o cümlədən:					
şəhər və qəsəbələrdə	-	22	25	28	31
kənd yerlərində	-	52	63	72	74
Əmanətçilərin sayı	30	33	47,5	51,2	90,0
Əmanət kassalarında saxlanılan əmanətlər (min rubl)	4,8	88,63	31,497	64,751	12559
Orta hesabla əmanətlərin məbləği (rubl)	159	269	617	991	1251

Respublikanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ticarət və ictimai-iaşə müəssisələri şəbəkəsi ildən-ilə genişləndirilmiş və əhaliyə xidmət mədəniyyətinin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Əhaliyə ticarət və iaşə xidməti xeyli artmış, ərzaq, sənaye və başqa malların satışı ildən-ilə çoxalmışdır. Respublika hökuməti və təşkilatlarının qayğısı sayəsində vilayətin ticarət obyektlərinin sayı getdikcə artmışdır. Əgər bu artım 1960-cı ildə 473-ə bərabər idisə, 1970-ci ildə 618, 1980-ci ildə isə 672-yə çatmışdır.²

¹ Cədvəl müəllif tərəfindən yuxarıda göstərilən mənbələr əsasında tərtib edilmişdir.

² Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет, с. 353.

Cədvəl 9

VIII, IX və X beşilliklərdə DQMV-nin kənd əməkçilərinin əmanət kassalarında saxlanmış əmanətlərinin məbləği (min rublla)¹

Rayonlar	İllər		
	1966-1970	1971-1975	1976-1980
1. Xankəndi	9244.6	1.1333.2	1.4878.3
2. Mardakert	4749.5	7508.1	1.2571.2
3. Martuni	5569.2	6069.2	9276.5
4. Hadrut	2163.8	2443.8	4588.4
5. Şuşa	9062.0	9180.0	2546.1
DQMV üzrə cəmi:	2.2633.3	2.8272.6	4.3856.5

Əvvəllər, demək olar ki, heç bir mağazası olmayan DQMV-də və onun rayon və qəsəbələrində 1980-ci illərdə 365 mağaza, 8 böyük univermaq, 134 müasir tipli yeməxana əhaliyə xidmət göstərirdi.²

Azərbaycanda, o cümlədən vilayətdə ticarətin, ictimai işənin daha da inkişaf etdirilməsinə və xüsusilə mal dövriyyəsi və kooperativ ticarətin genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilmişdir. 1970-ci ildə plana uyğun olaraq DQMV-nin ticarət müəssisələrində mal dövriyyəsinin 50 milyon məbləğində artırılması – 1969-cu illə müqayisədə 4,7 faiz artım edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin mal dövriyyəsinin orta illik artımı səkkizinci beşillikdə təqribən 43,8 faizdən çox artmış və həm də əhalinin müxtəlif mallara tələbatı nisbətən ödənilmişdir.

¹ DQMV Əmanət kassaları idarəsinin cari arxivi. İdarənin 1970, 1975, 1980, 1981-ci illər üzrə hesabatları.

² Азербайджанская ССР за 60 лет, s. 162.

Başqa bir misal. 1960-cı ildə şəhər ticarət təşkilatları mal dövriyyəsi üzrə plan tapşırıqlarına 106 faiz əməl etmiş, plandan əlavə əhaliyə 4305 min rubldan artıq mal satmışlar ki, bu da 1959-cu ildəki məbləğdən 7986 min rubl çox idi.¹

Göründüyü kimi, tədqiq edilən illərdə əhaliyə ictimai-işə və ticarət xidməti getdikcə nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdı. Belə ki, onuncu beşillikdə mal dövriyyəsinin həcmi 22,3 faiz artmışdı. Çoxışlənən malların pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı olması, habelə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının müntəzəm surətdə artırılması nəticəsində əməkçilərin alıcılıq qabiliyyəti xeyli artmışdır. Çoxışlənən sənaye və yeyinti məhsullarının pərakəndə satış qiymətlərinin tədricən aşağı salınması nəticəsində əhaliyə 440 milyon rubldan artıq məhsul satılmış, statistik hesablamalara görə əhalinin hər nəfərinə düşən mal dövriyyəsi 5 il ərzində 493 rubldan 604 rubla çatmışdır.² Bu da vilayətdə ticarət şəbəkəsinin getdikcə inkişaf edərək genişlənməsi və ticarət müəssisələrinin texniki cəhətdən qurulması sayəsində əldə edilmişdir.

Bu baxımdan vilayətdə təkcə 1970-ci ildə pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi 53,7 milyon rubldan 1980-ci ilin sonuna 1056 milyon rubla qədər çatmışdır. Respublika partiya və hökumət təşkilatlarının kənd yerlərində ticarətin və mal dövriyyəsinin genişlənməsi haqqında tədbirlər həyata keçirmələri nəticəsində vilayətdə pərakəndə satış və əmtəə dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Kənd yerlərində ticarət və əmtəə dövriyyəsi xeyli artmışdır. Bunu daha aydın müşahidə etmək üçün aşağıdakı cədvələ müraciət edək (cədvəl 10).

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 36, iş 245, v. 80-110.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filialının cari arxivi. DQMV Partiya təşkilatının XIX konfransının materialları. 10 fevral 1980.

Cədvəl 10

DQMV-də mal dövriyyəsinin artım dinamikası¹

Göstəricilər	1960	1965	1970	1975	1980
İctimai-iaşə, dövlət və kooperativ ticarəti üzrə müxtəlif mal dövriyyəsinin həcmi (milyon rubl)	23,7	33,5	53,7	76,6	97,6
o cümlədən: müxtəlif ticarət sahələri	21,9	31,0	49,3	70,4	89,3
Əhalinin hər nəfərinə mal dövriyyəsi (rubl)	180	240	355	488	598
Müxtəlif ticarət müəssisələrinin sayı	473	571	618	636	672
o cümlədən: mağazaların sayı	270	385	392	312	351
yeməxanalar, restoranlar, mətbəx fabriki	23	58	78	118	134
qəlyanaltı və bufetlər	-	126	155	168	176
univermaqların sayı	-	-	2	3	3
sənaye malları mağazaları	-	-	7	7	8
ərzaq malları mağazaları	-	-	26	16	17
İctimai-iaşə müəssisələrinin sayı	98	174	233	286	310
İxtisaslaşdırılmış mağazaların sayı	-	-	33	18	22
Gündəlik tələbat mağazalarının sayı	-	-	248	150	181
Mağazalar, c ə m i onlardan:	-	-	316	194	231
kitab mağazalarının sayı	-	-	7	7	7
xırda satış mağazalarının sayı	-	-	380	407	439
Kənd istehlak cəmiyyətlərinin sayı	-	-	7	7	7
Əmtəə dövriyyəsinin məbləği (min rubl)			27315.0	37962.0	45774.0

¹ Cədvəl müəllif tərəfindən aşağıdakı mənbələr əsasında tərtib olunub. DQMV ticarət təşkilatının cari arxivi. Göstərilən illərə dair hesabatlar. Azərbaycan SSR 60 illiyinə dair statistik külliyyat. DQMV-nin 50, 60 illiyi barədə statistik məlumatlar.

Lakin vilayətdə əhaliyə hərtərəfli mədəni xidmət göstərən yaxşı təşkil edilmiş ticarət müəssisələri olmasına baxmayaraq, hələ də bu sahədə ciddi nöqsanlar özünü göstərirdi. Vilayət ticarət təşkilatları tərəfindən malların rayonlar üzrə düzgün bölüşdürülməməsi, bəzi Azərbaycan kəndlərində ticarət mallarının çatışmaması, burada ticarət və iaşə xidmətinin səviyyəsinin xeyli aşağı olması müsəlman əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Şuşa və digər müsəlman kəndlərinə göndərilən malların əksəriyyəti olduqca keyfiyyətsiz olduğundan əhalinin tələblərini ödəmirdi. Xankəndi şəhər ticarət idarəsi, vilayətin partiya və sovet təşkilatları göstərilən nöqsanların aradan qaldırılması üçün heç bir təsirli tədbir görməmiş və görmək istəməmişlər.

Əhalinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında ictimai-iaşə müəssisələri müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. İctimai iaşənin məqsədyönlü təşkili zəhmətkeşlərin məişətini yenidən qurmaqda, qadınların ev işlərini yüngülləşdirməkdə, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməkdə mühüm yer tuturdu. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda, o cümlədən DQMV-də yeni yeməxana və bufetlərin yaradılmasına mühüm diqqət yetirilmiş, mövcud obyektlər yenidən qurulmuş və əsaslı təmir edilmişdir. Bəzi fəhlə yeməxanalarında naharların kompleks halında verilməsi, yarımfabrikatlar və s. mütərəqqi xidmət formaları tətbiq edilməyə başlamışdı.

1966-1980-ci illər ərzində respublikada 3468 yeni müasir avadanlıqla təchiz olunmuş ictimai iaşə müəssisəsi zəhmətkeşlərin istifadəsinə verilmişdir.¹ Bu müddətdə DQMV-də ictimai-iaşə

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет, с. 254.

müəssisələrinin sayı xeyli artmışdır. Əgər bu müəssisələrin sayı 1960-cı ildə 174 idisə, 1980-ci ildə bunların sayı 310-dan çox olmuşdur ki, bu da müasir tipli müəssisələr idi. Zəhmətkeşlərə işə xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası hökumətinin göstərişi ilə DQMV-də geniş proqram hazırlanıb ardıcıl həyata keçirilməyə başlanılmış və bu sahədə müsbət göstəricilər əldə edilmişdir. Bu baxımdan Xankəndi üzrə əhaliyə ictimai-işə xidmətinin 1970-ci ilə nisbətən doqquzuncu beşilliyin yekun ilində 2,5 dəfə, Xankəndi rayonu üzrə 2,4 dəfə, Martuni rayonu üzrə 2,3 dəfə, Mardakert rayonu üzrə 2,4 dəfə, Hadrut rayonu üzrə 2,2 dəfə və Şuşa rayonu üzrə 2 dəfə artmışdır.¹

Xüsusi səkkiz və doqquzuncu beşilliklərdə Xankəndi şəhərində əhaliyə göstərilən ictimai-işə xidməti respublika miqyasında diqqəti özünə daha çox cəlb etmişdir. Belə ki, burada "xeyrixah xidmət salonu", bir neçə camaşırxana, yeni məişət kombinatları, iri müəssisələrdə, sovxozlarda paltar və ayaqqabı təmiri emalatxanaları təşkil edilmiş, paltar yumaq və təmizləmək üçün qəbul məntəqələri və digər xidmət növləri göstərən məntəqələr açılmışdır.

Vilayətin şəhər və rayonlarında təqribən 360 ictimai-işə emalatxanaları, atelyələr, məişət evi və qəbul məntəqələri var idi ki, bunlardan da 200 ədədi kənd yerlərində yerləşirdi. Burada fərdi ayaqqabı və geyim paltarları tikən müxtəlif məişət məşinləri və avadanlıqların təmiri, mənzil təmiri, kimyəvi təmizləmə, paltaryuma məntəqəsi, dəlləxana, foto xidməti atelyesi və s. ictimai-işə müəssisələri və müxtəlif sexlər var idi ki, burada da 1000 nəfərdən çox usta işləyirdi.²

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 3, s. 36, iş 245, v. 30.

² Yəni orada, iş 318, v. 14.

Beləliklə, Azərbaycanın gözəl bölgəsi olan bu diyarda – DQMV-də əhaliyə ictimai-işə və mədəni-məişət xidmətinin artım dinamikasını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 11).

Cədvəl 11

DQMV-də əhaliyə ictimai-işə və mədəni-məişət xidmətinin artım dinamikası¹

Göstəricilər	1971	1972	1973	1974	1975	¹⁹⁷⁶ 1980
Vilayətdə əhaliyə xidmət emalatxanaları və atelyələrin sayı	375	390	406	432	473	555
o cümlədən: kənd yerlərində	191	196	199	220	251	282
İctimai-işə xidməti, cəmi (min rubl)	2495	2651	2903	2823	3520	18270
o cümlədən: kənd yerlərində	958	1005	1503	1524	1991	8783
Əhaliyə məişət xidməti müəssisələrində işləyənlərin sayı (nəfər)	1153	1155	1168	1170	1348	1579
o cümlədən: kənd yerlərində	307	388	427	425	470	443

Cədvəldən göründüyü kimi, DQMV-də əhaliyə məişət və işə xidməti respublikanın başqa rayonları ilə müqayisədə xeyli

¹ Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV əhaliyə məişət xidməti idarəsinin yuxarıda göstərilən illər üzrə hesabatlarından götürülmüşdür.

çox olmuşdur. Vilayətdə hər 10 min sakinə daha çox ticarət, ictimai-iaşə və məişət xidməti müəssisəsi düşür. Bu, Azərbaycan üzrə olduğundan 1,8 dəfə çox idi.

Ümumiyyətlə, hesablamalara əsasən vilayətdə hər sakinə iaşə xidmətinin həcmi səkkizinci beşillikdə orta hesabla 13 rubl 33 qəp., o cümlədən kənd yerlərində 11 rubl olmuşdusa, bu göstərici xeyli artaraq doqquzuncu beşillikdə 18,18 qəp., o cümlədən kənd yerlərində 25,40 qəp., onuncu beşillikdə 25,0 qəpiyə gəlib çatmışdır. Göründüyü kimi, onuncu beşillikdə əhaliyə məişət xidməti işi bütün göstəricilər üzrə daha yaxşı təşkil edildiyinə görə DQMV 1979-cu ildə respublikanın mükafatına layiq görülmüşdür.¹

Respublikanın hər yerində olduğu kimi 1967-ci ildən başlayaraq vilayətin məişət xidməti müəssisələri yeni qayda ilə – planlaşdırma və iqtisadi həvəsləndirmə sistemi ilə işləməyə başlamışdır. Az sonra məlum oldu ki, yeni sistem ictimai-iaşə müəssisələrinin fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərmiş, kollektivə səmərəli işləmək üçün daha yaxşı şərait yaratmış, xidmətin keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Məsələn, bunun üçün aşağıdakı faktlara müraciət edək. Bir nəfərə düşən məişət xidmətinin həcmi respublika üzrə 30,2, vilayət üzrə 41,9 rubl (kənd yerlərində müvafiq olaraq 16,7 və 41,2 rubl) təşkil etmişdir. 1960-cı illə müqayisədə müəssisədə məişət xidmətlərinin həcmi demək olar ki, 17 dəfə artmışdır ki, bu da orta respublika səviyyəsindən iki dəfə çoxdur. 1987-ci ildən vilayətdə əhalinin hər 10 min nəfərinə 35 emalatxana

və 119 məişət xidməti işçisi düşmüşdür. Bütövlükdə Azərbaycan üzrə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 17 və 80 olmuşdur.

Yaşayış məntəqələrinin daha da abadlaşdırılması davam edir. Kütə su xətləri şəbəkəsinin uzunluğu 203,2 km, o cümlədən Xankəndində 65,6 km (32,2%) təşkil edirdi. Vilayətdə mənzil fondunun abadlaşdırılması, mənzillərin qazlaşdırılması tapşırığı vaxtından əvvəl yerinə yetirilir, qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 1970-ci ildəkindən cəmi 4,3 dəfə artmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun artan tələbatının təmin olunması bazarın müxtəlif növ məhsullarla doldurulmasından çox asılı idi. 1987-ci ildə pərakəndə mal dövriyyəsi həcmi 1960-cı illə müqayisədə 5,1 dəfə (bütövlükdə respublika üzrə 4,6 dəfə) artmışdır. Göstərilən dövr ərzində adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf sürəti müvafiq olaraq 3,7 və 2,7 dəfə artım təşkil etmişdir. Pərakəndə satış və ictimai-iaşə müəssisələrinin sayı çoxalmışdır. Mağazalarda hər 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi 2,6 dəfə artmışdır. Halbuki, bütövlükdə Azərbaycan üzrə bu artım 1,9 dəfə olmuşdur.¹

1987-ci ildə ictimai-iaşə müəssisələrində əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən yerlərin sayı respublika üzrə 731 olduğu halda, vilayətdə 805-ə çatmışdır.

Respublikanın getdikcə dinamik inkişaf edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin şəhər, qəsəbə və kəndlərində abad və yaşayışlı, kommunal və məişət xidməti müəssisələri, suyu, qazı

¹ НКАО в цифрах. 1976-1980-ци illər.

¹ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ, s. 26.

olan, yaşıllıqlara bürünmüş yeni yaşayış evləri artmışdır. Doqquzuncu və onuncu beşilliklər illərində kənd zəhmətkeşlərinə mənzil və kommunal xidmətinin yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublikanın kənd yerlərində qazla təmin edilən mənzillərin sayı əvvəlki illərə nisbətən 8 dəfədən çox artmış, yəni o əgər 1970-ci ildə 15 faiz təşkil edirdisə, 1980-ci ildə bu rəqəm bir neçə dəfə artmışdır.¹ Demək lazımdır ki, DQMV-də 1970-ci ildə evlərə qaz çəkilişi əvvəlki illərə nisbətən 2 dəfə, kənd yerlərində isə 3 dəfə artıq yerinə yetirilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın bu vilayətinin kənd yaşayış məntəqələrinin 90 faizindən çoxu təbii qazla təmin olunmuşdur.² Lakin DQMV partiya və sovet təşkilatında yüksək vəzifə tutan bəzi erməni liderlərinin millətçi xarakterli antitürk siyasəti yürütmələri nəticəsində azərbaycanlılar yaşayan bir çox ucqar kəndlərdə son illərdə qazlaşdırmadan və elektriklişdirmədən danışmaq olmazdı. Bu kəndlər, demək olar ki, bir çox sahələrdə orta əsr kəndlərini xatırladırdı. Vilayət rəhbərliyinin ayrı-seçkilik siyasəti özünü göstərirdi.

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет, с. 363.

² "Советский Карабах", 1980, 10 aprel.

3.1. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində əhalinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması

Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əhalisinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Beləki, dövlət və kooperativ müəssisələri, təşkilatlar və kollektiv təsərrüfatlar tərəfindən ümumi sahəsi 21609 min kvadratmetr olan bir çox yeni mənzillər tikilib əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Bu müddət ərzində kolxozçular və kənd ziyalıları tərəfindən ümumi sahəsi 5086 min kvadratmetrdən çox abad evlər tikilmişdir. Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Xankəndi və digər şəhərlərdə geniş miqyaslı mənzillər tikilmiş, yeni mikrorayonlar salınmışdır.¹

Azərbaycan hökuməti DQMV əhalisi üçün mənzil tikintisinə başqa bölgələrdən fərqli olaraq, vilayət sakinlərinin mənzilə olan ehtiyacının ödənilməsinə tam olmasa da, demək olar ki, nəzərdə tutulduğundan xeyli çox ödənişlər ayırmışdır. 1969-cu ilin məlumatına görə vilayətdə bir adama təxminən orta hesabla 7-8 kvadratmetrdən çox mənzil sahəsi düşürdüsə,² 1980-ci illərdə bu rəqəm artaraq yüksək göstəriciyə çatmışdı. Bir sakin hesabı ilə mənzil fondu (kvadratmetrlə) respublika səviyyəsini xeyli keçərək 12,3-14,6 kvadratmetrə çatmışdır. Bu respublika səviyyəsindən – 12,2 kvadratmetr – xeyli çox idi.³ Respublika hökumətinin

¹ Azərbaycan Sovet Respublikasının xalq təsərrüfatı. 1980-ci il. Bakı, s. 168.

² Агитатор, 1969, № 7, s. 31.

³ "Бакинский рабочий" qəzeti, 1988, 12 mart.

diqqəti sayəsində DQMV-nin inşaatçıları vilayət sakinlərinin mənzilə və başqa kommunal xidmətlərə olan ehtiyaclarını təmin etmək üçün yeddiillikdə yaşayış binalarının tikintisini daha da genişləndirə bilmişlər. Beləki, təkcə 1962-ci ildə 12 min kvadratmetr,¹ 1963-cü ildə 15 min 218 kvadratmetrdən çox mənzil sahəsi tikilib sakinlərin istifadəsinə verilmişdir.²

1963-1965-ci illərdə Xankəndinin sakinləri 800 çox müasir, həm də olduqca yaraşığı mənzil almışlar.³ 1960-1980-ci illərdə, yəni 20 il ərzində vilayətdə 1 milyon 216 min kvadratmetr sahəsi olan mənzil tikilib əhalinin istifadəsinə verilmişdir.⁴ Bununla yanaşı, həmin dövrdə vilayətin fəhlə və qulluqçuları, kolxozçu kəndliləri və kənd ziyahıları Azərbaycan Respublikası hökumətinin yaxından köməyi ilə özlərinin hesabına 552 min kvadratmetr sahəsi olan 1000-dən artıq fərdi mənzil tikmişdilər. Demək lazımdır ki, yeni stildə tikilən bu yaşayış evlərinin əksəriyyəti 2-3 mərtəbədən ibarət idi.⁵ Beləliklə, göründüyü kimi, Respublikanın qayğısı sayəsində vilayətdə mənzil tikintisi ildən-ilə genişlənmişdir. Beləki, əgər yeddinci beşillikdə (1953-1965) 248,5 min kvadratmetr mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdirsə,⁶ 1966-1970-ci illərdə bu artaraq 262 min kvadratmetrə, 1971-1975-ci illərdə isə 268,5 min kvadratmetrə çatmışdır.⁷ Təkcə 1976-1980-ci illərdə

90 min kvadratmetr mənzil sahəsi və ya başqa sözlə, 2 mindən çox gözəl və yaraşığı mənzil tikilib vilayət sakinlərinin ixtiyarına verilmişdir.¹ Onuncu beşilliyin dörd ili ərzində 126 min nəfər fəhlə və qulluqçu yeni mənzillərə köçmüş və ya onların şəraiti xeyli yaxşılaşmışdır.²

Azərbaycan Respublikası hökumətinin və Azərbaycan xalqının humanist siyasətinin nəticəsində vilayətin bir çox kəndləri planlı qaydada genişləndirilmiş və yeni memarlıq üslubunda bir çox gözəl və yaraşığı fərdi evlər inşa edilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, ermənilərin məskunlaşdığı bir çox kəndlərdə bir sıra erməni ailəsinin 5-6 otaqdan ibarət iki mərtəbəli yay verandası, alma, armud, üzüm bağları ilə əhatə edilmiş, gül-çiçəyə qərq olmuş gözəl binaları vardı. Vilayətin ermənilər yaşayan bütün kəndləri, qəsəbə və sovetlikləri elektrikləşdirilmiş, qaz ilə təmin edilmişdi. Əksəriyyət evlərdə televizor, soyuducu, paltaryuyan maşın, radio, maqnitafon, telefon və digər məişət avadanlıqları vardı. Bu da kənd əhalisinin mənzil və məişət şəraitinin getdikcə yüksəldilməsinə əyani sübutdur.

Lakin bu yuxarıda göstərilən cəhətləri heç də DQMV-də yerli sakin olan bir çox azərbaycanlı kəndlərinə şamil etmək olmaz. Ermənistan Respublikası və mürtəce daşnaq, digər erməni millətçi partiyaların təsiri və təzyiqi ilə vilayətin kommunist partiyası, sovet təşkilatları keçmiş antitürk – antiazərbaycan siyasətini yenə də davam etdirmiş, ucqarda yerləşən bir çox Azər-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 36, iş 208, v. 4-10.

² Yəni orada, f. 18, s. 8, iş 26, v. 65.

³ Yəni orada, f. 3, s. 36, iş 208, v. 11-12.

⁴ Нагорный-Карабах за 50 лет (Стат. сб.), 1973.

⁵ Нагорно-Карабахская Автономная область, 1976-1980.

⁶ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 36, iş 208, v. 15-16.

⁷ Достижение Нагорного-Карабаха в девятой пятилетке, 1975.

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования. Баки, 1972.

² Sovet Dağlıq Qarabağı, 1980, 20 iyul.

baycan kəndləri diqqətdən və qayğıdan kənarda qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, mərkəzin tələbi ilə Azərbaycanın DQMV-də mənzil tikintisinə və bütövlükdə tikinti-quraşdırma işlərinə diqqət xeyli artmış, dövlət tərəfindən əsaslı vəsait qoyuluşu nəzəri cəlb edəcək dərəcədə çoxalmışdır. Bunu aşağıdakı göstəricilərdən bir daha aydın görmək olar.

Cədvəl 12

DQMV-nin Dövlət kooperativ müəssisələri
və təşkilatlarının əsaslı vəsait qoyuluşu
(milyon rubl hesabı ilə)

İllər	Dövlət kooperativ müəssisə təşkilatlarına kapital qoyuluşu	Mənzil tikintisi ¹ üçün kapital qoyuluşu
1960	5	6,985
1965	10	1,8
1970	20	2,4
1975	24	3,8
1980	32	4,7

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq DQMV-nin şəhər və rayonlarında geniş miqyasda mənzil tikilməsi və yeni mikrorayonlar salınmasına dövlət olduqca böyük vəsait ayırmış və onun gündən-günə abadlaşdırılmasına olduqca böyük vəsait ayırmış və qayğı göstərmişdir.

¹ Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV-nin statistika idarəsinin müxtəlif illərə dair illik hesabatları və arxiv materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Lakin bütün bu müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, DQMV-də ictimai və fərdi mənzil tikintisi heç də zəhmətkeşlərin mənzilə olan tələbatını ödəmirdi. Bəzən mənzil tikintisi üçün ayrılan dövlət vəsaiti qəsdən Azərbaycan Respublikasına qarşı süni narazılıq yaratmaq məqsədi ilə səmərəli istifadə edilmir və istifadəsiz qalırdı və plan kəsir içərisində yerinə yetirilirdi. Məsələn, 1963-cü ilin mənzil tikintisi kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Ümumiyyətlə, illik plan 5572 kvadratmetr sahə kəsir içərisində qalmışdır.¹

Səkkizinci beşilliyin üçüncü və dördüncü illərində də mənzil və kommunal tikinti sahəsində plan tapşırıqları yerinə yetirilməmişdir. Vilayətin rəhbərliyi Azərbaycan əleyhinə sakinlər arasında narazılıq yaratmaq, Azərbaycan hökumətini ayrı seçkilikdə təqsirləndirmək, İrəvanın köməyinə arxalanmağın vacibliyini gizli təbliğ etmək məqsədi ilə qəsdən tikinti işlərini ləngidir və ya plan tapşırıqları yerinə yetirilmirdi. Məsələn, mənzil tikintisi sahəsində 1968-1969-cu illərdə cəmi 1517 min rubl dəyərində tikinti-quraşdırma işləri görülməli ikən, yalnız 787,7 min rublluq və ya 53 faiz, kommunal tikinti sahəsində isə planda nəzərdə tutulan 298 min rublluq tikinti işləri əvəzinə 190,9 min rublluq və ya 50 faiz iş görülmüşdür.²

Vilayətin ən böyük tikinti təşkilatlarından biri olan 9 saylı trest 1968-1969-cu illərdə respublikanın tikinti təşkilatlarından hər cür köməklik alınmasına baxmayaraq, mənzil tikinti işlərini kəsirlə yerinə yetirmiş, vilayətin bir çox rayonlarında 3882 kvadratmetr sahədə yaşayış evlərini vaxtında tikib vilayət sakinlərinin

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 18, s. 36, iş 25, v. 60-61.

² Yenə orada, f. 3, s. 37, iş 63, v. 2-3.

istifadəsinə verməmişdir, əvəzində isə respublika hökumətini günahlandırmışlar.¹ Bundan əlavə, trestin rəhbərliyinin səhlənkarlığı və yarıtmaz təşkilatçılıq işi nəticəsində Mardakert rayonunda 527 kvadratmetr sahədə 16 mənzilli yaşayış binası, Hadrut rayonunda 527 kvadratmetr sahədə 16 mənzilli, Martuni rayonunda 315 kvadratmetr sahəsi olan 12 mənzilli və Xankəndində 1208 kvadratmetr sahədə 32 ailəlik yaşayış evləri Azərbaycan hökumətinin və ictimai təşkilatların dəfələrlə xəbərdarlıq etmələrinə baxmayaraq, vilayət rəhbərliyinin biganəliyi nəticəsində vaxtında əhalinin istifadəsinə verilməmişdir.² Ümumiyyətlə, 3 beşillik ərzində 50 min kvadratmetrdən çox mənzil sahəsi istifadəyə verilməmişdir. Bu da 80-ci illərdən başlayaraq vilayətdə erməni millətçilərinin fəallaşmasına, separatizmin getdikcə güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Tədqiq edilən dövrün təxminən altmışıncı illərində inşaatçılar tərəfindən tikilib istifadəyə verilən mənzillərin bir çoxu müasir tələblər səviyyəsindən xeyli aşağı olmuşdur. Beləki, bir çox binalar özünün aşağı keyfiyyəti ilə heç də zəhmətkeşlərin zövqünü oxşamır və onların haqlı narazılığına səbəb olurdu. Bir çox binalarda isə kommunal xidmət aşağı səviyyədə olmuşdur. Mənzil tikintisi sahəsində narazılıq doğuran bu vəziyyət respublika təşkilatları tərəfindən geniş müzakirə edilmiş, nöqsanların ləğv edilməsi istiqamətində əməli tədbirlər hazırlanmışdı. Lakin bu sahədə qüsurlar yenə də qalmaqda davam etmiş, vilayət rəhbərliyi onun aradan qaldırılması üçün heç bir şey göstərməmişdir. Bütün bunlar sakinlərin narazılığını artıran

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 3, s. 37, iş 63, v. 4.

² Yenə orada.

düşünülmüş tədbirlərdən biri idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası hökuməti vilayətin şəhər və qəsəbələrində, rayon mərkəzlərində və kəndlərdə tikinti və abadlıq işlərinin genişləndirilməsi üçün xüsusi qayğı göstərirdi. Belə ki, bu işlər üçün əgər 1961-ci ildə cəmi 1 milyon 90 min rubl vəsait ayrılmışdırsa,¹ sonralar bu məbləğ getdikcə artaraq 1970-ci ildə 3 milyon 906 min rubla çatmış, o cümlədən bu vəsaitdən mənzil inşası üçün 1320 min rubl, başqa kommunal tikinti sahəsi üçün 450 min rubl vəsait sərf edilmişdir.² 1980-ci ildə isə bu vəsait daha da artaraq 4 milyon rubldan çox olmuşdur.³ Bu dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində əhaliyə kommunal və digər mədəni-məişət xidməti xeyli yaxşılaşmışdır. Belə ki, 1965-1980-ci illərdə 38 minə yaxın mənzilə qaz çəkilmişdir.⁴ Onuncu beşilliyin son illərində Yevlax, Xankəndi-Naxçıvan qaz kəmərinin çəkilib istifadəyə verilməsi böyük sosial və ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik hadisə olmuşdur. Bu baxımdan təkcə 1980-ci ildə Xankəndi şəhərində təxminən 2100-dən çox mənzilə, Şuşa şəhərində isə 300-dən artıq mənzilə qaz çəkilmişdir.⁵

Dördüncü və onuncu beşilliklərdə kənd əhalisinə mənzil və kommunal xidmətinin yaxşılaşdırılması həmişə Azərbaycan Respublikasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunu aşağıdakı

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 3, s. 30, iş 7, v. 4-5.

² Yenə orada, f. 3, s. 36, iş 245, v. 92.

³ Нагорно-Карабахская Автономная область. Азербайджанская ССР за 60 лет, s. 161.

⁴ Yenə orada, s. 163.

⁵ "Советский Карабах", 1980, 25 dekabr.

faktlarda daha aydın izah etmək olar. Respublikanın kənd yerlərində qazla təmin edilən mənzillərin sayı əvvəlki beşilliyə nisbətən 8 dəfədən çox artmışdır.¹ Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Vilayətində isə 1970-ci ildə evlərə qaz çəkilişi əvvəlki illərə nisbətən 2 dəfə, kənd yerlərində isə 3 dəfə artıq yerinə yetirmiş olur. Bu baxımdan Azərbaycanın kənd yaşayış məntəqələrinin yalnız təxminən 90 faizə qədər təbii qazla təmin olunmuşdur.²

Beləliklə, DQMV-nin müasir kənd yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətinin sakinləri öz həyat və mənzil-məişət şəraiti cəhətdən şəhər əhalisi ilə bərabər səviyyədə olmuşdur. Bunlara misal olaraq Çartar, Noragül, Qarakənd, Kişisaylı, Leninovan və başqa kəndləri göstərmək olar. Lakin erməni millətçiləri bunu heç zaman qiymətləndirməmiş və müvəffəqiyyəti görmək istəməmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xankəndində mənzil-kommunal obyektlərinin tikilib istifadəyə verilməsinin 95 faizdən çoxu məhz sovet hakimiyyəti illərində olmuşdu, Xankəndində, Şuşada, Mardakertdə, Martunida, Hadrutda, Əsgəranda, Leninavanda və s. yerlərdə 2 və 5 mərtəbəli yaraşıqlı yaşayış evlərinin, mehmanxana, hamam və digər kommunal obyektlərinin tikilib əhəlinin xidmətinə verilməsi məhz buna ən yaxşı sübutdur.

Azərbaycan dövləti bir qayda olaraq mənzil fondunu qoruyub saxlamaq və onu inkişaf etdirmək və əhaliyə başqa kommunal xidməti sahələrini genişləndirmək üçün böyük vəsait sərf edirdi. Üç il ərzində (1970-1972-ci illər) mənzillərin yeniləşdirilməsi və əsaslı təmiri üçün 1610,0 min rubl dövlət vəsaiti xərclən-

¹ Нароное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет, с. 363.

² "Советский Карабах", 1980, 16 апрел.

mişdir.¹ Respublika hökumətinin qayğısı sayəsində bu vəsait ilbəil artıb 1980-ci ildə təqribən 1162 min rubl çox olmuşdur.²

Tədqiqat dövründə arxiv materiallarından, statistik məlumatlardan aydın olur ki, respublika hökuməti hər il ardıcıl olaraq vilayətin şəhər və rayonlarının abadlaşdırılması, küçə və parkların salınması, yenidən qurulması və kommunal xidmət müəssisələrinin təmiri və yeniləşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən böyük məbləğdə vəsait ayrılmışdır. Məsələn, 1959-1965-ci illərdə vilayətin şəhər və rayon mərkəzlərində hamam, kanalizasiya, yaşayış evlərinin qazla təmin edilməsi, işıq verilməsi və bir çox başqa kommunal xidməti üçün 22,6 milyon rubl vəsait ayrılmışdır ki, bu da əvvəlki illərdə nəzərdə tutulduğundan 2,2 dəfə çox idi.³ 1960-cı ildə 42 kvadratkilometr məsafədə küçə və döngələrə 684 ədəd küçə lampası salınmış, 460 hektar sahə, küçə və meydan yaşıllaşdırılmış, 7,2 hektar sahədə park və bulvarlar salınmış, küçələrin kənarında 10 mindən çox ağac əkilmiş, əhəlinin gücü ilə 263,8 hektar meşə zolağı salınmışdır.⁴

1971-1974-cü illərdə vilayətdə abadlıq yaşıllaşdırma işləri, bir çox yeni parklar salınması və rayon mərkəzlərinə istilik kəmərləri, küçələrə işıq çəkilməsi üçün 4 milyon 544 min rubldan çox dövlət vəsaiti ayrılmışdır.⁵ Şəhərin abadlaşdırılması üçün

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı. Vilayət xalq deputatları sovetinin XIII çağırış V sessiyasının materialları. F. 6, s. 25, iş 287, v. 36.

² Нагорно-Карабахская Автономная область Азербайджанской ССР за 60 лет, с. 178.

³ Шахназаров Г.Е. Нагорная Карабахская Автономная область. Баки, 1960, с. 43.

⁴ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 18, s. 6, iş 53, v. 18-19.

⁵ Yenə orada, f. 3, s. 26, iş 287, v. 61.

planda nəzərdə tutulan 375 min rubllıq iş müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, şəhərin 8-dən çox küçəsi əsaslı surətdə yenidən qurulmuş və 30-dan çox obyektin cari təmiri edilib sakinlərin ixtiyarına verilmişdi.¹

Beləliklə, DQMV-nin mərkəzi Xankəndi öndə olmaqla, Şuşa şəhəri və digər rayon mərkəzlərində və s. qəsəbələrdə, kəndlərdə də böyük tikinti və abadlıq işləri aparılmışdır ki, bu da şəhər və qəsəbələrin simasını kökündən dəyişmişdi.

Respublika təşkilatlarının və hökumətin yaxından qayğısı nəticəsində ən gözəl kurort şəhərlərindən biri olan Şuşada da tikinti və abadlıq sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Təkcə 1960-cı ildə şəhərdə aparılan tikinti-abadlıq işlərinə 8 milyon 740 min rubldan çox dövlət vəsaiti xərclənmişdir. Burada demək olar ki, 110 ev əsaslı, 64 bina isə cari təmir edilmişdir. Şəhərin mərkəzi küçələri olan Lenin, Qorki küçələri, həmçinin iki meydança asfaltlaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, şəhərdə 20 min kvadratmetr sahəyə asfalt salınmışdır.² Burada yeni mədəni-məişət obyektləri, yaşayış evləri, 28 aprel küçəsində hər biri 36 mənzildən ibarət 4 yaşayış evi, 140 yerlik uşaq bağçası, on bir mərtəbəli gözəl mehmanxana, televiziya ötürücüsü stansiyası, qaz kəməri və digər kommunal-məişət xidməti obyektləri məhz dördüncü və onuncu beşilliyin məhsuludur.³

Azərbaycan Respublikası hökuməti, həmkarlar təşkilatı və digər ictimai təşkilatlar DQMV-ni və onun əhalisini həmişə ardı-

cıl olaraq diqqət mərkəzində saxlayır və onun sosial-iqtisadi və mədəni həyatının inkişafına xüsusi qayğı göstərirdilər. Bu baxımdan da Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin sosial-iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsi, Ermənistan SSR, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə çox böyük üstünlüklərə malik idi.

DQMV-də vəziyyəti izləyən və onu daim nəzarət altında saxlayan H.Əliyev 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filialının, az sonra onun müstəqil dövlət İnstitutu kimi artıq fəaliyyətə başlanmasına nail oldu. 1979-cu ildə isə Ağdam-Xankəndi dəmir yolu çəkildi və vilayət sakinlərinin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün hətta xeyli miqdarda vəsait də ayrıldı. Lakin bütün diqqət və qayğıları hesaba almayan erməni millətçiləri, daşnaq partiyası, "Krunk" və "Qarabağ" milli şovnist təşkilatlarının rəhbərliyi ilə 80-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanın DQMV-də təxribatçılıq fəaliyyətinə başladılar. Milli ədavətin ilk qurbanları yenə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldu.

A.S.Qriboyedovun vaxtı ilə yazdığı "Ermənilər ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara həmişə sahib çıxırlar" kimi iyrənc ənənələrə sadıq qalan ermənilər 80-ci illərin sonundan başlayaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaqına dair müxtəlif variantdan ibarət plan hazırladılar və onu həyata keçirməyə başladılar.

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 3, s. 36, iş 318, v. 6.

² Şuşinski F. Şuşa, 1962, s. 161.

³ "Şuşa" qəzeti, 1981, 22 yanvar.

3.2. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əhalisinin sağlamlığına qayğı. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yarandığı gündən əhalinin sağlamlığının qorunması işində müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Burada səhiyyənin inkişaf etməsi, əhalinin sağlamlığının qorunması Azərbaycan hökumətinin qayğısı ilə izah edilməlidir. Respublika hökuməti çox böyük çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq ilk günlərdən etibarən əhali arasında səhiyyə xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra önəmli tədbirlər hazırladı və həyata keçirdi. DQMV-nin İcrayyə orqanları, təşkilatları və səhiyyə orqanları Azərbaycan hökumətinin göstərişlərini həyata keçirərək 1953-1980-ci illərdə vilayətdə səhiyyə işinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm tədbirlər işləyib hazırladı və bu sahədə nəzərə cərpacaq nailiyyətlər qazandı. Bu işdə "Şuşa şəhərində kurort kompleksini inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında" Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 10 sentyabr 1968-ci il tarixli qərarı əsasında vilayət əhalisinin can sağlığının qorunmasına sərf edilən vəsaitin miqdarı ildən-ilə artırılırdı. 1960-1980-ci illərdə vilayətin bütün ictimai fondlarının 28 faizdən çoxunu səhiyyə xərcləri təşkil etmişdir. "Əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq və ölkədə əhalinin sağlamlığını qorumaq haqqında" qərarla əlaqədar vilayətdə səhiyyə və sağlamlığın inkişafı üçün 2546 min rubldan

çox vəsait ayrıldı ki, bu da 1959-cu ildə nəzərdə tutulan vəsaitdən təqribən 257 min rubl, başqa sözlə, 11,2 faiz çox idi.¹ Əhaliyə səhiyyə xidməti üçün ayrılan bu vəsait hesabına müalicə-profilaktik müəssisələri xeyli genişləndi, əhalinin sağlamlığı naminə tibbi yardım gücləndirildi, tibb müəssisələrində həkimlərin və orta tibb kadrlarının sayı xeyli artırıldı.

Respublikada, o cümlədən DQMV-də böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi və səhhətinin qorunması üçün dövlətin sərf etdiyi vəsait adambaşına 1965-ci ildəki 49,3 rubldan, 1969-cu ildə 54,9 rubla, 1980-ci ildə 62,6 rubla, kadr hazırlanmasına çəkilən xərc isə 11,1 rubldan 15,4 rubla çatmışdır.² Vilayətdə sakinlərin əmək qabiliyyətini itirmiş hər bir üzvünün saxlanılmasına sərf edilən dövlət vəsaiti 1965-ci ildəki 27 rubldan 1969-cu ildə 40,6 rubla, əhalinin sağlamlığının qorunması və istirahət xərcləri üçün 40,2 rubldan 44,3 rubla çatmışdır.³

Vilayətdə sakinlərin sağlamlığının qorunması istiqamətində bir sıra əməli tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmiş və diyarın sakinlərinə səhiyyə xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ictimai istehlak fondları hesabına dövlət vəsaitini getdikcə artırmışlar. Məsələn, 1970-ci ildə vilayət büdcəsinin tərtibində səhiyyə xidməti sahəsinə daha çox diqqət yetirilərək əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox vəsait ayrılmışdır. Əgər 1969-cu ildə vilayətdə səhiyyə-

¹ ARDA, f. 1114, s. 15, iş 10, v. 67-79.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s.30, iş 7, v. 29-38.

³ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 126, s. 1, iş 23, v. 19.

sağlamlıq və bədən tərbiyəsinin inkişafı üçün 4078 min rubl pul ayrılmışsa, 1970-ci ildə bu vəsait 4942 min rubla, 1973-cü ildə isə bu 4940 min rubla çatmışdı.¹ Beləliklə, 1980-ci ildə təkcə səhiyyə xidməti üçün 780 min rubldan çox vəsait ayrılmışdır ki, bu da doqquzuncu beşilliyin yekun ilində nəzərdə tutulduğundan xeyli çox idi.² Bütün bu tədbirlərin vilayət zəhmətkeşlərinin can sağlığının qorunmasında böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 13).

Azərbaycan hökumətinin köməyi nəticəsində vilayətdə müalicə-profilaktika idarələrinin sayı 220-yə çatmışdır ki, bunun da 35-i stasionardır. Respublika hökumətinin yaxından köməyi ilə son illərdə vilayət sakinləri üçün dəri-zöhrəvi xəstəlikləri dispanseri, vərəm və onkoloji dispanserləri, sanatoriya-maarif evi, vilayət sanitariya-epidemioloji stansiyası, qanköçürmə stansiyası, 50 çarpayılıq uşaq xəstəxanası və 100 çarpayılıq doğum evi, Hadrut və Martuni rayonlarında mərkəzi xəstəxana, Əsgəranda hər gün 250 xəstəni qəbul edə bilən mərkəzi rayon poliklinikası və həkim ambulatoriyası açılmışdır. Bütün bunların nəticəsi idi ki, vilayətdə yoluxucu xəstəliklərin – xüsusən qızdırma, tif, traxoma və s. infeksiyon xəstəliklərin kökü kəsilmiş, dizenteriya və brüselləoz xəstəlikləri xeyli azalmışdır.³

¹ Yenə orada, f. 3, s. 36, iş 245, v. 85-90.

² Yenə orada, f. 171 s. 2, iş 245, iş. 19, v. 23; Vilayət səhiyyə şöbəsinin cari arxiv, qovluq 3, 12.

³ İmanov R.C. Sosialist Dağlıq Qarabağı, s. 37.

Cədvəl 13

Göstəricilər	1960	1965	1970	1975	1980
Vilayətdə xəstəxanaların sayı	34	37	38	32	32
Xəstəxanalarda çarpayılarının sayı	1080	1330	1575	1635	1765
Bütün ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı	199	210	240	312	497
Orta tibb işçilərinin sayı	1123	1245	1395	1820	2219
Qadın məsləhətxanası, Uşaq poliklinikaları və ambulatoriyalar	6	7	11	14	21
Ümumi uşaq tərbiyə ocaqlarının sayı	-	57	60	79	86

Əvvəlki illərlə, xüsusən respublikanın digər bölgələri ilə müqayisədə vilayətin xəstəxanaları və müalicə müəssisələri hər cür müasir avadanlıqlarla və inventarlarla təchiz edilmişdir. Bu baxımdan burada yüksək və müasir tipli cihazlarla təchiz edilmiş rentgen kabinələri, fizioterapiya kabinetləri və laboratoriyalar yaradılmışdır. Vilayət həkimlərinin və orta tibb işçilərinin tərkibi ildən-ilə kəmiyyət və keyfiyyətə xeyli yüksəlmişdir. Məsələn, əgər 1917-ci il çevrilişindən əvvəl diyarda 4,2 min nəfər əhaliyə bir həkim düşürdüsə, 1975-ci ilin məlumatına görə təqribən hər 300-350 nəfərə bir həkim xidmət edirdi. 1980-ci illərin məlumatına görə vilayətdə hər 10 min nəfərə 291 həkim, hər 10 min nəfərə

122,7 orta tibb işçisi düşürdü. Əgər 1923-cü ildə vilayətdə cəmi 22 həkim var idisə, 1980-ci illərdə onların sayı 523 nəfərə çatmışdır.¹

DQMV özünün sağlamlıq ocaqları və istirahət evləri, çoxmərtəbəli binaları, səfalı yerləri ilə şöhrət qazanmışdır. Burada 6 sanatoriya və istirahət müəssisəsi, ikiyerli nömrələrdən ibarət turist bazası fəaliyyət göstərirdi. Bu baxımdan diyarın ən gözəl sağlamlıq ocaqlarından biri olan Şuşa şəhəri müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Şuşa kurortuna dünyanın hər yerindən minlərlə adam gəlib istirahət etmiş və müalicə olunmuşdur. Şəhərin sanatoriya-larında hər növbədə 650-700 adam müalicə olunmuşdur.

İqlim şəraitinə və kurortoloji xüsusiyyətlərinə görə Şuşa kurortunu İsveçrənin məşhur "Davos" kurortu ilə müqayisə edirdilər. Bu sanatoriya 1975-ci ildən Ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Şuşa sanatoriya-sında mədə-bağırsaq, bronxların iltihabı xəstəlikləri, bir çox əsəb və ürək xəstəlikləri müalicə olunurdu. Sanatoriya ildən-ilə genişlənir və yeni binalar tikilirdi. Təkcə 1980-ci ildə Şuşada 8 min nəfərə yaxın adam istirahət etmiş və müalicə olunmuşdur. Sanatoriyada Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına, əmək veteranlarına həmişə xüsusi qayğı göstərilirdi. Leninqradlı mühəndis S.S.Durkin, Qroznı şəhərindən gəlmiş mühəndis Deqteriyov, çilingər Marşenko öz qeydlərində yazırdılar: "Şuşa sanatoriya-sından böyük minnətdarlıq hissi, xoş təəssüratla ayrılırdıq. Bu sanatoriyanın müdiriyyətdən, Həmkarlar təşkilatından xahiş edi-

rik ki, həkimlərdən Ş.Əhmədova, E.İsmayılova və orada çalışan tibb bacılarına vicdanlı əməyə, həssas münasibətə, qayğıya görə təşəkkür elan etsinlər.¹ Azərbaycanın bu gözəl diyarı Şuşa kurortu haqqında professor Yeqorov belə yazırdı: Müxtəlif növ vərəm xəstəliyinin Şuşa müalicəsi müsbət nəticə verib. Azqanlılıq xəstəliyi olan adamların, göy öskürək, plevrit və s. xəstəliklərin burada müalicəsi yaxşı nəticə verir. Şuşanın iqlimini yaxşı öyrənən professor B.A.Eyvazov aşağıdakı xəstəliklərin Şuşa müalicəsini məsləhət görürdü: Xroniki bronxit, yuxarı tənəffüs yollarının katarı, ağ ciyər enfiziomasının başlanğıc forması, bronxial astmanın başlanğıc forması, plevrit, qan azlığı, əsəb xəstəlikləri, çox yorğunluq, kəskin infeksiya xəstəlikləri və s. göstərmək olar. Adamların sağlamlıqlarının qorunmasında Turşsu bulağının xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu qeyd edilir.

Lakin bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq vilayətdə hələ də yüksək keyfiyyətli müalicə-profilaktikaya və dərmana tələbat vardı. Bu baxımdan da 1970-ci illərdə vilayətin bir çox şəhər və qəsəbələrində, xüsusən Şuşa və azərbaycanlıların yaşadıkları digər qəsəbə və kəndlərdə hələ də bir sıra yoluxucu xəstəliklər, qarın yata-lağı, dəri xəstəlikləri aşkar edilmişdir. Vilayətin bir sıra uşaq səhiyyə müəssisələrində, xüsusən Şuşa uşaq evində və bir sıra körpələr evlərində uşaqların bir sıra yoluxucu xəstəliklərə tutulduqları aşkar edilmişdir.² Səhiyyə müəssisələrinin bir çoxunda su təchiza-

¹ DQMV Səhiyyə şöbəsinin cari arxivi, qovluq 312.

¹ Şuşa sanatoriya-sının cari arxivi. Sanatoriyanın 1980-1982-ci illərə dair qeyd kitabından.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 20, iş 297, v. 17.

tının yarıtılmaz təşkili və onun filtdən keçirilməməsi sakinlərin sağlamlığı üçün əngəl törədirdi ki, bu da mədə-bağırsaq xəstəliklərinin çoxalması üçün şərait yaradırdı. Şuşa şəhərində və bir çox ətraf qəsəbələrdə daxili kanalizasiyaların olmaması, küçələrdə nə təmizlik sakinlərə səhiyyə xidmətinin hələ də lazımı səviyyədə təşkil edilmədiyini göstərirdi.¹ 1960-cı ilin məlumatına görə DQMV-də uzun ömür sürənlərin yaş dərəcəsinə görə sayı aşağıdakı qaydada olmuşdur: 85-89 yaşlarında olanlar – 996 nəfər; 90-99 yaşında – 708 nəfər; 100 yaşından yuxarı isə 188 nəfər olmuşdur.² 1970-ci ildə 100 ildən yuxarı ömür sürənlərin sayı 239, 1979-cu ildə isə təqribən 280-dən çox olmuşdur ki, bunların da 70 faizindən çoxu qadın idi. Ümumiyyətlə, orta ömür 75 il idi.³

Vilayətdə uzunömürlülərin sayı ildən-ilə artırdı. Uzun ömür sürənlərin əksəriyyətini ən çox dağlıq və meşəlik yerdə, gözəl dağ havası olan kəndlərdə yaşayanlar təşkil edirdi. Belələrdən Azıq, Mext-Tağlar, Tuğ, Vaquas, Çapar, Kasapet və s. göstərmək olar. Verilən məlumata görə Şuşa şəhərində 1960-1970-ci və sonrakı illərdə 19-20 nəfər uzun ömür sürən adam yaşamışdı. Bunlardan 133 yaşlı Səlim Hüseynovu, 109 yaşlı Zəhra Cabbarovanı, 138 yaşlı Zərifə Quliyevanı və başqalarını göstərmək olar.

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanda və Şərqi ölkələrində uzunömürlülər diyarı kimi məşhurdur. Burada yaşı bir əsr keçmiş

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 20, iş 297, v. 17-18.

² Статистический сборник. Здравоохранение СССР. М., 1960, с. 51.

³ Бозян Х.А. Человеку долго жить. Баку, 1974, с. 21.

qocalara demək olar ki, hər qəsəbədə və kənddə rast gəlmək olar. 1959-1979 və sonrakı illərdə əhalinin siyahıya alınması göstərmişdir ki, keçmiş SSRİ-də yüz və ondan yuxarı yaşı olanlar təqribən hər 100 min nəfər əhalinin 10-12 nəfərini, o cümlədən Ukraynada – 6 nəfər, Belorusiyada – 13, Özbəkistanda – 10, RSFSR-də – 8, Qazaxıstanda – 10, Gürcüstanda – 51, Azərbaycanda – 84, o cümlədən DQMV-də – 144 nəfər təşkil etmişdir, halbuki ABŞ-da bu rəqəm 1,5, Fransada – 0,7, İngiltərədə – 0,6 və s. təşkil edirdi.¹ Göründüyü kimi, statistikadan məlum olur ki, dünyada elə yer yoxdur ki, DQMV-də olduğu qədər uzun ömür sürən sakin olsun. Dağlıq Qarabağda əhalinin uzun ömür sürməsinin və gümrah qalması əsas səbəblərindən biri də burada uca dağların, dağ yamaclarının və çoxlu sərinlik gətirən dağ çaylarının olmasıdır.

Azərbaycanın bu vilayətində bədən tərbiyəsi və idmanın maddi-texniki bazasının inkişafı və möhkəmləndirilməsində də müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Respublikada, o cümlədən vilayətdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi haqqında Azərbaycan KP MK-nın qərarına əsasən vilayətdə bədən tərbiyəsi və idman vilayət sakinlərinin gündəlik işinə çevrildi. Məsələn, 1976-1980-ci illərdə DQMV zəhmətkeşlərinin 20 faizdən çoxu idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmuşlar. Məsələn, 1960-cı ildə cəmi 172, 1965-ci ildə 210 bədən tərbiyəsi kollektivi təşkil olunmuşdursa, sonralar bunların sayı artaraq 1975-ci ildə 326-ya, onuncu beşilliyin sonunda 558-ə çatmışdır ki, onlardan da

¹ Известия, 1969, 1 апреля.

289-u kənd yerlərində idi. Həmin kollektivlərdə təqribən 20 mindən çox idmançı təmsil olunurdu.¹ 1966-1970-ci illərdə Şuşa şəhərində 28, Mardakert rayonunda 20, Martuni rayonunda 22, Hadrutda 20 idman zalı və meydançası tikilib sakinlərin ixtiyarına verilmişdi. Vilayətin mərkəzi Xankəndində müasir tələblər səviyyəsində 15 min nəfərlik böyük bir stadion, "dinamo" idman kompleksi və bir sıra qurğular tikilib tamaşaçılara hədiyyə verilmişdir.²

Vilayətdə 12 stadion, 51 idman meydançası, 313 voleybol və basketbol və tennis meydançıları tikilib idmançıların sərəncamına verilmişdir.

DQMV-nə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı naminə respublika tərəfindən bu sahəyə ayrılan vəsaitin miqdarı getdikcə artmışdır. Əgər 1961-ci ildə dövlət tərəfindən ayrılan vəsait 20980 min rubl olmuşdursa,³ bu rəqəm getdikcə artaraq 1965-ci ildə 27779 min rubl,⁴ 1970-ci ildə 34300 rubl, 1975-ci ildə 48500 rubl, 1980-ci ildə isə 86500 rubl olmuşdur.⁵ Sonrakı illərdə isə bu məqsəd üçün ayrılan vəsait daha da çoxalmışdır.

Vilayətdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafını təmin edən idman məktəbləri, idman zalları və meydançıları var idi. 1975-ci ildə vilayətdə 28552 nəfərdən artıq gənc bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olurdu. 5390 nəfərdən artıq gənc

isə müxtəlif idman dərəcəsinə layiq görülmüşdür ki, bunlardan da 59 nəfəri birinci dərəcəli idmançı idi. Onlar rayon, respublika ümumittifaq idman yarışlarında çıxış edərək dəfələrlə mükafata layiq fəxri yer tutmuşlar. Vilayətdə bir qayda olaraq, bədən tərbiyəsi və idman düşərgələri ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edilmişdir. Təkcə 1980-ci ildə vilayətdə 296 nəfər ali və orta ixtisas təhsilli bədən tərbiyəsi və idman mütəxəssisi var idi.¹

DQMV-də pioner düşərgələri, idman tipli düşərgələr, habelə əmək və istirahət düşərgələri şəbəkəsinin inkişafına böyük diqqət yetirilmişdir. Bu düşərgələrdə 1979/1980-ci tədris ilinin yay mövsümündə 8400-dən çox şagird iştirak etmiş, idmanın müxtəlif növləri üzrə öz ustalıqlarını bir daha təkmilləşdirmişlər. Bununla əlaqədar olaraq DQMV-nin sosial-iqtisadi geriliyini qabardan və azərbaycanlılardan fərqli olaraq aşağı səviyyədə yaşayan "yazıq ermənilərin" güzəranının pisliyindən dəm vuran erməni millətçilərinin əsassız, böhtançı danışıklarını ifşa etmək üçün nəticə olaraq aşağıdakı müqayisə xarakterli cədvəle nəzər salmaq kifayətdir (cədvəl 14).

Cədvəldən göründüyü kimi, erməni daşnaqlarının uydurduqları yalan və böhtanlara baxmayaraq respublikanın müxtəlif bölgələri ilə müqayisədə vilayət sakinlərinin rifahı, mədəni həyat səviyyəsi xeyli yaxşılaşmış və onların ictimai istehsalda məşğulluq səviyyəsi kifayət qədər yüksəlmişdir.

¹ DQMV İdman Komitəsinin cari arxivi, qov. 13, v. 62-63.

² DQMV İdman Komitəsinin cari arxivi, qov. 13, v. 62-63.

³ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 30, iş 7, v. 46-47.

⁴ DQMV doqquzuncu beşillikdə, s. 119.

⁵ DQMV İdman Komitəsinin cari arxivi, qov. 13, v. 62-63.

¹ Yəni orada. Komitənin 1980-ci il hesabatı.

Cədvəl 14.

1965-1987-ci illər ərzində iqtisadi və sosiainkişafın bəzi göstəriciləri

Göstəricilər	Azərbaycan SSR			o cümlədən			D Q M V		
				Naxçıvan MSSR					
	1965	1981	1987	1965	1981	1987	1965	1981	1987
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Əhalinin 10 min nəfər hesabı ilə sənaye işçilərinin sayı	614	663	686	-	311	387	-	611	657
Adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi (rubl)	303	597	588	-	598	501	-	-	692
Adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi (rubl)	292	647	717	179	420	516	240	642	683
10 min nəfər hesabı ilə pərakəndə ticarət müəssisələrinin miqdarı (vahid)	30	28	28	27	24	25	29	42	40
10 min nəfər hesabı ilə mağazaların ticarət sahəsi (kv. km)	781	1127	1293	-	1319	1409	-	1743	1932

Cədvəl 14-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 sakinə düşən məişət xidmətinin həcmi (rubl)	4,83	20,38	30,23	-	15,20	21,86	-	31,61	41,37
o cümlədən kənd yerlərində	0,99	9,84	16,68	-	10,76	14,84	-	31,56	41,25
10 min nəfər hesabı ilə məişət xidməti emalatxanalarının miqdarı (vahid)	12	15	17	-	23	29	-	34	35
o cümlədən kənd yerlərində	5	12	14	-	20	21	-	29	32
1 sakinə düşən mənzil sahəsi (kv. m)	-	10,0	10,9	-	9,0	9,5	-	14,1	14,6
o cümlədən:									
şəhər yerlərində	8,8	11,5	12,2	9,2	10,7	11,4	8,4	14,16	14,6
kənd yerlərində	-	8,3	9,2	-	8,5	8,8	-	13,7	14,6
Şəhər yerində şəxsi mülkiyyəti olan mənzil fondunun abadlıq təminat dərəcəsi (%-lə)									
- su kəməri ilə	-	20,0	30,5*	-	-	7,4*	-	44,7	45,5*
- kanalizasiya ilə	-	6,3	6,4*	-	-	-	-	9,2	11,6*
- vanna ilə	-	4,7	4,7*	-	-	-	-	9,2	10,4*

Cədvəl 14-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
qazla təminat	-	91,2	96,2*	-	100	100*	-	99,5	100*
10 min nəfər hesabı ilə xəstəxana çarpayları ilə təminat	85,7	97,1	97,8	83,5	99,6	104,8	94,7	110,2	101,7
10 min nəfər hesabı ilə bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminat	23,8	33,9	38,6	12,3	23,6	25,9	14,9	31,4	29,1
10 min nəfər hesabı ilə orta tibb işçiləri ilə təminat	67,4	85,4	93,8	57,7	76,0	75,9	88,6	139,2	122,7
Məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminat (%-lə)	-	20	20	-	10	12*	-	32	35*

* 1986-cı ilin məlumatı.

FƏSİL IV

AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR
VİLAYƏTİNDƏ MƏDƏNİ QURUCULUQ

4.1. DQMV-də xalq maarifi və elmin nailiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində iqtisadiyyatın, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Vilayət sakinləri ilk növbədə yeni məktəb yaratmaq və savadsızlığı ləğv etməyi qarşılarına məqsəd qoydular. İlk illər müəllimlərin, müxtəlif dərəcə ləvazimatının və məktəb binalarının çatışmamasına baxmayaraq xalq maarifinə böyük maraq göstərməyə başlayan vilayət sakinləri böyük həvəslə təhsil almaq, savadlanmaq üçün məktəbə can atır və oxumağa hədsiz həvəs göstərirdilər. 1921-ci ildə Azərbaycanın Mardakert, Hadrut, Martuni və başqa rayonlarından alınan ərazilər hesabına yaradılmış Dağlıq Qarabağ vilayətində yaşayan və burada qalmaq arzu edən sadə ermənilər və başqa millətlərin nümayəndələrinin fikirlərini əks etdirən müxtəlif məktubların bəzilərinə belə bir maraqlı, həm də oxşar məzmunlu yazılar vardır. Bunların birində deyilirdi: "Kəndlilər məktəblərin və başqa mədəni müəssisələrin açılmasını səbirsizliklə gözləyirlər. Hər bir kənd üçün ən yararlı

bina verməyə, partalar düzəltməyə, müəllimləri taxıl və başqa ərzaq məhsulları ilə təmin etməyə hazır olduğunu bildirirlər".¹

Azərbaycan İnkilab Komitəsi, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ əməkçilərinin arzusu naminə burada yeni məktəblərin tikilməsi, savad kurslarının açılması və müəllim kadrlarının hazırlanmasına, ümumiyyətlə, mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafına daha çox diqqət yetirirdilər. Hələ o zaman Qarabağ İnkilab Komitəsində Xalq maarifi şöbəsi yaradılmışdır. Onun ilk müdiri vəzifəsinə məşhur yazıçı Süleyman Sani Axundov təyin edildi. Həmin illərdə yeni məktəblər açılır, uşaq evləri yaradırdı. Məhz buna görə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində xalq maarifi sahəsində böyük irəliləyişlər nəzərə cəpirdi və 1923/1924-cü tədris ilində vilayətdə artıq demək olar ki, 105 məktəb fəaliyyət göstərirdi.²

Vilayətdə müəllim kadrları hazırlamaq üçün kurslar, dər-nəklər təşkil edilirdi. Bu işdə, yəni 1922-ci ildə açılmış Şuşa Pe-daqoji Texnikumunun fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir.³ Vilay-ətdə təsərrüfat quruculuğu ilə bərabər təhsil sistemi də inkişaf edirdi. 1932-1938-ci illərdə ümumiibtidai təhsilə keçmək işi başa çatdırıldı. Artıq həmin ildən başlayaraq yeddiillik təhsil haqqın-da hökumətin qərarlarına uyğun olaraq yeddiillik təhsil sistemi-nə keçildi. Respublika hökuməti məktəblərin təminatı qayğısına qalır, onların təchizatını daim artırır. Təkcə bir fakta müraciət edək. Əgər DQMV-nin təşkil edildiyi 1923-cü ildə maarifin eh-

tiyaclarının ödənilməsi üçün 163 min 700 rubl miqdarında pul vəsaiti buraxılmışdırsa, bu, 1939-cu ildə artıq 21 milyon 700 min rubla, səkkizinci beşillikdə 85 milyon rubla, doqquzuncu beşil-likdə 86 milyon rubla, onuncu beşillikdə 87 milyon rubla çatmış-dı. On birinci beşillikdə isə bu rəqəm artaraq 88 milyon 200 min rubla bərabər olmuşdur. Bu vəsaitin orta hesabla 16 milyon rub-ldan çoxu yeni məktəb və bir çox uşaq müəssisələrinin tikintisinə sərf edilmişdir.¹

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Qarabağ məktəbləri böyük inkişaf yolu keçmişdir. Artıq 1940-cı ildə vilayətdə 45 ib-tidai, 116 yeddiillik və 25 orta məktəb var idi. O zaman şagird kontingenti də getdikcə artırdı. Belə ki, həmin məktəblərdə 41680 uşaq təhsil alırdı.² Azərbaycan, o cümlədən DQMV Xalq maarif orqanları və başqa tədris müəssisələri bütün ictimaiyyətin fəal köməyi ilə ümumi orta təhsili başa çatdırmaq üçün böyük təşkilati işlər görmüşlər. Bu işin əməli surətdə yerinə yetirilməsi sovetlərin sessiyalarında, xalq maarif işçilərinin vilayət müşavirə-lərində həmişə vacib məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda mədəniyyət və xalq maarifi sahəsində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Bununla əlaqədar belə bir fakta müraciət edək. İnkilaba qədər əhalisinin 90 faizə qədəri savadsız olan Dağlıq Qarabağ, sözün əsl mənə-sində başdan-başa savadlılar diyarına çevrilmişdir. 1960-cı illərin son məlumatına görə burada 196 ümumtəhsil məktəbi və inter-

¹ ARDA, f. 57, s. 1, v. 46.

² ARSPIHDA, f. 89, s. 1, s. 9.

³ Yəni orada.

¹ DQMV Maarif şöbəsinin cari arxivi. Şöbənin 1980, 1985-ci ilə dair hesabat-ları.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 171, s. 1, s. 1.

nat, 90 orta, 74 səkkizillik, 11 ibtidai, 6 axşam fəhlə-kəndli gənclər, 5 texniki-peşə məktəbi, tibb və mədəni-maarif məktəbləri, iki kənd təsərrüfatı texnikumu fəaliyyət göstərirdi. Bu təhsil və tərbiyə məktəblərində 45 mindən artıq uşaq oxuyurdu ki,¹ bu da Dağlıq Qarabağda yaşayan bütün əhalinin 1/3-dən çox idi. Vilayət məktəblərində gənc nəslin təlim və tərbiyəsi ilə 4800-dən artıq müəllim məşğul olurdu ki, bu da inqilabdan əvvəl Dağlıq Qarabağda oxuyan şagirdlərin saymdan 1,5 dəfə artıq idi.

Azərbaycan partiya və sovet təşkilatları xalq maarifinin, elmin və mədəniyyətin inkişafına daim yüksək qiymət vermişlər. Azərbaycan hökumətinin belə bir qaygısı özünü Xankəndində təşkil edilən elm mərkəzlərindən biri olan Pedaqoji İnstitutun simasında bir daha aydın göstərmişdir.

DQMV-nin təşkil edilməsinin 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan KP MK bürosunun qərarı ilə təşkil edilən və 2 mindən çox tələbəsi və güclü professor-müəllim heyətinə malik olan Xankəndi Pedaqoji İnstitutu, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, 5 orta ixtisas məktəbi, 4 texniki-peşə məktəbi və s. təhsil ocaqları müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri içərisində 35 yaşı tamam olan Sovet Azərbaycanının 60 illiyi adına Xankəndi Pedaqoji İnstitutu özünəməxsus yer tuturdu. Bu İnstitutun Yuxarı Qarabağın və ərəzi cəhətdən ona bitişik olan başqa rayonların gənclərinin ali təhsilə yiyələnməyində xüsusi rolu olmuşdur. Pedaqoji İnstitut 1969-cu ildə indiki N.Tusi adına Pedaqoji İnstitu-

tun filialı kimi fəaliyyətə başlamış, bir neçə ildən sonra, yəni DQMV-nin təşkilinin 50 illik yubileyi günündə Xankəndi filialının maddi-texniki bazası əsasında, o zaman respublikaya rəhbərlik etmiş ümummilli liderimiz H.Əliyevin göstərişi və Azərbaycan hökumətinin 28 noyabr 1973-cü il tarixli qərarı ilə Xankəndi Pedaqoji İnstitutu kimi təşkil edildi (1974). İnstitut təşkil edilərkən burada üç dildə – Azərbaycan, rus və erməni dillərində ali pedaqoji təhsilli kadr hazırlığına başlanıldı. Bu tələb də əhalinin milli tərkibi və ərəzinin profilindən irəli gəlirdi. Beləliklə, Pedaqoji İnstitut 20 ilə yaxın bir müddətdə Xankəndində öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdi. Yuxarı Qarabağda 1988-ci ilin fevral ayının 13-də baş verən erməni qiyamına kimi Pedaqoji İnstitut 5 mindən çox ali təhsilli mütəxəssis hazırlamışdı.¹ İnstitut öz fəaliyyəti dövründə ermənilərlə yanaşı Qarabağda yaşayan 1 milyon 200 mindən çox azərbaycanlı əhalini də əhatə etmişdi. Ermənilərin Qarabağda qaldırdıqları qiyam ərəfəsində məlum olmuşdur ki, Yuxarı Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kənd və qəsəbələrində dərsləri hələ də müəllimlik təhsili olmayan orta təhsilli şəxslər tədris edir.

Beləliklə, fəaliyyətə başlamasından 20 il keçdikdən sonra Xankəndində başlayan erməni qiyamının ilk zərbələrindən biri XPI-nun kollektivinə dəymişdi. 1988-ci il mayın 16-da İnstitutun Azərbaycan şöbəsinin müəllim və tələbələri Xankəndindən qovuldu. Pedaqoji kollektiv Şuşa şəhərində müvəqqəti sığınacaq tapmışdı. Lakin az sonra erməni lobbisinin antitürk, antiazər-

¹ DQMV Partiya təşkilatının XXXI konfransının materialları, 1985, s. 12.

¹ Nəcəfov Ə. Xankəndi Pedaqoji İnstitutu. Bakı, 2000, s. 8.

baycan siyasətinin təsiri ilə mərkəzin Qarabağda fəaliyyət göstərən emissarı bədnam A.Volskinin göstərişi ilə İnstitutun Azərbaycan bölməsi Gəncəyə köçürüldü. Nəhayət, SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 oktyabr 1988-ci il tarixli 1208 sayılı qərarı ilə Azərbaycanın 60 illiyi adına XPI-nun fəaliyyəti dayandırıldı. Lakin mərkəzdə yüksək vəzifə tutan ermənilərin himayəsi nəticəsində bu qərarı İnstitutun erməni şöbəsi tanımadı və həmişə olduğu kimi dərslərini Xankəndi İnstitutunun binasında davam etdirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sərəncamına əsasən Respublika Təhsil Naziri 22 fevral 1991-ci il tarixdə Şuşa filialının təşkili haqqında əmr verdi. Şuşamın işğalından sonra 1992-ci ildən N.Tusi adına ADPU-nin Şuşa filialı Ağcabədidə fəaliyyət göstərir. Lakin bünövrəsi ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulan müstəqil Azərbaycan dövlətinin heç bir qərarı ilə hüquqları alınmamış keçmiş Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun səlahiyyətlərinin özünə qaytarılması Qarabağ əhalisinin çoxdankı arzusudur. Onun maddi-texniki bazası və elmi potensialı hesabına "Qarabağ" Universiteti yaratmağın vaxtı çatmışdır. Çünki xalqımızın, xüsusilə də Qarabağ əhalisinin maariflənməsində bu təhsil ocağının xüsusi xidməti olmuşdur və bu iş və arzu indi də davam etdirilir.

Vilayətdə bir çox elm ocaqları – Xankəndi kompleks zona stansiyası və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunun Leninavan qəsəbəsindəki Qarabağ elmi-təcrübə bazasında və s. ixtisaslı elmi işçilər səmərəli fəaliyyət göstərirdilər. Göründüyü kimi, xalq təhsilinin və mədəni xidmətin bütün sahələri getdikcə daha da təkmilləşdirilirdi. 1961-1987-

ci illərdə 28,4 min şagird yeri olan yeni ümumtəhsil məktəbləri, 4,3 min yerlik yeni məktəbəqədər müəssisələr tikilmişdir. 90-cı illərdə vilayətdə fəaliyyət göstərən 205 ümumtəhsil məktəbində 34 minə yaxın şagird oxuyurdu.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminat 35 faiz təşkil edirdi ki, bu da bütünlükdə Azərbaycan üzrə olduğundan 18 dəfə çox idi. Son 16 il (1961-1987) ərzində uşaqların məktəbəqədər müəssisələrə cəlb olunmasının artım sürəti ümumrespublika göstəricisini, demək olar ki, 2 dəfə ötmüşdür.

Azərbaycan Respublikası hökuməti Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən fərqli olaraq milli azlıqların nümayəndələrinə və onların yaşadıkları bölgəyə xüsusi diqqət yetirirdi. Onların uşaqlarının sağlam böyüməsi üçün uşaq baxçalarında və körpələr evlərində hər cür şərait yaradılmışdır.

Vilayətdə səkkizinci beşillikdə 750 uşaq yeri olan məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi üçün binalar tikilib istifadəyə verilmişdirsə,¹ 1971-1975-ci illərdə bunların sayı artaraq 860, 1976-1980-ci illərdə isə 1210-a çatmışdır.²

Tədqiq edilən illərdə DQMV-də məktəbəqədər və məktəbdənkənar uşaq tərbiyə müəssisələri şəbəkəsinin artım dinamikasını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 15). 1976-1980-ci və sonrakı illərdə respublika hökumətinin yaxından köməyi nəticəsində məktəbəqədər və məktəbdənkənar uşaq müəssisələri şəbəkəsi xeyli genişlənmişdir. Belə ki, təqribən 1300-

¹ Azərbaycan SSR DQMV-nin 60 illiyinə dair (Statistik külliyyat). Bakı, 1983, s. 60.

² DQMV rəqəmlərdə (Statistik külliyyat). Bakı, 1980, s. 29.

ə qədər yeri olan uşaq baxçası və digər müəssisələrin binaları tikilib başa çatdırılmışdır. Bunların əksəriyyəti Xankəndi, Hadrut, Əsgəran, Martuni və Qırmızı bazarda tikilmişdir.

Cədvəl 15

DQMV-də məktəbəqədər və məktəbdənkənar uşaq tərbiyə müəssisələri şəbəkəsinin artım dinamikası¹

Göstəricilər	1940	1965	1970	1975	1980	1981
Vilayət üzrə: Məktəbəqədər müəssisələrin ümumi sayı	68	57	60	79	87	87
Uşaq baxçaları və körpələr evi	35	45	55	72	82	84
o cümlədən: körpələr evi	33	12	5	7	5	3
Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların sayı	2239	2745	3648	5103	6281	6348
o cümlədən: uşaq baxçalarında	1221	2134	3538	4966	6200	6285
körpələr evində	1018	311	110	137	91	50

¹ Xələfov Ə. Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən. Bakı, 1960, s. 65.

4.2. DQMV-də mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması və inkişafı

DQMV-nin təşkilinin ilk illərində vilayətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən həyata keçirilən geniş miqyaslı işlər öz səmərəsini verməyə başladı.

1920-ci illərdə vilayətdə mədəni quruculuğun tərkib hissəsi olan kitabxana işinin inkişafına, yeni kitabxana və qiraətxanaların açılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Vilayət təşkil edildəndən cəmi 1 il sonra, yəni 1924-cü ildə burada artıq 4 kitabxana, 5 qiraət koması, qırmızı guşələr təşkil edilmişdir.¹

Bunların hər biri özünün xidmət etdiyi ərazidə savadsızlığa qarşı iş aparan dərəcələr, kitab sərgiləri, kitab müzakirələri, ucadan oxu və s. kütləvi tədbirlər keçirirdilər. Vilayətdə kitabxana işinin ciddi çətinliyinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağda kitabxana işinin inkişafı üçün bütün lazımi tədbirləri həyata keçirirdi. Belə ki, 1924-cü ilin sonunda Şuşada və Xankəndi şəhərlərində mərkəzi kitabxana açılmış və fəaliyyətinin ilk illərində hər birinin fondunda 2 min nüsxədən artıq müxtəlif dillərdə ədəbiyyat toplanmışdır.

Çətin şəraitə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin səyi nəticəsində 1926-cı ildə artıq Dağlıq Qarabağda 12 kitabxana və qiraət koması fəaliyyət göstərirdi.² Bunlar Xankəndində, Şuşada, Xocalıda, Malibəylidə, Sırxavənddə və digər ərazilərdə yerləşdi-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 30, s. 1, iş 304, v. 11.

² ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 30, s. 1, iş 204, v. 11.

rılmışdır. Bu kitabxanaların fondunda 9848 nüsxə ədəbiyyat cəmlənmişdi. Bunların 1595 nüsxəsi Azərbaycan, 2053 nüsxəsi erməni və 6200 nüsxəsi isə rus dilində idi. Bundan əlavə vilayətin kitabxanalarına erməni dilində daxil olan kitabların sayı ildən-ilə artırdı. Bu, Azərbaycan dövlətinin Dağlıq Qarabağda mədəni-maarif işinin inkişafına xüsusi diqqətinin nəticəsi idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KP-nın hələ 1924-cü il may ayında keçirilmiş VI qurultayında Azərbaycan qəzalarında azlıq təşkil edən xalqlara, o cümlədən erməni xalqına diqqət, həmin xalqların dilində kitab nəşrinin genişləndirilməsi, onların mədəni səviyyələrinin yüksəldilməsi partiya və dövlət təşkilatları qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyulmuşdur. 20-ci illərin sonunda vilayətin kitabxanalarına Respublika Baş Siyasi Maarif İdarəsindən kitabxana işinə dair bir sıra metodiki materialların göndərilməsi yerlərdə kitabxana işinin məqsədyönlü təşkilində mühüm rol oynadı. Beləliklə, 20-ci illərin sonunda DQMV-də kütləvi kitabxanaları, qiraətxanaları, klub müəssisələri və təhsil müəssisələrinin kitabxanalarını birləşdirən geniş kitabxana şəbəkəsinin formalaşmasına başlandı. Tədqiqatlar göstərir ki, 1929-cu ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası təşkilatları respublikanın kitabxana işini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaq, kitabxana şəbəkələrini genişləndirmək və kitabı kütlələr arasında geniş yaymaq üçün Azərbaycanda kitabxana yürüşü keçirməyi qərara aldılar. Bu məqsədlə DQMV-də də xüsusi işə başlandı. Bu tədbir vilayətdə kitabxana işinin inkişafına, əhaliyə kitabxana xidmətinin təkmilləşdirilməsinə, yeni kitabxana-

lar, qiraətxanalar və s. meydana gəlməsinə səbəb oldu.¹ Bu dövrdə yalnız Xocavənd rayonunda 6 yeni qiraətxana koması, Talış, Levonarx, Umudlu kəndlərində yeni kütləvi kitabxanalar fəaliyyətə başlamışdı.²

1930-cu illərdə vilayətdə klub kitabxanalarının yaradılması da geniş vüsət almışdı. Bunların əksəriyyəti həmkarlar təşkilatının hesabına açılırdı. Belə ki, 1933-cü ildə Xocavənd, Şuşa, Məlibəyli və Xocalıda 15-dən artıq kənd, kolxoz, klub kitabxanaları, qiraətxanaları, o cümlədən qadınların klub kitabxanaları fəaliyyət göstərirdi. Xankəndində 1933-cü ilin sonunda erməni icması üçün 2 yeni klub kitabxanası və 2 qiraətxana açılmışdı. 30-cu illərin sonunda Ağdərə rayonundakı 6 qiraət komasından biri azərbaycanlılara, 5-i isə erməni əhalisinə xidmət göstərirdi. Xocavənd rayonunda fəaliyyət göstərən 3 kitabxana və qiraət komasında azərbaycan şöbələri yaradılmışdır. Bununla yanaşı Xankəndi, Şuşa, Ağdərə və Xocavənd rayonlarının kitabxanalarında rus şöbələri də yaradılmışdı.

30-cu illərin ikinci yarısında DQMV-də məktəb kitabxanaları şəbəkəsi nəzərə çarpan dərəcədə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu illərdə vilayətdə 54 ibtidai, 106 natamam orta, 12 orta məktəb var idi ki, bunların da əksəriyyətində kitabxanalar yaradılmışdır.³

30-cu illərin ikinci yarısında yeniyetmə və gənclər üçün kitabxana xidmətində məktəb kitabxanaları ilə yanaşı müstəqil

¹ Nəcəfov Ə. Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi, s. 13.

² Yəni orada.

³ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 30, s. 1, iş 377, v. 59.

uşaq kitabxanalarının da rolu getdikcə artırdı. Bu məqsədlə vilayətdə uşaq kitabxanalarının təşkili məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1938-ci ildə Şuşada, Xankəndində mərkəzi uşaq kitabxanaları açılmışdı. Həmin ildə Şuşa kitabxanasına 130 uşaq cəlb olunmuşdur.¹ Xankəndi uşaq kitabxanasından birinci il 500 oxucu istifadə etmişdir. Həmin il kitabxananın fondunda 1060 nüsxə Azərbaycan, erməni və rus dillərində ədəbiyyat toplanmışdır. 1936-1940-cı illərdə bu kitabxanaların fondu hər il orta hesabla 500-600 nüsxə artırdı.

1940-cı ildə vilayətdə 66 müstəqil kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bu kitabxanalardan əlavə vilayətdə 151 klub, 213 məktəb və 7 Həmkarlar İttifaqı kitabxanası oxuculara xidmət göstərirdi. Bu dövrdə vilayətdə kitabxanaların fondunun ümumi həcmi 540000 nüsxəyə çatmışdı.² Bu zəngin, mədəni irsdən əhəlinin savadlı hissəsinin, demək olar ki, əksəriyyəti səmərəli istifadə edirdi. Bütün bunlar 1923-1940-cı illərdə DQMV-də mədəni quruculuq sahəsində qazanılmış uğurlu nailiyyətlərin nəticəsi idi.³

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, demək olar ki, DQMV-də başqa sahələrdə olduğu kimi mədəni-maarif işi tərəqqi etmiş, əhaliyə mədəni xidmətin səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, kitabxanaların, klubların, kino qurğularının sayı artmış, əhaliyə xidmət işi xeyli yaxşılaşmışdır. Bundan əlavə vilayətdə kitab nəşrinin, radiolaşmanın, televiziyanın inkişafı, kütləvi mədəniyyət

obyektlərinin tikilməsi və s. xidmət sahələri xeyli genişlənməmişdir. Əvvəlki illərlə müqayisə etdikdə 1920-ci illərdə respublikanın şəhər və şəhər tipli qəsəbələrində 71, kənd yerlərində isə 19 klub fəaliyyət göstərirdisə, Azərbaycan Respublikası hökumətinin ardıcıl diqqəti nəticəsində doqquzuncu beşilliyin axırında şəhər yerlərində klubların sayı 383-ə, kənd yerlərində isə 248-ə çatmışdı.¹

Azərbaycanın getdikcə inkişaf edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kütləvi kitabxanaların geniş şəbəkəsi yaradılmış, bütün qəsəbə və kəndlərdə kütləvi kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Artıq 1960-cı illərdə vilayətdə 1300 min kitab fondu olan 200-dən artıq kitabxana, 12 şəhər və rayon mədəniyyət evi, 237 klub, xalq yaradıcılığı evi, 3 tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərirdi.²

Vilayət əhalisi mədəni-quruculuq işində, demək olar ki, böyük nailiyyətlər qazanmışdı. Bütün bunları aşağıdakı cədvəldən (cədvəl 16) daha aydın görmək olar.

Göründüyü kimi, vilayətdə əhəlinin mədəni səviyyəsi inkişaf edir və mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsi genişləndirilirdi. 1960-cı illə müqayisədə kütləvi kitabxanaların sayı 1,4 dəfə, onların kitab fondu, demək olar ki, 2 dəfə, klub müəssisələrinin sayı 1,6 dəfə, kino qurğularının sayı 2,9 dəfə, qəzetlərin bir dəfəlik tirajı 2,2 dəfə artmışdır. Vilayətdə iki şəkil qalereyası və Bakı muzeylərinin iki filialı da daxil olmaqla, 9 muzey fəaliyyət göstər

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 30, s. 1,6,32, iş 490, v. 2.

² Yəni orada.

³ Quliyev T. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. Bakı, 1986, s. 37.

¹ Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı. Bakı, 1979, s. 389.

² DQMV Statistika İdarəsinin cari arxivi. 1980-ci il hesabatı.

rirdi. Burada əhalinin hər 10 min nəfərinə 13 kitabxana (respublika üzrə 6), 15 klub (5), 11 kino qurğusu (3) düşürdü.¹

Cədvəl 16

**DQMV-də mədəni-maarif müəssisələri
şəbəkəsinin inkişaf dinamikası²**

Göstəricilər	1960	1965	1970	1975	1980
Kütləvi kitabxanaların sayı	166	172	179	188	202
o cümlədən kənd yerlərində	150	157	154	162	177
Kitabxanalarda olan kitab və jurnalların sayı (min nüsxə)	857	1003	1157	1340	1362
o cümlədən kənd yerlərində	579	685	676	788	1097
Mədəniyyət evlərinin sayı	-	-	-	48	65

Demək olar ki, Dağlıq Qarabağın 300-500-ə qədər adam yaşayan məntəqələri (32-dən 31-i) klub müəssisələri ilə təmin edilmişdir. Respublikada isə klub müəssisələri ilə təmin edilməmiş belə yaşayış məntəqələri 40 faizə yaxındır. Yalnız 746 yaşayış məntəqəsində 319 klub vardı.

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 242, s. 1, iş 108, v. 34.

² DQMV Mədəni-maarif şəbəkəsinin cari arxivi. Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV Mədəniyyət şəbəkəsinin 1960-1980-ci illərə dair hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

Arxiv sənədləri, statistik və digər rəsmi materiallar əsasında sübut edilir ki, 1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağda kitabxana şəbəkəsi çox sürətlə inkişaf etmiş və vilayətdə mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi təşkil olunmuşdur. Bu baxımdan 1984-cü ildə yalnız kütləvi kitabxanaların sayı 1983-cü ildəki 202-dən artaraq 227-yə çatmış, onların kitab fondu isə 1 milyon 600 min nüsxəyə çatmışdır.¹

Kütləvi kitabxanalardan əlavə 80-ci illərin sonunda DQMV-də 272 klub kitabxanası, 12 tibb kitabxanası, 100-ə qədər ali, orta, peşə məktəbi və ümumtəhsil məktəblərinin kitabxanaları, 24 sənaye müəssisəsi, kolxoz və sovxoz kitabxanaları, 17 Həmkarlar İttifaqı kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Statistik materiallar əsasında aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 80-ci illərin sonlarında DQMV-də kitabxana işi üzrə mühüm göstəricilər Azərbaycan, Ermənistan və hətta SSRİ göstəricilərindən də üstün idi. Məsələn, 1989-cu ildə vilayət üzrə əhalinin hər nəfərinə 10,2 kitabxana kitabı düşdüyü halda, respublikada bu göstərici cəmi 5,8 idi.

Həmin ildə DQMV-nin yaşayış məntəqələrinin kütləvi kitabxanalarla təmin edilməsi 105,6 faiz olduğu halda, bütün Azərbaycan üzrə bu göstərici – 94,4 faiz idi. Dağlıq Qarabağda hər 10 min nəfərə 4,8 kitabxana düşdüyü halda, Ermənistanda bu rəqəm 4,1 idi.

Əhalinin digər mədəni-maarif müəssisələri ilə təminatma görə də 80-ci illərin sonunda Dağlıq Qarabağın göstəricilərinin

¹ ARDA, f. 13, s. 4, iş 772, v. 8.

əksəriyyəti Azərbaycan, Ermənistan və hətta Ümumittifaq göstəricilərindən belə yüksək idi. Məsələn, hər 10 min nəfərə düşən klub və mədəniyyət evlərinin sayı Azərbaycanda – 5, Ermənistanda – 3,8, SSRİ-də – 4,8 olduğu halda, DQMV-də 15 olmuşdur. Hər 10 min nəfərə düşən kino qurğularının sayı Azərbaycanda – 3, Ermənistanda – 2,9, SSRİ-də – 5,4 olduğu halda DQMV-də bu rəqəm 11,2 idi.¹

Yuxarıda göstərilən bu faktlara əsaslanaraq göstərilirdi ki, 65 illik bir tarixi dövr ərzində Azərbaycan dövləti və respublika hökuməti Dağlıq Qarabağda zəngin və ahəngdar mədəni mühit formalaşdırmış və əhalinin intellektual səviyyəsinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışlar. Bu dövrdə vilayətin başqa sahələrində olduğu kimi, xüsusən kitabxana quruculuğu sahəsində də misilsiz işlər görülmüşdür. 1930-cu ildən başlayaraq 1993-cü ilə qədər Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış erməni əhalisinin heç bir mədəni-maarif və o cümlədən kitabxana müəssisəsi olmadığı halda, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dövləti burada onlar üçün geniş mədəni-maarif müəssisələri və kitabxana şəbəkəsi yaratmış, əhalinin kitabla təmin olunması, mütaliyəyə cəlb edilməsi və savadlandırılması üçün sistemli, ardıcıl, planlı və mütəşəkkil işlər görmüşdür. Bir çox hallarda vilayətin erməni əhalisinə kitabxana xidməti Dağlıq Qarabağda öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlı əhalisinin kitab və kitabxana xidməti göstəricilərindən üstün olmuşdur. Bu göstəricilər çox vaxt hətta ümumrespublika və ümumittifaq göstəricilərindən də yüksək

olmuşdur. Lakin nankor erməni separatçıları 1980-ci illərin sonundan başlayaraq bütün bu nailiyyətlərdən Azərbaycan dövlətçiliyinin və xalqın ziddinə istifadə etməyə başladılar.

Zəhmətkeşlərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə həmişə diqqət yetirən respublika hökuməti özünün qərar və sərəncamlarında göstərirdi ki, partiya və hökumətin başlıca vəzifələrindən biri "kitabxanalar, yaşlılar üçün məktəblər, xalq universitetləri, mühazirə jurnalları, kinematoqraflar, studiyalar və s. yaratmaq yolu ilə fəhlələrin və kəndlilərin müstəqil təhsil almasına və inkişafına hərtərəfli kömək etməkdən ibarətdir. Məhz buna görə də dövlət xalq maarifi və mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin maliyyələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Dağlıq Qarabağ Xalq Deputatları Sovetinin büdcəsindən bu məqsəd üçün təkcə 1970-ci illərdə 17187 min rubl vəsait sərf edilmişsə, sonralar bu rəqəm inkişaf edərək 1975-ci ildə 20974 min, 1980-ci ildə isə 24234 min rubla çatmışdı.¹ Bundan əlavə, 1976-1980-ci illərdə mədəni-maarif işinə ayrılan vəsait də xeyli artmışdır. Məsələn, göstərilən illərdə Xankəndi şəhərində mədəniyyət evi tikintisinə 1100 min rubl miqdarında, habelə burada musiqi məktəbinin binasının tikilməsinə isə 230 min rubl dövlət vəsaiti ayrılmışdır. Bundan əlavə, Şuşa şəhərində bu məqsəd üçün 480 min rubl, Hadrut qəsəbəsində 240 min rubl və Əsgəranda isə 180 min rubl vəsait ayrılmışdı.² 1976-1980-ci illərdə vilayətdə kənd klub müəssisələrinin mərkəzləşdirilməsi işi həyata keçirildi. Bu məqsədlə vilayətdə mədəniyyət evləri nəzdində 30-a qədər dərnek, klub

¹ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ, s. 73.

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filiali, f. 3, s. 36, iş 318, v. 43.

² DQMV Mədəniyyət şöbəsinin cari arxivi, iş 4, 1980.

könüllü birləşmişdi ki, burada da 1521 nəfər çalışırdı. Mədəniyyət evində kinosevərlər, təbiəti sevərlər və s. cəmiyyətlər geniş fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Partiya təşkilatının XXVIII qurultayı materiallarında deyilən – respublikada mədəni-maarif ocaqlarının ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi məsələsi hələ də həll edilməmiş qalırdı. Bu baxımdan Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən DQMV-də kadr problemi günün ən vacib məsələsi kimi diqqət mərkəzində dururdu. Vilayətin mədəniyyət evlərində, klublarda bir qayda olaraq ali təhsilli mütəxəssislər çalışırdı. Burada işləyən 403 nəfər işçidən yalnız 92 nəfərinin orta ixtisas təhsili var idi.¹

Diyarda kəskin problemlərin həllindən yan keçmək, nöqsanlara göz yummaq, qəsdən erməni sakinlər arasında narazılıq toxumu səpmək və Azərbaycan hökumətindən narazı salmaq meylləri özünü göstərirdi. Göründüyü kimi, respublika qarşısında belə bir vəzifə kadrların təhlili və hazırlığının artırılması, səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalatda kadrların istifadə olunmasının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasına onların qarşılıqlı marağını gücləndirmək lazım idi. DQMV-də nəzərdə tutulan bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində mədəni-maarif ocaqlarının işində irəliyə doğru xeyli dönüş yaradıldı, bu müəssisələrin ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirilməsi, kadrların ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsi işləri lazımınca yaxşılaşdırıldı. 1980-ci illərdə vilayətdə kitabxana işçilərinin tərkibinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirildi. Belə ki, 1980-ci ildə DQMV

kitabxanalarını yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin etmək məqsədi ilə Respublika Mədəniyyət Nazirliyi Təhsil Nazirliyindən Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsinə, Bakı Mədəni-maarif texnikumuna və Şuşa Mədəni-maarif məktəbinin kitabxanaçılıq şöbələrinə müsabiqədənəkar tələbə qəbul etməyi xahiş etmişdi. Respublika hökuməti və Təhsil Nazirliyi bu təklifi nəzərə alaraq vilayətin ermənilər yaşayan kəndlərin kitabxanalarını ixtisaslı kadrlarla təmin etmək məqsədi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsinə 10 nəfər, Bakı Mədəni-maarif texnikumuna 12 nəfər tələbənin müsabiqədənəkar qəbul edilməsini təmin etmişdi.¹ Bundan əlavə, 1984/1985-ci tədris ilində Şuşa Mədəni-maarif məktəbində kitabxanaçılıq və Mədəni-maarif ixtisasları üzrə erməni şöbəsi açıldı və göstərilən ildə həmin şöbəyə 50 nəfər tələbə qəbul edildi.

Bütün bu tədbirlər sayəsində 1980-ci illərdə DQMV-də mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin inkişafına nail olundu və bu sahədə Azərbaycan Respublikası uğurlu nailiyyətlər qazandı.

Əhalinin ideya və mədəni səviyyəsinin inkişafında mətbuatın, incəsənətin, xüsusən də kinoteatr şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası hökumətinin qayğısı sayəsində Azərbaycan kino işçiləri DQMV-də zəhmətkeşlərə mədəni xidməti getdikcə yaxşılaşdırmışlar. Bütün bunlar əhaliyə kino xidməti sahəsində özünü xüsusilə göstərmişdir. Arxiv sənədləri, statistik və digər rəsmi materiallar əsasında sübut edilir ki, 1980-

¹ НКАО в цифрах. 1976-1980 гг., с. 35.

¹ ARDA, siy. 4, iş 184, v. 193.

ci illərdə DQMV-də kinoteatr şəbəkəsi xüsusilə sürətlə inkişaf etmişdir.

Məlumdur ki, inqilabdan əvvəl Dağlıq Qarabağda heç bir kino qurğusu olmadığı halda son dövrlərdə onun bütün rayon və kəndlərində kino qurğuları yaradılmışdır. 1960-cı ildə vilayətdə nəzərdə tutulan 68-ə qarşı 71 kino qurğusu var idi.¹ 1980-ci ildə bunların sayı 202-yə çatdırılmışdır.² Burada kino seanslarının sayı da bir qayda olaraq xeyli artmışdır. Belə ki, 1959-cu ildə 12 kino qurğusu vasitəsilə verilən seanslara 1,5 milyon adam tamaşa etmişə, 1960-cı ildə 70 kino qurğusu ilə kino tamaşalarına təqribən 2 milyondan çox adam baxmışdır. 1967-1968-ci illərdə vilayətdə kino şəbəkəsi getdikcə genişlənmiş və onun şüurlara təsiri daha da güclənmişdir. Tədqiqat materiallarına əsasən 1969-cu ilin əvvəllərində vilayətdə 153 kinoteatr, kino qurğusu, avtomühərrik fəaliyyət göstərirdi.³ Bunlardan 20-si şəhər və qəsəbədə yerləşən şəhər tipli kinoteatrlardan, 127-si kənddə yerləşən kino-qurğularından və 6-sı avtokinomühərriklərdən ibarət idi.⁴

Azərbaycan hökumətinin qayğısı sayəsində vilayətin kino işçiləri ildən-ilə şəhər və kənd zəhmətkeşlərinə kino xidmətini getdikcə yaxşılaşdırır və planlar yerinə yetirilirdi. 1967-ci ildə vilayətdə kino şəbəkələri 2738 min tamaşaçını əhatə edən 43 min kinoseansı göstərmişlər ki, bu da planda nəzərdə tutulduğundan 413 min nəfər çox idi.⁵ İl ərzində vilayətdə kino şəbəkələri vasitə-

¹ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 36, iş 7, v. 62-63.

² DQMV Partiya təşkilatının XXX konfransının materialları, s. 39.

³ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 36, iş 2, v. 22-23.

⁴ Yenə orada, f. 3, s. 37, iş 96, v. 1-6.

⁵ ARDA Dağlıq Qarabağ filialı, f. 3, s. 37, iş 96, v. 1-6.

silə kənd zəhmətkeşlərinə müxtəlif mövzularda yüzlərlə elmi-kütləvi və sənədli film nümayiş etdirilmişdir ki, bu seanslara 467,3 min nəfərdən çox adam tamaşa etmişdir. Bu baxımdan təkcə 1968-ci ildə kinoseans planı 127 faiz, tamaşaçılarla əhatə edilmə planı 108,1 faiz və ümumi baxış planı 108 faiz olmuşdur. Beləliklə, vilayətdə seanslarda iştirak edənlərin sayı da ildən-ilə artaraq 1980-ci ildə 3,1 milyon nəfərdən artıq olmuşdur.¹

Göründüyü kimi, tədqiq edilən illərdə respublikamızın bütün bölgələrində olduğu kimi, DQMV-də də əhaliyə kino xidməti xeyli yaxşılaşdırılmışdı. Xankəndində, Şuşada, rayon mərkəzlərində və qəsəbələrdə geniş və rahat qış və yay kinoteatrları, kino salonları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ümumiyyətlə, belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, kinofilmlərə tamaşa edən insanların sayma görə DQMV keçmiş SSRİ məkanında ən yüksək yerlərdən birini tuturdu.²

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kino şəbəkəsinin inkişafı haqqında ətraflı məlumat üçün aşağıdakı cədvəle nəzər salmaq (cədvəl 17).

Göründüyü kimi, müqayisə məqsədi ilə göstəricilərə nəzər saldıqda məlum olur ki, əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə kino qurğularının və kino seanslarının sayı hesabına görə DQMV respublikada ən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Hər 1000 nəfərə düşən kino qurğularının sayı hesabı ilə Azərbaycan SSR-də – 3, DQMV-də – 11,2, Ermənistan SSR-də – 2,9 və SSRİ-də isə 5,4

¹ "Советский Карабах" qəzeti, 1980, 10 fevral.

² НКАО Азербайджанской ССР в цифрах, 1980.

olmuşdur.¹ Bu baxımdan onuncu beşillikdə vilayətin kino birliyi Ümumittifaq sosializm yarışında dördüncü dəfə qalib çıxmış və mükafatalayıq yerlərdən birini tutmuşdur.

Cədvəl 17

DQMV-də kino şəbəkəsinin inkişaf dinamikası²

Göstəricilər	1960	1965	1970	1975	1980
Respublikada kinoqurğuların sayı	1301	1719	2004	2220	2002
o cümlədən kənd yerlərində	1002	1183	1356	1488	1566
DQMV-də kinoqurğuların sayı	71	138	170	188	202
o cümlədən kənd yerlərində	67	122	147	159	172
Respublika üzrə kino seanslarında iştirak edənlərin sayı (milyon nəfər)	38,7	43,7	56,4	59,0	60,6
Vilayətdə kino seanslarında iştirak edənlərin sayı (milyon nəfər)	2,01	2,84	3,49	2,866	3,016

¹ "Бакинский рабочий" qəzeti, 1988, 12 mart.

² Cədvəl müəllif tərəfindən DQMV Mədəni-maarif idarəsinin illik hesabatları və statistik külliyyatlar və arxiv materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Hələ 1920-ci ilin sonlarından başlayaraq xalqın əsrlər boyu yaratdığı və yaşatdığı milli adət və ənənələr beynəlmiləçilik bayrağı altında imperiya siyasəti burulğamında məhv edilməyə başladı. Bu işdə mətbuat və digər informasiya vasitələri, mədəni-maarif və incəsənət mühüm rol oynadı. Hələ 1921-ci ildə "Qolos Karabaxa" ("Qarabağın səsi"), 1923-cü ildə "Karabaxi ixçuq" ("Qarabağ kəndlisi"), "Xorurdain Karabax" ("Şura Qarabağı"), "Şuşa", "Aşxoe tonik" ("Əmək"), "Barekamutyun" ("Dostluq"), "Sosialist maldarlığı" qəzetləri buraxılmağa başlandı. DQMV-nin mərkəzi olan Xankəndində "Sovetakan Karabax" və "Sovet-skiy Karabax" adlı vilayət qəzetləri çıxırdı.¹ Azərbaycanın bu vilayəti İttifaq və respublika radio verilişlərini də qəbul edirdi. Erməni və Azərbaycan dillərində yerli radio verilişləri vilayətin bütün qəsəbə və kəndlərində ardıcıl yayımlanır və dinlənilirdi. Vilayətdə respublika televiziya verilişləri qəbul edilirdi. Yerli televiziya verilişləri mövcud idi.

Azərbaycan Respublikasının vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik tərbiyəsinin əsas müddəalarına humanist mövqedən yanaşması nəticəsində vilayət, demək olar ki, 70-80-ci illərdə erməni dilində ictimai-siyasi, din və tədris ədəbiyyatının müntəzəm buraxılışı təmin edilmişdir. Nəşrlər yerli poliqrafiya bazalarında çap olunurdu. DQMV-də, Bakıda və respublikanın digər regionlarında yaşayan müasir müəlliflərin, habelə erməni ədəbiyyatı

¹ Azərbaycan sovetləri. Bakı, 1995, s. 28.

klassiklərinin kitabları müntəzəm nəşr edilirdi. Son iki beşillikdə erməni yazıçıların ümumi tirajı 500 min nüsxə olan 84 adda kitabı buraxılmışdır ki, onlardan 365,6 min nüsxə tirajla buraxılan 66 adda kitab erməni dilində olmuşdur. Yalnız indiki son illər ərzində erməni yazıçıların 9 kitabı 125 min nüsxə tirajla çap edilmişdir.

Vilayətin Xankəndi, Şuşa kimi gözəl şəhərləri əsl elm və mədəniyyət mərkəzi kimi formalaşmışdı. Xankəndində Tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərirdi. Muzeydə minlərlə eksponat toplanmışdı. Bunlar xalqın şanlı tarixini, onun inqilabi mübarizəsini əks etdirirdi. Xankəndində yerləşən M.Qorki adına Dram teatrı ilə vilayət zəhmətkeşləri fəxr edirdilər. Bu şöhrətli teatrın səhnə ustalarından bir çoxu Azərbaycanın fəxri adlarına layiq görülmüşdü. Təkcə bir fakta müraciət edək. 1930-cu ildə Moskvada SSRİ xalqlarının teatr olimpiadasında Xankəndi və Şuşa səhnə ustaları və xor dərnəkləri də iştirak etmişdir.¹

Hələ bundan çox əvvəl – 1923-1924-cü illərdə Şuşada Musiqi məktəbi, 1936-cı ildə isə xor dərnəyi yaradılmışdır.

Respublikanın ən gözəl kurort şəhərlərindən biri olan füsunkar Şuşa getdikcə inkişaf edirdi. Qarabağın bu gözəl guşəsi Molla Pənah Vəqifin, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, SSRİ Xalq artisti Bülbülün vətənidir. SSRİ Böyük Teatrının baş dirijoru olmuş Məlik Paşayev, Cabbar Qaryağdı, Xan Şuşinski və başqa incəsənət xadimləri, rəssam və yazıçılar burada anadan olmuş və yaşayıb yaratmışlar.

¹ "Kommunist" qəzeti, 1930, 16 iyul.

DQMV-də sosial inkişafın müqayisəli göstəriciləri¹

Göstəricilər	Azərbaycan Respublikası	DQMV	SSRİ	Ermə- nistan
10 min nəfər hesabı ilə xəstəxana çarpayıları ilə təminat (vahid)	97,7	101,7	130,1	86,2
10 min nəfər hesabı ilə bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminat	38,4	28,1	42,7	38,6
10 min nəfər hesabı ilə orta tibb heyəti ilə təminat	93,5	122,7	114,7	93,5
10 min nəfər hesabı ilə kütləvi ki-təbxanaların sayı (vahid)	6	13	4,8	4,1
10 min nəfər hesabı ilə klubların sayı (vahid)	5	15	4,8	3,8
10 min nəfər hesabı ilə kino qurğularının sayı (vahid)	3	11,2	5,4	2,9
Uşaqların məktəbəqədər təhsil-səhlərlə əhatə olunması (əhəlinin sayı %-lə)	90	35	57	39
Birinci növbədə məşğul olan şagirdlərin sayı (şagirdlərin ümumi sayına görə %-lə)	74,3	92,5	18,2	87,8
Bir sakin hesabına mənzil fondu (kv. m)	10,9	14,6	14,9	13,7
o cümlədən: şəhər yerlərində	12,2	14,6	14,3	13,1
Kənd yerlərində	9,2	14,6	16,1	15,0

¹ Cədvəl müəllif tərəfindən mənbələrə əsasən tərtib olunmuşdur.

Beləliklə, mədəni-məişət, mənzil tikintisi sahəsini də hər vasitə ilə inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Partiya təşkilatı çox mühüm tədbirlər görmək üçün bu sahədə geniş profilaktik işlər aparmışdır. Bütün bunları və digərlərini aşağıda qeyd edilən müqayisəli cədvəldən daha dürüst müəyyən etmək olar (cədvəl 18).

FƏSİL V

VİLAYƏTDƏ MİLLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ. QONDARMA DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİNİN ACI NƏTİCƏLƏRİ

Qonşu dövlətlərin, ilk növbədə Azərbaycanın ərazisini işğal etmək hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi bədnam planlarından daşnaqlar heç vaxt əl çəkməmişlər və bunun reallaşması üçün əllərindən gələni etmiş və məqsədlərinə tam nail olmaq üçün böyük hazırlıq işləri aparmışlar.

1920-ci ildə İrəvan mahalı hesabına sovet rəhbərlərinin xeyir-duası ilə özlərinə dövlət yaratdıqdan sonra digər torpaqlara da – Dağlıq Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana, Göycə mahalına və başqa torpaqlara iddia etməyə başladılar. Məlumdur ki, bu torpaqlar heç vaxt erməni vilayəti olmamışdır. Əksinə 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ilhaq etmiş və bu əraziləri süni yolla erməniləşdirməyə çalışmışdır. Rusiyanın köməyi ilə DQMV-nin yaranması erməni millətçilərinin və onların havadarlarının Qarabağ münaqişəsini yenidən başlamalarını bir daha gerçəkləşdirdi. Bununla əlaqədar olaraq bir məsələni şərh etmək yerinə düşər. 1985-ci ilin dekabrında Fransada erməni dilində çıxan "Qamk"

qəzetində Daşnaq partiyasının siyasi manifesti dərc olunmuşdur. Manifest dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" yaratmağı Daşnaq partiyasının başlıca siyasi mövqeyi elan edərək onun sərhədləri haqqında belə yazırdı. "Böyük Ermənistanın sərhədləri Sevr müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş erməni ərazilərini Naxçıvan, Axalkalak və Qarabağ rayonlarını əhatə etməlidir".¹

Daşnaqların mənfur ideoloqlarından biri sayılan Zori Balyan hesab edirdi ki, lap əvvəldən onlar təkcə Qarabağ məsələsini qaldırmaqla səhvə yol veriblər. Onun qərəzli düşüncəsinə görə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası millətlərin öz müqəddəratını azad təyin prinsipi əsasında qaldırılsa da, Qarabağ və Naxçıvan əslində bir medalın iki üzüdür. Beləliklə, Moskvada və Rusiyanın bir çox başqa şəhərlərində kök salan erməni lobbisi və Yerevanın daşnaq liderləri İkinci Dünya müharibəsindən bir qədər sonra Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında dərhal açıq fəaliyyətə başladılar və bir neçə təkliflə çıxış etdilər. Onların birinci dəfə – 1945-ci ilin payızında Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında Ermənistanın təklifinə cavab olaraq Azərbaycanın o zamankı rəhbəri M.C.Bağırov Moskvanın yüksək rütbəli rəhbərliyinə bildirmişdi ki, prinsip etibarilə bu təklifi geniş müzakirə etmək olar, lakin bu şərtlə ki, Şuşa Azərbaycanın tərkibində qalmalıdır və Zəngəzur bölgəsi əsasən azərbaycanlılar yaşayan, əzəli Azərbaycan torpağı olan digər yerlər Azərbaycana qaytarılmalıdır.² Lakin ermənilər bu təklifi qəbul etmədilər və bununla da bu məsələ gündəlikdən

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 16 mart.

² İmanov R.C. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2001, s. 56.

çıxarıldı və müvəqqəti donduruldu. Dağlıq Qarabağa dair ikinci təklifi Ermənistan rəhbərliyi o zaman A.Mikoyanın vasitəsilə N.Xruşşovun rəhbərliyi dövründə qaldırmışdır. Deyilənə görə, bu dəfə N.Xruşşov həmin məsələ haqqında öz fikrini belə izah edib: "Mən Ermənistana getmək istəyən qarabağlı ermənilər üçün kifayət qədər yük maşını ayrılması haqqında sərəncam verə bilərəm". Demək olar ki, bununla da bu məsələ müvəqqəti olsa da, yenə də bağlanmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq daşnaq ziyalıları Qarabağ məsələsini hazırlayır və onu geniş təbliğ edirdilər. Xaricdə yaşayan daşnaq liderləri də ardıcıl olaraq təbliğat işlərini davam etdirirdilər.

1951-ci ildə İsveçrənin Lozanna şəhərində "Daşnaqsütyun" və "Hncaq" partiyalarının birgə iclasında Dağlıq Qarabağın zəbt edilməsi və bununla bərabər gələcəkdə "gizli erməni azadlıq dəstələri" təşkil etmək barədə qərar qəbul edildi. Dağlıq Qarabağın (Artsax) Azərbaycan türklərindən təmizlənməsi haqda siyasi və əməli vəzifə isə 1972-ci ildə qarşıya qoyuldu və bu məsələnin davam etdirilməsi ən mühüm vəzifə sayıldı.

Beləliklə, "Daşnaqsütyun" və "Hncaq" partiyaları hələ XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində başladıkları dənizdən-dənizə uzanan "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq və özü də Azərbaycan türklərinin və bir çox başqa əraziləri hesabına bunu davam etdirmək və ya "türksüz Ermənistan respublikası" yaratmaq siyasətinin növbəti mərhələsinə başladılar. Moskva Qafqazda da Azərbaycan, erməni, gürcü və başqa xalqları bir-birinə qarşı qoymaq və hamısı üzərində hakim mövqeyini saxlamaq üçün müharibədən sonra erməni millətçilərinin təcavüzkar ter-

rorçuluq siyasətini yenə də dəstəkləməkdə davam etdi. Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki dədə-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsinə başlamaq reallaşdırdı.

1947-ci il dekabrın 3-də «Qolos Amerika» qəzetində AK(B)P M.K.-nın birinci katibi M.C.Bağirov və Ermənistan K(b)PMK-nın birinci katibi Q.Artunyanın müraciətləri dərc olundu. Bu müraciətdə Azərbaycanın Muğan-Mil düzündə pambıq əkilən rayonları işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bəhanəsi ilə Ermənistan ərazisində olan Azərbaycanlıların köçürülməsi və onların yerlərində xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi zəruriliyi «əsaslandırıldı»¹.

Nəticədə, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar verdi. 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarla bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu.²

Erməni daşnaqlarının daimi himayəçisi olan Moskvadakı ağaların 1947-ci il dekabrın 23-də imzaladıqları 4083 saylı qərara əsasən 1948-1953-cü illərdə 100 mindən çox azərbaycanlının Ermənistandan Azərbaycana – Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Əsrlər boyu ömür sürdükleri doğma Vətəndən – ata-baba yurdlarından – Göycə, Zəngəzur, Vedi, Zəngibasar,

¹ R.C.İmanov «Azərbaycan və İran ikinci çəhan müharibəsindən sonrakı illərdə (1945-1990)». Bakı, 2000, s. 28.

² «Бакинский рабочий» qəzeti, 1948, 11 mart.

Dərələyəz mahallarından, Amasiya və başqa bölgələrdən köçürülən azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə səpələndilər. Burada maraqlı bir rəvayəti misal göstərmək yerinə düşərdi. Müdriklərdən biri demişdir: "Ermənilər öz hərəkətləri ilə Qu quşunu xatırladırlar. Bu quşlar öz yumurtalarını başqa quşların yuvalarına qoyur, balası isə yumurtadan çıxan kimi yuva sahibinin həqiqi balalarını hələ gözü bağlı ikən yuvadan sıxışdırıb atır. Bizim xalq kimi sadələvh, ürəyi təmiz yuva sahibləri isə gecə-gündüz yem daşıyaraq, qarınqulu qu quşlarını yedirdib böyüdürlər. Bilmirlər ki, bunlar gələcək nəsil üçün yeni təhlükədir".

Belə də oldu. Azərbaycanlılar zaman-zaman xaricdən köçürülən erməniləri öz qoynunda yerləşdirib yemlədi. Ermənilər isə dirçələn qu quşunun balaları kimi onları yuvalarından qovub "bu yuva mənimdir" dedilər.

Köçürmə haqqında Ümumittifaq hökumətinin 1947-ci ilin sentyabrında çıxardığı qərarı Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1948-ci ilin əvvəllərində alındı. Respublika Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də bununla bağlı qərar qəbul etdi. Bundan sonra ikinci qərar 1948-ci il martın 10-da qəbul olundu. Bu qərarla köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı da şərh edilirdi: 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.¹ Ermənistandan köçürülən azərbaycanlıların pambıqçılığın inkişafı naminə Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsini xahiş edən Azərbaycan rəhbərləri bu sahədə gərgin iş aparıb onları Sibirə sürgündən xilas etdilər.

¹ Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, s. 8.

Azərbaycan ərazisində Ermənistan SSR-dən gələn köçkünləri qəbul etmək üçün həmin müddətdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana təzyiqə məruz qalaraq özbaşına 2834 nəfəri birləşdirən 429 ailə köçmüşdür. Beləliklə, 1948-ci il noyabr ayının 1-nə qədər Azərbaycana 2208 təsərrüfatda birləşən 10584 nəfər adam gəlmişdi. Həmin ilin dekabrında isə 120 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər köçürüldü ki, onların da çoxu Yerevan şəhərinin sakinləri idi.¹

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Azərbaycan K(b)P MK-ya verdiyi məlumatlardan görünür ki, bir sıra rayonlarda, o cümlədən Tovuz rayonunda köçkünlər çox soyuq qarşılanmış, onların bir hissəsi tövlələrdə yerləşdirilmişdir. Köçürülmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyəthanı sahələr olmadığından köçürülənlər Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlara köçürdü. Onların bir hissəsi dağ rayonlarında yaşadıqları üçün düzən yerlərin təbii şəraitinə davam gətirə bilmədikləri üçün dağ rayonlarında yerləşdirilmələrini xahiş etdilər. Bir çox ailələr SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edərək onların iqlim şəraiti yaxşı olan Azərbaycanın dağ rayonlarında yerləşmələrinə icazə verilməsinə kömək etməyi xahiş etmişlər. Eyni zamanda bir çox rayonlarda yaşamaq üçün şəraitin olmamasından da söhbət açmışlar.

Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə yerlərə məsul şəxslərdən ibarət nümayəndələr göndərilir. Bundan əlavə Ermənistandan köçürülən əhali arasında təbliğat, izahat işləri aparmaq üçün xüsusi briqadalar yaradılaraq Ermənistan SSR-nin azərbaycanlı-

¹ "Respublika" qəzeti, 1991, 13 aprel.

lar yaşayan rayonlarına göndərilir. Bu briqadalarda Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rektoru A.Seyidov, görkəmli yazıçı-alim və ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan Hacıyev və başqaları da var idi.

Maraqlı idi ki, SSRİ Nazirlər Soveti 1942-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq köçürməyə hazırlığın gedişi haqqında respublika rəhbərliyindən hesabatlar tələb edirdi. Beləliklə, təcili görülməli işlərindən sonra nəhayət ki, Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvəllərində gəlməyə başladı. Azərbaycan Sovxozlar Nazirliyi həmin il verdiyi məlumatda bildirdi ki, qəbul olunan eşelonlarda 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmiş, onlar Jdanov (Beyləqan – İ.R.) rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişlər. Məlumatda göstərilirdi ki, gələnlər təmir olunmuş mənzillərdə yerləşdirilmişlər.

1948-1950-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiya edilməsindən bir qədər ətraflı məlumat verilməsinə ehtiyac var. Son illərdə Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar daşnaq liderləri çox hay-küy qaldıraraq sübut etmək istəyirlər ki, guya Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar erməniləri sıxışdırmış, incitmişlər. Məlumdur ki, tarixi sənədlər bunun tam əksini sübut edir. Əgər o zaman Ermənistanın dağlıq rayonlarından gələnlər təbii şəraitə uyğun olaraq Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilsəydilər, bu nisbətən ədalətli qərar olardı. Lakin belə olmadı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdülrəhmanov, DQMV İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini Kərimov və başqaları tərəfindən Ermənistan SSR-dən Dağlıq Qarabağın Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin yerləşdirilməsi haqqında 1949-cu il yanva-

rm 15-də aparılmış yoxlamadan sonra Stepanakertdə tərtib olunmuş arayışda göstərilirdi ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistan SSR-dən DQMV-nin Martuni rayonuna 31 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir.¹ Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Qışı kəndi, 17 təsərrüfat (82 nəfər) rayonun digər kəndlərində yerləşdirilmişdir. Lakin vilayət rəhbərliyi onların məskunlaşmasına heç cür imkan vermirdi.²

Buna aşağıdakı faktlarla bir daha aydınlaşdırmaq olar.

1949-cu ildə respublika Köçürmə İdarəsi Azərbaycan Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktub və arayışlarda dəfələrlə bildirildi ki, yaşayış evlərinin çatışmaması nəticəsində Səfərəliyev və Ağcabədi rayonlarına köçürülənlər çox dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Bəzən bir neçə ailə kiçik bir daxmada daldalanmalı olurdu. Çox vaxt onlar mal-qaraları ilə bərabər bir tövlədə yaşayırdılar. Məsələn, Ağcabədi rayonunda T.Quliyev adına kolxozda üç ailə qapı-pəncərəsi olmayan, təmirsiz, tavanı axan kiçik bir daxmada yerləşmişdi. Belə bir vəziyyətdən xəbərdar olan rayon rəhbərliyi bu cür vəziyyətə, demək olar ki, əhəmiyyət verməmişdir. Bütün bunları nəzərə alan respublika hökuməti onların başqa yerlərə köçürülməsini planlaşdırmışdır. Lakin, nədənsə Mərkəz bu işin müsbət həllinə razılıq verməmişdir. Xüsusən DQMV ərazisinə köçmüş azərbaycanlıların, hətta xəstəlikləri olan adamların burada yaşaması, demək olar ki, yasaq edilmişdir.

¹ "Respublika" qəzeti, 1991, 13 aprel.

² Yenə orada.

Qeyd etmək lazımdır ki, uydurma "Dağlıq Qarabağ" problemi, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsi daşnaqlar tərəfindən təkrar-təkrar qaldırılır və 1948-1953-cü illərdə 82 nəfər Güney Çartaz və 25 təsərrüfatı əhatə edən 120 nəfər Xunşinak kəndlərində yerləşdirilmişdi. Göstərilirdi ki, köçürülənlər üçün son dərəcə dözülməz şərait yaradılıb. Martuni rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Ulubabyan "gəlmə" azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta buna mane olurdu. Güney Çartaz kəndində azərbaycanlı müəlliməni "Azərbaycan dili" dərsi deməkdən kənar edərək bu işi ixtisası olmayan adamlara tapşırırmışlar. Lakin bu yoxlamalar da heç bir nəticə vermirdi.

1949-cu ilin mayında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi N.Allahverdiyev Respublika Nazirlər Sovetinin sədri İ.K.Abdullayevə yazdığı məlumatında bildirirdi ki, sizin göstərişinizlə 1948-ci ilin avqustunda DQMV-nin Martuni rayonunun kəndlərinə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlı əhəlinin vəziyyətini vilayət təşkilatları ilə birlikdə həll etmək üçün Stepanakertə getdim. Martuniyə köçürülmüş əhali çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayır. Məktubda təklif olunurdu ki, həmin ailələr Mardakert rayonu ərazisinə köçürülsünlər.¹

Təəssüf ki, bu təkliflər kağız üzərində qalmış, nəticədə Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhali oradan qaçıb dağılmağa məcbur olmuşdur. Vahid mərkəzdən idarə olunan vilayət rəhbərliyi Ermənistandan köçürülən azərbaycanlıların

¹ Paşayev A. Köçürülmə, s. 33.

Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına heç cür yol verə bilməzdi. Acınacaqlı haldır ki, Azərbaycanda da köçürmə işinin əsas icraçıları məhz ermənilər idi. Bütün sənədləşdirməni də ermənilər aparırdılar.

Nəticədə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən bir nəfər də azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə "daxili köçürmə" adı ilə 1949-cu ildən Dağlıq Qarabağdan 132 (549 nəfər) azərbaycanlı ailəsi Azərbaycan SSR Xanlar rayonuna köçürülmüşdür.¹ Beləliklə də, "Böyük Ermənistan" üçün ərazilərin boşaldılması işi planlı surətdə davam etdirilmişdir. Erməni millətçilərinin bu hərəkətləri 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Möhsün Poladovun Ermənistanda ezamiyyətdə olandan sonra Respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumat da buna canlı sübutdur. Məlumatda deyilir: Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyanın qanunsuz göstərişi ilə Ləmbəli kəndindəki azərbaycanlılar yaşayan kolxoz ləğv olunur. Çox əlverişli təbii şəraiti olan bu kənddə subtropik bitkilər sovxozu yaratmaq bəhanəsi ilə oradakı 225 azərbaycanlı ailəsi zorla qovulur. Ləmbəlilərin evləri isə bura köçürülən erməni ailələri arasında paylanır. XX əsrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədən erməni millətçiləri Ləmbəlidəki azərbaycanlı qəbiristanlıqlarını da dağıdaraq, onların daşlarından binaların tikilməsində istifadə edirlər. Beləliklə də, erməni millətçilərinin əvvəlcə hazırladıqları soyqırımı, deportasiya planları daşnaqların ssenarisi

əsasında həyata keçirilirdi. DQMV-nin erməni rəhbərliyi də Ermənistandan gələn məcburi köçkünlərin vilayət ərazisində məskunlaşmağa imkan verməmiş və müxtəlif bəhanələrlə onları qovub çıxarmışlar. Azərbaycanın keçmiş səriştəsiz rəhbərləri də bütün bu özbaşınalıqlara göz yumur, biganəlik göstərir və bu məsələdə vilayət rəhbərliyinə kömək edirdilər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan növbəti deportasiyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, 1988-1989-cu illərdə də vilayətin erməni rəhbərləri Azərbaycanın keçmiş rəhbərlərinin maymaqlıq və biganəlik yönümlü mövqelərindən istifadə edərək Mərkəzin köməyi ilə yenə də Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsinə imkan vermədilər. Bununla əlaqədar Ermənistandan qovulan müəllim Həsən Niftəliyev bunu belə xatırlayır: "Mən özüm də ailəmlə, qohum-əqrabamla birlikdə 1988-ci ildə Ermənistanın Əzizbəyov rayonundan qovulmuşam. Biz, minlərlə azərbaycanlı 1986-cı ilin iyun ayında Şuşaya pənah gətirdik. Lakin burada yaşamağa qoymadılar. Hamımızı Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına köçürdülər. Ermənilərin harayından qorxuya düşən Azərbaycan rəhbərliyinin hadisələrdən baş çıxarmaması, situasiyanı düzgün qiymətləndirə bilməməsi Qarabağda ermənilərin əl-qolunu açdı.

İndi çoxlarını belə bir sual düşündürür: qırğınların, qaçqınların qarşısını almaq mümkün idi mi? Bəli, mümkün idi. Azərbaycanın rəhbərliyi əvvəlcədən cəsarət göstərüb, DQMV Sovetinin qeyri-qanuni qərarını ləğv etsəydi, növbəti addımlar atılmazdı, qan tökülməzdi və adamlar öz doğma yurdlarını qoyub qaç-

¹ Paşayev A. Köçürülmə, s. 31.

mazdı, torpaqların 20 faizindən çoxu işğal olunmazdı və bir milyondan artıq soydaşımız qaçqın düşməzdi.

1948-ci ildən azərbaycanlıların XX əsrdə öz tarixi-etnik torpaqlarından sayca üçüncü böyük deportasiyası başlandı. Bu, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları planlı soyqırımı siyasətinin yeni mərhələsi idi: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "1948-1958-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında" 18 dekabr 1997-ci il tarixli Fərmanında deyilir: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağılıb viran edilmişdir".¹ Azərbaycan xalqına qarşı növbəti cinayət aktları hesab edilən SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarları əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən artıq azərbaycanlı öz doğma ata-baba yurdlarını tərk edərək Ermənistandan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçməli idi. Köçürmə dəqiq və mütəşəkkil surətdə həyata keçirilirdi.² Əvvəlcə Yerevanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli tədris müəssisələrini (Pedaqoji texni-

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 14 dekabr.

² Paşayev A. Köçürülmə, s. 33-34.

kum, Kənd təsərrüfatı texnikumu, ali məktəblərdə Azərbaycan bölmələri və s.) bağlamaqla Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları çıxılmaz vəziyyətdə qoydular. Bununla yerli azərbaycanlı kadrların hazırlanması işi çətinləşdi və Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarının Yerevanla əlaqələri kəsildi. Azərbaycanlıları əsrlər boyu yaşadıkları Vedibasar, Göycə, Zəngəzur kimi torpaqlarından zorla Azərbaycanın onlar üçün iqlim cəhətdən əlverişsiz olan yerlərinə köçürməyə başladılar. Xüsusən Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar, Yeğeqnadzor rayonlarından köçürülən əhəlinin vəziyyəti olduqca ağır idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi Fərmanında deyilir: "Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zəmanə avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

SSRİ Nazirlər Sovetinin köçürmə haqqında məlum qərarlarında bu işə könüllülük əsasında yanaşılmanın zəruriliyi həmişə olduğu kimi qeyd edilsə də, bu proses zamanı heç bir könüllülük prinsipi gözlənilməmişdir. Belə ki, həmin dövrdə köçürülən azərbaycanlıların bir nəfərinin də iqlim cəhətdən onlara uyğun olan Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsinə icazə verilməmişdir.

Qərara əsasən azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlər xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi adı ilə boşaldılırdı. Amma köçürmədə diqqəti cəlb edən mühüm cəhət odur ki, Ermənistan ərazisində boşaldılmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin çoxunda heç bir xaricdən gələn erməni yerləşdirilməmiş və həmin yerlər vaxt keçdikcə xarabazarlığa çevrilmişdir. Əslində Ermənistanın əsas məqsədi xaricdən gələn erməniləri respublika ərazisində yerləşdirmək deyil, azərbaycanlıların oradan çıxarılması idi. Bununla bağlı bir fakta müraciət edək. Azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar plenumunda göstərilmişdir ki, "Bütün söylərə baxmayaraq, xaricdən gələn ermənilərin heç biri azərbaycanlıların boşaltdıqları kəndlərə getmədilər. 475-dən çox kənd xaraba qalmışdı. Göründüyü kimi məqsəd xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək yox, "türksüz Zaqafqaziya" ideyasını həyata keçirmək idi. Bu isə "Böyük Ermənistan" haqqında ermənilərin çoxdankı planlarının həyata keçirilməsi üçün XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmiş böyük aksiyaları idi. Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Müasir Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında göstərilən məsələlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyini xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır.

Ermənistan sonrakı onilliklərdə də ərazidə yaşayan azərbaycanlıları sıxışdırmaqla, onlara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti ve-

ritməkdə, dözülməzlik şəraiti yaratmaqda davam etmişdir. Eyni zamanda Ermənistan hər vasitə ilə imkan düşən kimi Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd olan torpaqlarını ələ keçirməyə cəhd göstərmişdi. Bu dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ən böyük torpaq iddialarından biri 1968-1969-cu illərə aiddir. Belə ki, Ermənistan 1932-ci ildə Zaqafqaziya kartoqrafiya idarəsinin yaratdığı, müəlliflərinin əksəriyyəti erməni olan saxta xəritələrə əsaslanaraq Azərbaycan SSR-in Gədəbəy, Qubadlı, Laçın və Qazax rayonlarının, habelə Naxçıvanın bəzi sərhəd kəndlərinin bir sıra torpaqlarının erməni ərazisi olması haqqında iddialar irəli sürmüşdür.

Bu baxımdan Ermənistanın terrorçu və qəbskarlıq hərəkatını pisləyən və digər ölkələrin torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olmalarını yuxarıda dediyimiz kimi öz yazılarında ifşa edən görkəmli Amerika alimi Hüquq elmləri doktoru Səmyuel A. Uizm özünün kitabında Erməni müəllifi Novanissyanın yazısına cavab verərək yazmışdır:

«Yarandığı gündən gözünü digər ölkələrin torpaqlarına dikmiş ermənilər Rusiyanın himayədarlığı ilə qonşu dövlətlərin torpaqlarını zəbt etməyə başladılar. 1992-ci ildə Ermənistan heç bir əsası olmadan hücumə keçərək müsəlman Azərbaycanın ərazisinin 20 faizini işğal etdi. Ermənilər heç bir kompensasiya ödəmədən bir milyondan çox müsəlmanı ev-eşiyindən qovdular və onları zığlı-palçıqlı qaçqın düşərgələrindəki çadırlarda yaşamağa vadar etdilər. Ruslar Ermənistana bir milyard dollarlıq hərbi silah-sursat və avadanlıq bağışladılar. Birləşmiş Ştatların konqresinin hesabatına əsasən son on il ərzində ABŞ Ermənista-

na 1,4milyard dollar yardım göstərmiş, eyni zamanda müsəlman Azərbaycanın xarici yardımını kəsməklə ayrı-seçkiliyə yol vermişdir.

Müəllif sözünə davam edərək göstərir. Azərbaycan dövləti Erməni hücumundan yaxa qurtardıqdan sonra özünü erməni terrorçulardan qurtarmağa başladı. Lakin konqres Azərbaycanı cəzalandırmaqla buna «reaksiya» verdi. Konqresdəki erməni lobbisi Azərbaycana yardımın müxtəlif növlərini qadağan edən qanun qəbul etdirdi. Azərbaycana nöqsan tutuldu ki, guya o, Ermənistanı blokadada saxlayır və göndərilənlərin Ermənistanı çatmasına mane olur. 1992-ci ildə Konqres Azadlığı müdafiə aktım qəbul edərək onun 907-ci maddəsi ilə Azərbaycan cəzalandırıldı. Azərbaycan xarici yardımın müəyyən növlərindən məhrum edildi. Nə üçün ABŞ işğalçının və etnik təmizləmə aparının tərəfini saxlayır¹? Bütün bunlardan istifadə edən ermənilər hələ də öz işindədirlər, müsəlmanlar torpaqlarından təmizləməkdə davam edirlər. Bu yalnız ona görə belədir ki, müsəlmanların Allaha inamı onlardan fərqlidir, sərhəd boyunca snayperlər hiylə işlədərək Azərbaycanlıları vahiməyə salan və onları köçməyə məcbur edən ermənilər irəli sürünə bilərlər ki, Azərbaycanın torpaqlarını qarışbaqarış qamarlasınlar. Müsəlmanları qətlə yetirəndə, onların mal-qara sürülərinin axırına çıxanda olduğu kimi, sivil dünyanın heç bir yerində belə davranış yoxdur və Amerika bu cür terrorçu ölkəyə sədəqə verməyi dayandırılmalıdır və ermənilərin terrorçu hökumətini BMT Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü

¹ «Xalq» qəzeti, 4 avqust 2004.

rəsmiləşdirən dörd tarixi qərarına hörmət etməyə məcbur etməlidir ki, dünyanın bütün millətləri ermənilərin vəhşi, terrorçu, qaniçən, qəbskar bir millət olmaları ilə daha yaxından tanış olsunlar.

Təəssüf ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi də sayıqlıq və qətiyyət göstərmək əvəzinə Moskvanın təzyiqi ilə bu torpaqların Ermənistan SSR-ə verilməsinə razılaşmışdı. Hətta 1969-cu il mayın 7-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin bu haqda fərmanı da imzalanmışdı. Lakin H.Əliyev cənablarının həmin ilin iyul ayında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə fərmanın icra edilməsinin qarşısı alındı. H.Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə (1969-1982) Ermənistanın bu niyyəti həyata keçmədi. Yalnız 1985-ci ildə Ermənistan tərəfi Moskvanın əli ilə həmin torpaqların Azərbaycandan qoparılmasına nail ola bildi.

Müstəqillik əldə edən Azərbaycanın son yüzillikdə, eləcə də 1945-1985-ci illərdə itirdiyi torpaqların qaytarılması, onun xarici siyasətinin başlıca istiqamətidir. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri, cənab H.Əliyev demişdir: "Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır. Xalqımız da daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olmuşdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaracaqlar".¹

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 1998, 17 yanvar.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, Ermənistan-dan azərbaycanlılar yüz bəhanələrlə sıxışdırılıb, təhqir edilib qo-vulduqları bir vaxtda Azərbaycanda erməni millətindən olan şəxslərin respublikanın həyatının bütün sahələrində geniş əl-qol açmaları üçün hər cür şərait yaradılmışdır. İllər boyu Azərbaycanda ermənilər bütün səviyyələrdə olan rəsmi hökumət və ictimai vəzifələrdə olduqca geniş təmsil olunmuşlar.

Çoxsaylı arxiv sənədlərindən göründüyü kimi, 1920-ci illərdən başlayaraq Yerevanda azərbaycanlıların sayı get-gedə azaldıqca Bakıda ermənilərin sayı durmadan artaraq 1980-ci illərdə 220 minə gəlib çatmışdır.

Bütün bunlar onun nəticəsidir ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ermənilərin bütün hərəkətlərinə göz yummaqla, onların qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görülməyib.

Ermənistan SSR-də azərbaycanlılar sıxışdırılıb, təhqir olunub qovulduğu bir zamanda M.Şaginyanın dediyi kimi, Azərbaycanda yaşayan ermənilər "yağ içərisində böyrək" kimi bəslənmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Fərmanı tarixi yaddaşımıza qayıdışda çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sənəddir. Son iki yüzillikdə Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Bu ədalətsizlik

gəc də olsa beynəlxalq aləmdə bütün təfəsilatı ilə aydın olacaq, haqq-ədalət zəfər çalacaq.

Ermənistanın millətçi dairələri, ziyalıları, Daşnaq partiyası – bütün qüvvələr vaxtaşırı SSRİ dövlətinin mövcud olduğu bir halda, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılıb Ermənistanə verilməsi məsələsini 70-ci illərdən başlayaraq yenidən gündəmə gətirdilər. Bütün konkret planlar və onların icra mexanizmi Mərkəzin məsləhəti ilə məhz Ermənistanə hazırlanırdı. Hələ 1977-ci ildə SSRİ-nin Konstitusiyası qəbul olunarkən komissiya layihə hazırladığı bir dövrdə, təxminən bir il müddətində həddindən artıq təkliflər gəlmişdir ki, Dağlıq Qarabağ ayrılıb Ermənistanə verilməlidir. Hətta Mərkəzin ermənipərəst liderlərinin havadarlığı ilə bu məsələnin komissiya iclasında bir neçə dəfə müzakirəyə çıxarılmasına cəhdlər də göstərilmişdir. Lakin o zaman bir çox səbəbdən bunun qarşısı müvəqqəti də olsa alındı və buna imkan verilmədi.

Dağlıq Qarabağda milli zəmində münaqişələr yaradılır və bu problem ardıcıl qızışdırılırdı. Mərkəz və Ermənistanın millətçi qüvvələri Daşnaq partiyasının rəhbərliyi ilə daim məsələ qaldırırdılar ki, guya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanda sıxışdırırlar və ermənilər Dağlıq Qarabağda inkişaf edə bilmir, iqtisadi çətinliklər mövcuddur və s. Ona görə də Azərbaycan Respublikası hökuməti və onun rəhbərliyi 70-80-ci illərdə Dağlıq Qarabağa daha çox diqqət yetirirdi və ona iqtisadi cəhətdən daha çox şərait yaradılırdı. Bir sözlə, Azərbaycanın başqa bölgələrinə nisbətən Dağlıq Qarabağa bütün sahələrdə daha çox diqqət yetirilirdi ki, ermənilərə bu məsələni qaldırmağa imkan verilməsin. Lakin bu

siyasət əks nəticələr verdi. Sonralar ermənilər məsələ qaldırdılar ki, guya Azərbaycan hökuməti erməniləri sıxışdırır. Azərbaycanın başqa yerlərində azaldığı kimi Dağlıq Qarabağda da onlar getdikcə azalırlar. Hətta Ermənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilmiş Ambarsumyan çıxışlarının birində demişdir: Azərbaycan rəhbərliyi, xüsusən H.Əliyev Dağlıq Qarabağı, Azərbaycanı ardıcıl sürətdə ermənilərdən təmizləmişdir.¹

Ümumiyyətlə, bütün bunları bəhanə gətirən erməni millətçiləri, o cümlədən daşnaqlar separatizmin, işğalçılığın yeni mərhələsini açıq-açıqna həyata keçirməyə hazırlaşdılar. Bu məqsədlə ermənilər bizim üçün, ümumiyyətlə, türklər və həm də Yaxın Şərq ölkələri üçün ən böyük təhlükə sayılan "Asala" (Ermənistanın azadlığı uğrunda gizli ordu) və "Krunk" və b. kiçik terrorçu təşkilatların fəaliyyətinin gücləndirilməsinə daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Daşnaq partiyasının üzvlərindən Akop Akopyan, Qrand Avanesyan və b. tərəfindən yaradılan "Asala" terrorçu təşkilatının ən başlıca məqsədi Türkiyənin 6 rayonu daxil olmaqla, Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Gürcüstanın Borçalı, Cavaxetiya və s. əraziləri hesabma əfsanəvi "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq planlarını ən dəhşətli terrorçuluq üsulu ilə həyata keçirməkdən ibarət idi. Göründüyü kimi, "Asala" hələ ilk yaranışından terrorçuluq yuvası sayılan Daşnaq partiyasının təşəbbüsü və qərarı ilə 1968-ci ildə yaradılmışdır. "Asala" öz fəaliyyəti müddətində 8 mindən çox terror aktı həyata ke-

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 24 fevral.

çirmişdi. Məhz bu təşkilatın əli ilə Türkiyə və Azərbaycanın iki min nəfərə yaxın görkəmli adamları öldürülmüşdür. Erməni terrorçuları Azərbaycanın 20 faiz torpaqlarını işğal etməklə təxminən 30 mindən çox Azərbaycan türkünə qətlə yetirmişlər. Bununla əlaqədar onlar 1979-1989-cu illərdə Livanda və Ermənistanı, "erməni sülh dəstələri" adlı silahlı hərbi birləşmələr hazırlamağa başladılar. Beləliklə, ermənilər uzun illər hazırlanmış və yaxşı düşünülmüş planların praktiki tətbiqinə başladılar.

Azərbaycan ərazisi hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası Z.Balayanın 1984-1985-ci illərdə çap olunmuş "Oçaq" kitabında, S.Ayvazyanın "Erməni taleyi" romanında öz əksini tapmışdır. Qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar, Qarakilsə, Üçkilsə, Gümrü və s. yerlərin azərbaycanlılardan bütövlüklə təmizlənməsinə Kremlin rəhbərlik etdiyi danılmaz həqiqətdir. Z.Balayanın bədnam «Oçaq» kitabı və sonrakı məktubları da erməni lobbisinin və onun özəyinə çevrilmiş Kremlin diktəsi altında yazıldığı şübhəsizdir. Yadımdadır, o zaman Xankəndi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda erməni millətindən olan müəllim və tələbələr arasında böyük canlanma var idi. Onlar sanki bayram şənliyi keçirir, bu kitabın çapdan çıxıb yayılması ilə fəxr edirdilər. Şovinst daşnaq ideyalarının ardıcıl tərəfdarları olan və "Krunk" terrorçu təşkilatı ilə sıx əlaqə yaradan erməni müəllimlərdən H.Qriqoryan, H.Movsesyan, S.Dadayan, S.Xanyan və başqaları bu kitab haqqında çox həvəslə danışır və onu geniş təbliğ edirdilər.

Pedaqoji İnstitutda işləyən biz azərbaycanlı müəllimlər bu kitabla çox çətinliklə tanış olduq və eşidəndə ki, bu kitab Bakıda

çap edilib, inanmadıq. Erməni milli şovinizmini, qəsbkarlığı təbliğ edən belə bədnam kitab Azərbaycanda necə buraxıla bilərdi? Bəs, bizim hökumət, güc nazirlikləri, Mətbuat Komitəsi və digər əlaqədar təşkilatlar niyə buna biganəlik göstərmişdilər? Sonralar öyrəndik ki, Z.Balayanın qatı millətçilik ruhunda yazılan "Ocaq" romanı Ermənistanın sifarişilə Bakıda "Kommunist" nəşriyyatında baş texnoloq erməni Aida Manuçarovanın səyi ilə böyük tirajla təcili çap olunaraq Ermənistanla göndərilmiş və tirajın bir hissəsi Azərbaycanda, xüsusilə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə paylanmışdır. Bütün bunların müqabilində o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi kəsərli tədbirlər görməkdən çox uzaq idi.

Artıq hamıya, xüsusilə də Azərbaycanın keçmiş rəhbərliyinə yaxşı məlum idi ki, Dağlıq Qarabağda gərginliyi əsasən Daşnaq partiyası, Qarabağ, "Krunk" millətçi-terrorçu təşkilatları yaradır və onların fitvası ilə DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi, azərbaycanlıların vilayətdən qovulub çıxarılması fikri aşılardı. Erməni millətçiləri hiyləgərcəsinə bu hadisələrin qızıqdırılmasının səbəbini Sumqayıt hadisələri ilə bağlayırdılar. Halbuki, azərbaycanlıların Ermənistandan faciəli surətdə qovulması Sumqayıt hadisələrindən çox-çox əvvəl baş vermişdir.

Moskva hələ 40-cı illərdə Ermənistanda təşkil edilmiş "Qarabağ hərəkatı"nın, "Qarabağ Komitəsi"nin fəaliyyətinin genişlənməsinə münasib şərait yaratdı. 80-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təxribatçı fəaliyyət göstərən "Krunk" erməni ekstremist təşkilatı SSRİ-də və xaricdə erməni "milli birliklərinin" "55-lər Komitəsi" adlandırılan təşkilatın göstərişləri əsasında" antiAzərbaycan ruhlu vərə-

qələr yayır, vilayətin əhalisini Qarabağın Ermənistanla verilməsini tələb etməyə çağırırdılar.

Rus diplomatı və şairi A.S.Qriboyedovun vaxtilə yazdığı "Ermənilər ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara həmişə sahib çıxırlar" kimi iyrənc ənənələrinə sadıq qalan erməni millətçiləri 80-ci illərin sonlarından başlayaraq nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırlar.

1988-ci ilin yanvarından etibarən "Türksüz Ermənistan" və Qarabağ uğrunda millətçi hərəkatın planları sürətlə həyata keçirilməyə başlandı. 1988-ci il yanvarın 25-də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ilk qrupu doğma el-obalarından didərgin salındı. Belə ki, 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31 min ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, yüzlərlə adama işğəncələr verildi, qız-gəlinlərimizin namusu təhqir olundu. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı.¹

Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarından olan cinayətkarların vəhşi əməllərindən yaxa qurtaran ilk qaçqınlar dəstəsi Azərbaycana axışmağa başladı.

1988-ci il fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. "Ermənistandan türkləri təmizləməli", "Ermənistanda erməni yaşamalılardır" və başqa millətçi şüarlar səslənirdi. Fevralın 21-də erməni vandalları Yerevanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar. Azərbaycan aşiq sənətinin dahisi, 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuş və 1926-cı

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild, s. 258.

ildə elə oradaca – Ağkilsədə vəfat etmiş Aşıq Ələsgərin qəbri təhqir edildi. Böyük şair Səməd Vurğunun abidəsi uçuruldu. Azərbaycanlılara qarşı terror Vedibasarda xüsusi ilə genişləndi. Qızlar-gəlinlər, ağsaqqallar təhqir edilir, kəndlər talan olunurdu.¹ 1988-ci il fevralın 23-də Azərbaycana pənah gətirmiş yeni didərginlər dəstəsinin gəlişi ilə onların sayı 4000 nəfərə çatdı.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın getdikcə dərinləşdiyi bir şəraitdə Ermənistandan didərgin salınaraq yaşayış üçün ən zəruri vasitələrdən məhrum olunmuş 191 min 175 nəfərin qaçqın vəziyyətdə Azərbaycana pənah gətirməsi, qovularkən 225 adamın vəhşicəsinə öldürülməsi, 1154 nəfərin yaralanması, milli təhqirlər respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.²

1988-ci ilin fevralından başlayaraq Xankəndində DQMV-nin Ermənistanla verilməsi tələbini irəli sürən petisiyaya açıq şəkildə imza toplanmağa başlandı. Fevralın 12-də həmin tələblə şəhərdə ilk mitinqlər keçirildi. Respublikanın o zamankı rəhbərliyinin gözü qarşısında gündən-günə artan Qarabağ böhranı 1988-ci ilin fevralı və xüsusən iyununda vilayətin hər yerində olduğu kimi, Pedaqoji İnstitutda da bir çox erməni müəllimlərin başçılığı ilə iğtişaşların baş verməsində özünü bir daha göstərdi. Azərbaycanlı tələbə və müəllimlərə hücumlar edildi. Onların bir çoxu döyülüb təhqir edildi. "Saqqallılar" tələb edirdilər ki, azərbaycanlı tələbə və müəllimlər tezliklə Xankəndindən çıxsınlar. Azərbaycanlıların daxili işlər orqanlarına və Moskvaya müraciətlərindən heç bir nəticə

hasil olmadığım, respublika rəhbərlərinin biganəliyini görən ermənilər yerli milisin köməyi ilə Xankəndində dağıntı və qarətçiliyi davam etdirdilər. Onlar 1988-ci il sentyabr ayının 20-dən 23-dək 60-dan çox azərbaycanlının evini yandırdılar, 44-dən çox Azərbaycan türkünün evini isə dağıtdılar.

Bununla da Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların faciəsi başlandı. Az müddətdə vilayətdə yaşayan təqribən 50 minə qədər azərbaycanlı öz doğma yurdundan qovuldu. Hələ bir qədər əvvəl Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyindən şirnikən ermənilər 1988-ci il dekabrın 20-də Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistanla birləşdiyini elan etdilər.¹

Azğınlaşmış ermənilər Xankəndinin ardınca Yerevanda da eyni tələblərlə çıxışlara başladılar. Fevralın 25-26-da hərəkət özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Bu zaman Ermənistan "Qarabağ hərəkəti" liderlərinin iradəsinə tabe idi. Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınların ilk dəstəsinin respublikaya pənah gətirməsi də məhz bu dövrə təsadüf edirdi.

Fevralın 21-də Ağdam-Əsgəran yolunda iki azərbaycanlının öldürülməsi ilə Qarabağ konfliktinin ilk qurbanları verildi. Belə ki, Əsgəran rayonunda azərbaycanlıların öldürülməsi, 19 nəfərin yaralanması vəziyyəti bir qədər də gərginləşdirdi. Ermənilər dünya ictimaiyyətinin gözündə öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıtda erməni Ee-

¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, s. 292.

² Qafarov T. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999, s. 229.

¹ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransının materialları. Bakı, 2001, s. 57.

dik Qriqoryanın fəal iştirakı ilə fitnəkarlıq törətdilər.¹ Bütün Azərbaycan xalqı bu fitnəkarlığı, onun müəlliflərini və icraçılarını ciddi pislədi.

Qondarma Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və "Qarabağ hərəkatı" liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdikləri qanlı antiazərbaycan hərəkatı daha da genişləndi. Bu hərəkatda yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak edirdilər. 1988-ci il martın 10-da Yerevanın cənubunda Mehmandar kəndinin 4 sakini qətlə yetirildi. Martın 25-də Ararat rayonunun Vedi, Şirazlı, Xalisə və Şidli kimi azərbaycanlı kəndlərində 100-dən çox ev talan edilib yandırıldı, əhalisi qovuldu. Mayın ortalarında Yerevan yaxınlığındakı azərbaycanlı kəndlərinə yenidən basqın edildi. Şirazlı kəndinin 880 nəfər sakini SSRİ-Türkiyə sərhədlərinə qaçıb orada sığınacaq tapdı. Erməni faşistləri Quqark rayonunda daha dəhşətli faciə törətdilər. 1988-ci ilin noyabrında bu rayonda 70 nəfərdən artıq azərbaycanlı qətlə yetirildi.² Həmin ilin sonunadək 200 mindən çox Azərbaycan türkü doğma yurdundan vəhşiliklə qovuldu. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın keçmiş rəhbərləri yenə də Moskvanın yedəyində gedərək "beynəlmiləçilik" bayrağından daha bərk yapışırdılar. Mərkəz isə ikili mövqeyi ilə münaqişənin hər vasitə ilə daha da qızışmasına kömək edirdi. Halbuki, Qarabağdakı erməni separatçılığına və terroruna qarşı sərt tədbirlər görməklə onları yerində oturtmaq olardı. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 1998-ci il ümumxalq toplantısında dediyi kimi, "Qa-

rabağdakı erməni separatçılıqlarına qarşı qəti və sərt tədbirlər görməklə onları yerlərində oturtmaq olardı, çünki Azərbaycan Respublikasının buna hər cür imkanı var idi".¹ Lakin o zamankı rəhbərlər bunu etmədilər. Bu isə öz növbəsində respublika əhalisinin haqq narazılığına səbəb oldu. Beləliklə, "qondarma Dağlıq Qarabağ problemi" ətrafında münaqişə getdikcə kəskin xarakter aldı və 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan Ali Soveti Dağlıq Qarabağı öz ərazisinə birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi və 1990-cı ilin mayında Dağlıq Qarabağdan Ermənistan parlamentinə 12 deputat seçildi. Bu azmış kimi Dağlıq Qarabağ həm də müstəqil respublika elan edildi.

Bütün bu tədbirlər beynəlxalq hüquqa zidd olan siyasi təcavüz, terrorçuluq və qəsbkarlıq idi. Eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın işğalçılığını pisləyən qətnamələri də yerinə yetirilmədi. Bu da Ermənistanı Azərbaycanın yeni ərazilərini işğal etməyə ruhlandırırdı.

1989-cu il yanvarın 12-də Dağlıq Qarabağda xüsusi idarəetmə forması yaradıldı və həmin il noyabrın 20-də M.Qorbaçovun fərmamı ilə Dağlıq Qarabağa SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşun hissələri yeridildi. Moskvanın bu cür tədbirləri erməniləri daha da ruhlandırırdı. Onlar Şuşanın yaxınlığındakı Topxana məşəsini qırmağa və orada zavod tikməyə başladılar. Bütün bunlara cavab olaraq 1988-ci il noyabrın 17-də Bakıda "Meydan hərəkatı" başlandı. Meydan hərəkatının ilk günləri milyona qədər adamı əhatə edirdi. 1989-cu il dekabrın 5-də Sovet Ordusu Bakının

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild, s. 260.

² Yenə orada.

¹ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2001, s. 57.

azadlıq meydanında xalq hərəkətini vəhşicəsinə boğdu. Meydan hərəkətinin başlanğıcı olan 17 noyabr sonralar "Milli dirçəliş günü" kimi qəbul edildi.¹

Azərbaycanda ən gərgin vəziyyət və siyasi sabitsizlik 90-cı illərdə başladı. Bakıda 1990-cı il Yanvar faciəsini, 1991-ci ildə Xocavənd yaxınlığında ermənilərin törətdiyi Qarakənd terrorunu və 1992-ci ildə baş verən Xocalı soyqırımını göstərmək olar. 1990-cı ildə Bakıda törədilən "Qanlı 20 Yanvar" 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda törədilən 9 yanvar "Qanlı bazar günü" ilə sanki analogiya təşkil edirdi. Birinci qırmızı sovet imperiyasının lideri M.Qorbaçov tərəfindən öz konstitusion hüquqlarını qorumaq uğrunda mübarizəyə qalxmış xalqa qarşı törədilmişdir.

Araşdırmalar göstərirdi ki, 20 Yanvar cinayəti erməni separatçıların torpaq iddialarına qarşı Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda getdikcə geniş miqyas alan ümumxalq hərəkətini boğmaq üçün düşünülərək təşkil olunmuşdur. Məlumdur ki, hadisədən bir neçə gün əvvəl yanvarın 14-də Mərkəzin nüfuzlu nümayəndələri A.Girenko, Y.Primakov, İ.Mixaylov Bakıya göndərilmişdilər. Onların, habelə o zamankı Azərbaycan rəhbərlərinin məlumatı əsasında Mərkəzdə tam anti-Azərbaycan fikri formalaşmışdı. M.Qorbaçovun erməni ətrafının bu sahədə mühüm rolu olmuşdu. Beləliklə, erməni daşnaqlarının fitvalarının təsiri ilə 1990-cı ilin Yanvar faciəsi ayın 19-dan 20-nə keçən gecə baş verdi. Moskvanın əli ilə televiziya və radio-

nun enerji bloku partladıldı. Gecə yarısı Bakıya sovet ordusu hissələrinin hücumu başlandı.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin "1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında" 1994-cü il 24 mart tarixli qərarında deyilir: "Sovet Ordusunun xüsusi təyinatlı dəstələri və daxili qoşunların iri kontingenti Bakını zəbt etmiş, xüsusi qəddarlıq və misli görünməmiş vəhşiliklər müşahidə edilmişdir". Qoşunların qanunsuz yeridilməsi nəticəsində Bakıda və respublikanın rayonlarında 131 nəfər vəhşiliklə öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər həbs edilmişdir. Sovet hərbi qulluqçuları tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomashın və külli miqdarda dövlət əmlakı dağıdılmışdır. Həlak olanların arasında qadınlar, uşaqlar və qocalar, həmçinin təcili tibbi yardım işçiləri və milis nəfərləri olmuşdur.

Bununla yanaşı, Qanlı 20 Yanvar Azərbaycan xalqına dərs – azadlıq uğrunda mübarizə dərsi verdi. Bütün bunlar, nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın milli müstəqilliyinin bərpa olunmasına gətirib çıxardı. Lakin erməni millətçiləri Daşnaqsütyun partiyasının şovinist siyasətini əldə rəhbər tutaraq özlərinin böyük dövlətçilik siyasətlərini, M.Qorbaçovun "yenidənqurma və aşkarlıq" siyasətindən məharətlə istifadə edərək reallaşdırmağa başladılar. Mərkəzin köməyi ilə erməni separatizmi və terrorçuluğunun yeni mərhələsinə başlanıldı. Bu mərhələdə Qərbi Azərbaycanın vaxtilə Ermənistanə verilmiş torpaqlarından və Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlıların ata-baba yurdlarından erməni terrorçuları tərəfindən zorla qovulmasına başlandı. Təx-

¹ İsmayilov İ. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik məsələləri. Bakı, 1995, s. 106-107.

minən 300 minə qədər Azərbaycan türkü erməni terrorçuları tərəfindən deportasiyanın qurbanları oldu.¹

Erməni millətçi şovinistləri bir çox dövlətlərin köməyi ilə təcavüzkar bir dövlət kimi cəzalandırılmadıqlarını görərək özlərinin işğalçılıq və terrorçuluq planlarını müxtəlif formalarda həyata keçirməyə başladılar. Onlar 1991-ci ilin noyabrında Xocavənddə azərbaycanlılara qarşı vəhşicəsinə divan tutmağa başladılar və çoxlu Azərbaycan türkü erməni terrorizminin qurbanlarına çevrildi. Azərbaycanın bəzi kəndləri dağıdıldı, adamlar öz doğma yaşayış yerlərindən zorla qovuldular. Erməni terrorçuları bir çox Azərbaycan kəndlərini və yaşayış məntəqələrini mühasirədə saxlayırdılar. Vəziyyətlə tanış olmaq, danışıqlar aparmaq, milli münaqişəni dayandırmaq məqsədi ilə Xocavənd rayonuna göndərilən yüksək rütbəli hökumət komissiyasına qarşı vəhşi terror aktı təşkil edildi. Nəticədə 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi üzərində nümayəndə heyətini aparan 72 nəfərli MİK-8 sərnəşin təyyarəsi erməni terrorçuları tərəfindən vuruldu və nəticədə Azərbaycanın 22 nəfər görkəmli partiya və dövlət xadimi, o cümlədən respublikanın dövlət katibi Tofiq İsmayılov, baş prokuroru İsmət Qayıbov, dövlət müşaviri Məhəmməd Əsədov və başqaları erməni terrorunun qurbanı oldular. Mərkəzdən dəstək alan erməni terrorçuları Azərbaycan xalqının ən yaxşı oğullarını vəhşicəsinə məhv etdilər. Lakin onlar yenə də cəzasız qaldılar.

Faşizmin və vandalizmin qatı nümayəndələri olan erməni şovinistləri bir neçə min dinc Azərbaycan türkünün qanını axıt-

dılar. Lakin Mərkəz, eləcə də respublikanın keçmiş rəhbərliyi erməni separatizminə və terrorizminə qarşı heç bir tutarlı tədbirlər görmədilər və əksinə, bu qanlı terror hadisələrinə biganəlik göstərdilər. Bütün bu cəzasızlıq halları əsrin ən böyük faciəsinin – Xocalı soyqırımının törədilməsi ilə nəticələndi.

Respublika Prezidentinin Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətində deyilir: "Bu gün biz xalqımızın və bəşəriyyətin tarixinə ən dəhşətli kütləvi terror hadisələrindən biri kimi daxil olmuş Xocalı faciəsinin qurbanlarının xatirəsini dərin hüzn və kədər hissi ilə yad edirik. 1992-ci il fevralın 26-da ən müasir silah və texnika ilə təchiz olunmuş Ermənistan hərbi birləşmələri keçmiş Sovet Ordusunun 366-cı alayının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini yerlə yeksan etmişlər, yüzlərlə günahsız mülki əhaliyə – qadınlara, qocalara, uşaqlara amansızcasına divan tutdular. Xüsusi qəddarlığı ilə seçilən bu təcavüz aktı təkcə Xocalı əhalisinə deyil, bütövlükdə insanlığa qarşı misli görünməmiş cinayət idi".¹

Həmin vaxt kütləvi qırğının törədilməsində milliyyətə erməni olan S.Ohanyan və V.Çiçiyanın komandanlıq etdikləri 2-ci və 3-cü batalyonlar daha fəal hərbi əməliyyat aparmışlar. Faciə zamanı 7 mindən çox türkün yaşadığı Xocalı şəhəri yerlə yeksan edilmişdir. Xocalıda soyqırımı törədildi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şəhər yandırıldı. Sağ qalanların bir hissəsi, əsasən qadınlar, qocalar və uşaqlar şəhərin şimal-şərq istiqamətində iki yolla Ağdam tərəfə qaçmağa başladılar. Qarlı, şaxtalı gecəni ayaqyalın,

¹ İsmayılov İ. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik məsələləri, s. 107.

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 25 fevral.

başıaçıq meşədə keçirən qaçqınların çoxunu şaxta vurdu. Sağ qalanlar pusquda durmuş erməni faşistləri tərəfindən gülləbaran edildilər. Onlar yaralılara işgəncə verib meyitləri eybəcər hala salır, qadın və qızları təhqir edirdilər. Xocalıda erməni faşistlərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım nəticəsində 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürüldü. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin müxtəlif dərəcəli güllə yarası alaraq şikəst olmuşdu. 1275 nəfər əsir alınmış, 8 ailə bütövlükdə məhv edilmişdi. 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diridiri yandırıldı, başlarının dərisi soyuldu, gözləri çıxarıldı, başları kəsildi, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşildi.¹ Bu faciədə təkcə erməni faşistləri və rus şovinistləri deyil, həm də uzun müddət düşmən əhatəsində qalan şəhərə lazımı kömək göstərməmiş, əhalini təhlükəsiz yerlərə köçürmək üçün tədbirlər görməyən respublika rəhbərliyi, habelə hakimiyyət uğrunda mübarizədə Qarabağ problemindən istifadə edib, siyasi kapital toplamağa çalışan siyasətbazlar günahkar idilər.

Prezidentin Xocalı faciəsi ilə əlaqədar 25 fevral 1997-ci il tarixli Fərmanında göstərilir: Xocalı soyqırımı adi cinayət deyil, Xocalı soyqırımı Ermənistan, ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı edilən dəhşətli soyqırımıdır. 1992-ci il fevral ayının 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan xalqına qarşı misli görünməmiş Xocalı soyqırımını törətmişlər. Bu kütləvi və amansız qırğın aktı erməni qəsbkarlarının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü hədəfə almış məqsədyönlü, irticaçı siyasətinin növbəti qanlı səhifəsi olmaqla təkcə azərbaycan

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild, s. 324.

xalqına deyil, bütün insanlığa qarşı cinayətdir və bəşəriyyət tarixində qara ləkə kimi qalacaqdır.¹ İndi bütün Xocalı sakinləri ümid edirlər ki, bu faciələri törətmiş ermənilər və rus hərbiçiləri beynəlxalq məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaq və layiq olduqları cəzayı alacaqlar.

Respublika Milli Məclisinin Xocalı hadisəsinin 3-cü il-dönümü ilə bağlı dünya parlamentlərinə müraciətində deyilirdi: Xocalı faciəsi XX əsrdə "Böyük Ermənistan" və monomillli dövlət yaratmaq kimi şovinst siyasət müəllifləri olan ermənilərin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi ən dəhşətli cinayətlərdən biridir. Daha sonra müraciətdə deyilirdi ki, erməni qəsbkarları 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməkdə davam edirlər. Həmin dövrdə ermənilər tərəfindən 500 min nəfərdən çox azərbaycanlı öldürülmüş, 1,5 milyon azərbaycanlı türkü öz doğma torpaqlarından qovulmuş, 2 mindən çox azərbaycanlı mənşəli yaşayış yerlərinin adı dəyişdirilmişdir. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizini təşkil edən 13 rayon erməni işğalı altındadır. 1 milyon azərbaycanlı öz ölkəsində qaçqın vəziyyətində yaşayır.²

Faktlar göstərir ki, Şuşanın, Laçının və başqa rayonlarımızın asanlıqla işğalında yerli əhaliyə silah verilməməsinin böyük təsiri olub.

Erməni birləşmələrinin ölkəmizə soxulması, erməni işğalının əsası hələ 1923-cü ildən qoyulan "Qarabağ münaqişəsi" öz acı nəticələrini verib. Belə ki, "qondarma Dağlıq Qarabağ muna-

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 1997, 25 fevral.

² İsmayilov İ. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri, s.121.

qışəsi" adlanan bu müharibədə təqribən 22 min nəfərə qədər azərbaycanlı həlak oldu. 50 min nəfərdən çox yaralanmış, 4 min nəfərə qədər əsir düşmüş və girov götürülmüş, 10 şəhər, 876 kənd, 113 min yaşayış evi darmadağın olmuşdur. 2200-ə qədər adamı şikəst etmiş, 3548 nəfəri isə tənha qoymuşdur.¹

Lakin ABŞ, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri beynəlxalq terrorizmin atributlarından biri olan erməni terrorçuluğunun qarşısını almaq üçün heç bir təsirli tədbir görməmiş və əksinə, onun getdikcə genişlənməsinə əslində şərait yaratmışdır. Lakin son zamanlar Dağlıq Qarabağı silah anbarına döndərən terrorçuların getdikcə manevr imkanı tükənir, çünki silah alveri ilə narkobiznesin tüğyan etdiyi yerdə terrorizmdən başqa heç nə ola bilməz. Elə buna görədir ki, erməni terror təşkilatları "Asala", "Haydat" əsəbi hərəkət etməyə başlamışlar və özlərinin son gizli toplantılarında türklərə qarşı terroru gücləndirməyə çağırıblar.

Onlar Davos toplantısına qarşı çıxırlar. Deməli, indi Davos zirvəsinin ruhuna qarşı ən böyük təhlükə erməni terrorudur. Beləliklə, erməni terrorçularının məhz türkləri seçməsi çox böyük təhlükə təşkil edir.

Bütün bunlar göstərir ki, türklər və azərbaycanlılar erməni terroruna qarşı birgə mübarizə aparmalıdırlar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən müqəddəs vəzifəsi Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsinə, ev-eşiklərindən didərgin düşmüş bir milyondan çox həmvətənimizin doğma yurdlarına dönməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Xalqımızın və müstəqilliyimizin müqəddəratının birbaşa asılı olduğu bu məsə-

¹ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998, s. 327.

lənin dinc yolla həll edilməsi üçün bütün Azərbaycan xalqı və dövləti gecə-gündüz mübarizə aparmalıdırlar. Lakin 1991-ci ildən müstəqillik əldə edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində xalqımızın maraqlarına cavab verən ardıcıl və prinsipal siyasət xəttinin yeridilməsi hələ də istənilən nəticəni verməmişdir.

Həmin vaxtdan etibarən Dağlıq Qarabağ probleminin həllində dövlətimizin əsas diqqəti beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə münaqişə haqqında əsl səbəb və həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına, Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasına, Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə edən dövlətlərin sayının artmasına yönəlmişdir.

Dağlıq Qarabağ probleminin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin müzakirə olunduğu ən böyük beynəlxalq təşkilat BMT-dir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü ciddi şəkildə pisləyən və Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən, amma indiyə qədər icra olunmamış və kağız üzərində qalan 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini qəbul etmişdir.¹

Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT) və onun tərkibində 1992-ci ilin mart ayında xüsusi yaradılmış Minsk qrupuna daha çox üstünlük verilmiş və verilməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan 1992-ci il 20 yanvardan ATƏT-in üzvüdür.

Minsk qrupunun əsas vəzifəsi Ermənistan və Azərbaycan

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 24 fevral.

münaqişəsini nizama salmaq və Dağlıq Qarabağ problemini dinc vasitələrlə həll etmək üçün müvafiq sənədlər hazırlamaq və münaqişəni birdəfəlik aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Minsk qrupunun həmsədrliyi 1997-ci ildən üç dövlətə – ABŞ, Fransa və Rusiyaya həvalə edilmiş və bu vəzifəni onlar hələ ki, bəhrəsiz şəkildə «həyata keçirirlər».¹

Özünün fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Minsk qrupu atəşkəsə nail olunması, münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması üçün müəyyən işlər görmüş və bu istiqamətdə demək olar ki, fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

Azərbaycan hökumətinin ardıcıl səyi nəticəsində Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi bir məsələ kimi iki dəfə ATƏT-in geniş səviyyədə müzakirəsinə çıxarılmışdır.

5-6 dekabr 1994-cü ildə məlum Budapeşt sammitində bu məsələ müzakirəyə çıxarılmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin başçıları bu məsələyə öz münasibətlərini bildirdikdən sonra Ölkə Prezidenti öz çıxışında Ermənistanın təcavüzünün ölkəmiz üçün dəhşətli nəticələrini hərtərəfli təsvir etməklə yanaşı, erməni terrorunun mahiyyətini də müxtəsər açıqladı. Sonra o bildirdi ki, Azərbaycan münaqişənin həllində sülhsevər mövqe tutur və buna daim üstünlük verir. Bundan əlavə Prezident Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək status verilməsinə də hazır olduğunu qətiyyətlə bildirdi. Budapeşt sammitində yekun sənəd kimi "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlı qətnamə layihəsi qəbul olundu. İş-

¹ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2001.

tirakçı dövlətlər atəşkəs əldə olunmasını alqışladılar. Münaqişə edən tərəfləri müntəzəm danışıqlara çağırdılar və ATƏT-in səylərini tam müdafiə etdiklərini bildirdilər.

Faktlardan məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının məqsədyönlü, ardıcıl siyasəti nəticəsində ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt, 1996-cı il Lissabon və 1999-cu il İstanbul sammitlərində münaqişənin dinc, siyasi yollarla həlli istiqamətində bir sıra mühüm təkliflər irəli sürülmüşdür. Xüsusilə 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon zirvə toplantısında digər məsələlərlə bərabər "Qarabağ münaqişəsi" məsələsinə xüsusi diqqət yetirildi. Burada Azərbaycanın mövqeyi, Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən təminmiş və müdafiə olunmuşdur. Beləliklə, 53 Avropa ölkəsi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının ədalətli mövqeyini təsdiq edən sənəd qəbul etdi. Prezidentin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin əməyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilən bu sənəd ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri F.Kottinin elan etdiyi və Lissabon sammitinin rəsmi qərarını ifadə edən bəyanat idi. Bu sənəd Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinin üç başlıca prinsipini konkret şəkildə əhatə edirdi. Bunlardan birincisi, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının ərazi bütövlüyü, ikincisi, Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası tərkibində yüksək özünüidarə statusu verilməsi, üçüncüsü, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi kimi vacib maddələr şərh edilirdi.¹ Bütün bunlar Lissabon zirvə görüşündə Azərbaycan

¹ Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, 1997, s. 74.

diplomatiyasının ən yaxşı uğurlarından biri kimi qiymətləndirilməlidir. Dağlıq Qarabağ probleminin geniş müzakirə olunduğu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri də 52-dən çox dövləti birləşdirən İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). 1996-cı ilin dekabr ayında İKT-ya üzv olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin Cakarta da keçirilən XXIV konfransı Lissabon sammitinin irəli sürdüyü prinsipləri tam müdafiə etdi.

1997-ci ilin 9-11 dekabrında Tehranda İKT-ya üzv olan ölkələrin hökumət və dövlət başçıları VIII zirvə görüşündə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair daha kəskin və təsirli qərar qəbul edilmişdi. Zirvə görüşündə iştirak və çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev münaqişənin vurduğu yaralardan bəhs edərək İslam Təşkilatının üzvü olan ölkələrin başçıları Azərbaycanın haqq işini dəstəkləməyə çağırırdı. Tehran konfransının qətnaməsində təşkilata üzv olan dövlətlər BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb etdilər. Konfrans münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması haqqında ATƏT-in Lissabon görüşünün əsas prinsiplərini, habelə Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlarda irəli sürülmüş müsbət təklifləri dəstəklədiklərini bildirdilər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının düşünülmüş diplomatik fəaliyyəti nəticəsində, nəhayət, Azərbaycanın ətrafındakı informasiya blokadası yarılmış, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərin və

beynəlxalq təşkilatların mövqelərində prinsipial dəyişiklik baş vermişdir.

Avropada və bir sıra İslam ölkələrində olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ problemi ABŞ mətbuatında və informasiya mərkəzlərində də geniş işıqlandırılmağa başlanmışdır. Əgər 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər ABŞ mətbuatında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində, Dağlıq Qarabağ problemində Ermənistanın mövqeyi dəstəklənirdisə, 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ölkənin xarici siyasətində bu istiqamətdə aparılan ciddi diplomatik səylər nəticəsində Azərbaycanın mövqeyi dəstəklənməyə başlandı. Belə ki, Dağlıq Qarabağ problemi ABŞ-ın "Vaşinqton Tayms", "Vaşinqton-Post", "Nyu-York Tayms", "Çikaqo-Tribyun" və digər qəzetlərində geniş işıqlandırılmışdır.

"Vaşinqton Tayms" qəzetinin 1994-cü il 20 avqust tarixli sayında Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən mühüm bir məqalə dərc olundu. Məqalədə deyilirdi ki, "Klinton hökuməti onun Qafqazdakı diplomatiyasının taleyini ABŞ-dakı erməni lobbisinin həll etməsini rəva bilməməlidir. 15 min nəfər öldükdən və 1 milyon nəfər didərgin düşdükdən sonra ABŞ-ın bu problemə ədalətlə yanaşması vaxtı çatmışdır".¹

"Vaşinqton Post" qəzetinin 1997-ci ilin 10 yanvar tarixli buraxılışında ABŞ-ın dövlət katibi Madlen Olbraytın yanvarın 8-də Senatın Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsinin üzvləri qarşısındakı çıxışı ilə əlaqədar material dərc olunmuşdur. O, çıxışında

¹ Əliyev F. Dağlıq Qarabağ probleminin ABŞ mətbuatında işıqlandırılması. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2001, s. 75.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunaraq demişdir ki, "orada 2 ildən çoxdur atəşkəs rejimi saxlanılır. Lakin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində indiyə qədər gedən proses çox ləng olub. Bu regionda bizim çox əhəmiyyətli iqtisadi, siyasi və humanitar maraqlarımız var və biz münaqişənin həllinin axtarışında daha geniş rol oynamağa hazırıq. Bizim nüfuzumuzu artırmaq istiqamətində addım kimi Konqres Azərbaycana qeyri-hərbi yardıma qoyulan məhdudiyyətləri ləğv etsə, yaxşı olar.

ABŞ-ın aparıcı qəzetlərindən biri olan "Nyu-York Tayms" qəzetinin 1997-ci il 23 yanvar buraxılışında ABŞ-da erməni diasporunun Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı fəaliyyəti ilə əlaqədar material dərc olunmuşdur. Qəzetdə deyilir: "Bu il yanvarın 7-də ABŞ-ın erməni diasporunun "Amerikanın Erməni Assambleyası", "Ümumdünya Erməni Yevangelisi Şurası", "Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı", "Amerikanın Erməni Missioner Assambleyası", "Şimali Amerikanın Erməni Yardım Cəmiyyəti", "Erməni Katoliklərin Apostol Ekzarmatı", "Varten Cəngavərləri" kimi bir sıra dini və siyasi təşkilatların liderləri və başçıları ABŞ prezidenti Bill Klintonə məktub göndərmişlər. Məktubda ATƏT-in başa çatmış Lissabon zirvə görüşündə Dağlıq Qarabağ barəsində ABŞ-mə mövqeyi ilə əlaqədar Amerika ermənilərinin "kollektiv məyusluğu" ifadə edilir, habelə ABŞ hökuməti qeyri-obyektivlikdə və birtərəfli Azərbaycanpərəst mövqe tutmaqda təqsirləndirilir, iddia olunur ki, ABŞ hökumətinin bu cür möv-

qeyi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin siyasi yolla aradan qaldırılması prosesinin çətinləşməsinə gətirib çıxara bilər.¹

Məktubun müəllifləri ABŞ hökumətini Dağlıq Qarabağ barəsində birtərəf siyasət yeritməyə və Dağlıq Qarabağ sakinlərinə bilavasitə yardım göstərməyə, eyni zamanda ABŞ prezidentini Azərbaycan hökumətini dəstəkləməməyə çağırmışlar. ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ probleminin Lissabon prinsipləri əsasında həll edilməsinə tərəfdar olmasına baxmayaraq, 1997-ci ilin yanvarında ABŞ Konqresində Ermənistanın maraqlarını müdafiə edən qrupun həmsədri respublikaçı konqresmen F.Pallone Ermənistanı və Dağlıq Qarabağ bölgəsinə səfər etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi F.Pallonenin Dağlıq Qarabağa – Azərbaycanın işğal altında olan bölgəsinə Azərbaycan hökumətinin razılığı və xəbəri olmadan səfəri ilə əlaqədar yanvarın 25-də ABŞ-mə Bakıdakı səfirliyinə etiraz notası təqdim etmişdir. Buna baxmayaraq F.Pallone öz məsuliyyətsiz planından əl çəkməmiş, BMT, ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların Dağlıq Qarabağ probleminin həllindəki söylərinə zidd addım atmışdır. Uydurma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın parlamentinin xüsusi sessiyasında çıxış edən F.Pallone demişdir: "Siz öz torpaqlarınızın və xalqınızın qanuni nümayəndələri kimi beynəlxalq ictimaiyyətin hörmətindən istifadə hüququ qazanmışsınız".

ABŞ-ın "Çıxaqo Tribun" qəzetinin 1997-ci il 15 fevral tarixli sayında dərc olunmuş materialda ABŞ hökuməti F.Pallonenin

¹ Əliyev F. Dağlıq Qarabağ probleminin ABŞ mətbuatında işıqlandırılması, s. 75.

uydurma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın parlamentindəki çıxışına münasibəti belə olmuşdur: "ABŞ hökuməti Qarabağ probleminin sülh yolu ilə nizamlanmasında fəal surətdə iştirak edir. Dövlət Departamenti ABŞ-ın dövlət siyasətinin bəzi amilləri ilə fikir ayrılığında olan kongresmen F.Pallone ilə mübahisə etmək fikrində deyil.¹

ABŞ 1996-cı ildəki Lissabon sammitində ATƏT-in 53 üzvü ilə birgə Qarabağ probleminin nizamlanmasının 3 əsas prinsipini dəstəklədiyini bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüz minlərlə azərbaycanlı öz ev-eşiklərindən didərgin düşərək qaçqın şəhərciklərində və çadırlarda yaşayır. Biz bitərəf vasitəçiyik və tərəflərdən heç birinin ayrılıqda maraqlarını müdafiə etmirik. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci il aprel 15-də "Vaşinqton Tayms" qəzeti Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri H.Paşayevin "'Ermənistan Rusiya silahının göndərilməsi Azərbaycan üçün ən böyük təhlükədir" adlı məqaləsini dərc etmişdir. Məqalədə deyilir: "Aprel 10-da "Vaşinqton Tayms" qəzetində "Rusiya Ermənistanı Azərbaycana mübarizə üçün silahlandırmışdır" başlığı altında dərc olunmuş məqalə həm Qafqaz regionunun təhlükəsizliyi probleminə dair ciddi narahatlığı əks etdirir, həm də yaxın keçmiş hadisələrinə aid bir çox məsələlərə cavab verir".

Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı təcavüzünün minlərlə günahsız vətəndaşın həlak olmasına, Azər-

¹ Əliyev F. Dağlıq Qarabağ probleminin ABŞ mətbuatında işıqlandırılması, s. 77.

baycan ərazisinin 20 faizinin hərbi yolla işğalına və 1 milyon qaçqının yaranmasına gətirib çıxardığını göstərən H.Paşayev yazır ki, "Tanklar, raketlər, yer-hava raketləri və s. də daxil olmaqla dəyəri 1 milyard dollardan çox olan silah və sursatın 1993-1995-ci illərdə Rusiyadan Ermənistanı gizli yolla və qeyri-qanuni göndərildiyi məlum olmuşdur. Bu, təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də Ermənistanın digər qonşuları üçün də təhlükə doğuran amildir.

Amerikanın erməni təşkilatlarına dinclik verməyən cəhət budur ki, bir çox dövlətlər və ictimai təşkilatlar Azərbaycanın maraqlarını beynəlxalq meydanda qətiyyətlə və ardıcıl surətdə müdafiə edir, bu isə dünya birliyi tərəfindən tanınan ölkəmizin danılmaz uğurlarıdır. Azərbaycan ilə bərabər hüquqlu əməkdaşlığa dövlətlərin tam əksəriyyətinin, o cümlədən Birləşmiş Ştatların böyük maraq göstərdikləri buna sübutdur. Lakin bədxah erməni millətçiləri münaqişənin aradan qaldırılması üçün irəli sürülən şərtlərdən heç birini qəbul etmir və yenə də müxtəlif vasitələrlə barışıq əldə edilməsinə əngəl törətməkdə davam edirlər. Azərbaycan Respublikası və onun nümayəndə heyəti problemin dinc danışıqlar yolu ilə həlli istiqamətində Avropa Şurasının yüksək tribunasından Ermənistan dövlətinin separatçı xarakterli terrorçu siyasətini ifşa etməklə bərabər, münaqişənin danışıqlar yolu ilə həllinə çalışır. Azərbaycanın xarici siyasətdə yeritdiyi bu xətt tədricən bir çox ölkələr tərəfindən müsbət qarşılanmış və müdafiə olunmağa başlanmışdır.

27 iyul 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərinin başçıları ilə görüşü zamanı demişdi:

«Biz bu məsələni danışıqlar yolu ilə həll etmək istəyirik. Ümid edirəm ki, bu danışıqlar yolu bizə uğur gətirəcəkdir. Amma mən eyni zamanda dəfələrlə bildirmişəm ki, Azərbaycan heç vaxt öz torpaqlarının itirilməsi ilə barışmayacaqdır. Əgər danışıqlar yolu bir səmrə verməsə, Azərbaycan bütün başqa, o cümlədən hərbi yoldan istifadə edib öz torpaqlarını azad edəcəkdir.

Beynəlxalq hüquq bizim tərəfimizdədir. Bizim torpaqlarımız işğal olunubdur. Haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. İqtisadi potensial və digər məsələlər də Azərbaycanın xeyrinədir. Mən şübhə etmirəm ki, bu məsələ öz ədalətli həllini tapacaqdır»¹.

NƏTİCƏ

Son illərdə Azərbaycanda gedən proseslərə diqqət yetirdikdə, aydın olur ki, Azərbaycan zaman-zaman işğallara məruz qalan və torpaq itirən bir ölkə olmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın ərazisi 1829-cu ildə bütövlükdə 410 min kvadrat kilometr olmuş, bu ərazi 1918-ci ildə 114 min kvadrat kilometrə, 1991-ci ildə 86,6 min kvadrat kilometrə enmişdir. Hazırda isə 20 faizə qədər torpaqlarımız yenidən erməni terrorçuları tərəfindən işğal edilmişdir.

Bu tarixdən çıxarılan acı nəticə bundan ibarətdir ki, son 150 ildə, yəni daha dəqiq desək, 1828-1993-cü illər ərzində Azərbaycanda gedən proseslərdə ölkə rəhbərləri subyekt yox, obyekt rolunda çıxış ediblər, yəni onlar Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin aktiv yox, passiv tərəfi olublar.¹

1988-ci il, demək olar ki, bütövlükdə Dağlıq Qarabağ ili oldu. Dağlıq Qarabağ hadisələri Azərbaycan, İttifaq və dünya mətbuatının başlıca mövzusunə çevrildi.

Ermənistandan 300 min azərbaycanlı evindən-əşiyindən didərgin sahnaraq Azərbaycana qovuldu. Azərbaycan qaçqınlar ölkəsinə çevrildi. Cəmiyyətdə sosial, milli, mədəni tarazlıq pozuldu.

XX əsrin sonunda Vətən torpağının 20 faizinin xəyanətkar

¹ Respublika qəzeti, 28 iyul 2004.

¹ "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2000, 16 sentyabr.

və məkrli düşmən tərəfindən işğal edilməsi, 1 milyondan çox insanın öz yurdundan, yuvasından didərgin düşməsi, qaçqına, köçkünə çevrilməsi – bütün bu reallıqlar içərisində yaşamaq xalqımızın qismətinə düşmüşdür. Bu gün Azərbaycan xalqı Vətən uğrunda Qarabağ uğrunda cihada hazırdır. Lakin bunu sülh danışıqları yolu ilə həll etmək Prezidentin və hökumətin ən ümdə məqsədlərindən biridir. Bu baxımdan Qarabağ probleminin siyasi rəqib kimi yox, vahid millət olub, problemin birgə həll edilməsi ən önəmli yoldur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən qlobal problemlərdən biri Qarabağın erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş dağlıq hissəsinin və bir sıra ətraf rayonların azad edilməsi, qaçqın və köçkünlərin öz yurdlarına qaytarılması problemidir. 1994-cü il mayın 14-də Qırğızistanın paytaxtı Bişkekdə Ermənistanla atəşkəs haqqında saziş imzalandı. Milli ordu yaratmaq üçün imkan yaradıldı. Lakin ölkə rəhbərliyi işğal olunmuş ərazilərin BMT-nin 4 qətnaməsi əsasında ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə sülh yolu ilə azad edilməsinə üstünlük verir. Eyni zamanda bununla əlaqədar BMT-də, yüksək səviyyəli təşkilatlarda və zirvə toplantılarında bu məsələ ciddi qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası BMT başda olmaqla dünyanın bir çox siyasi, iqtisadi və ictimai təşkilatlarının fəal üzvlərindən biridir. Avropa Şurasının üzvü olması da onun əsas nailiyyətlərindən biridir.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-ın Nyu-York şəhərində baş vermiş terror aktı bəşəriyyəti lərzəyə gətirdi. Həmin dəhşətli hadisədən əvvəl Rusiyada, Türkiyədə və başqa dövlətlərin ərazilə-

rində terror hadisələri törədilib və bu gün də törədilir. Məhz bu hadisələrdən sonra dünya ictimaiyyəti, o cümlədən qüdrətli Qərb dövlətlərinin başçıları dərk edirlər ki, heç bir dövlət dağıdıcı terrorizm, cinayətkar separatizm təzahürlərindən sığortalanmayıb, məhz bundan sonra bəşəriyyəti belə bəlalardan qorumaq naminə bütün dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Azərbaycan da həmin beynəlxalq koalisiyaya qoşuldu. Artıq bəşəriyyət üçün ən təhlükəli bəla sayılan terrorizm bəlası ilə mübarizə üçün dünya birliyi Azərbaycanın Ermənistan dövlətinin terror siyasəti barədə qaldırdığı bəyanat signalını eşitməyə, erməni faşizminin törətdiyi cinayətlərə reaksiya verməyə başladılar.

Ölkə rəhbərliyi hazırda ABŞ-ın beynəlxalq terrorçuluğa qarşı Əfqanıstanda, İraqda və başqa ölkələrdə apardığı mübarizəni dəstəkləyir və hər cür terrorçuluq hərəkətini pisləyir. Dünyada dəfələrlə erməni terroruna məruz qalan və çoxlu sayda qurbanlar verən Azərbaycan xalqı daşnaqların başçılıq etdiyi erməni terrorçuluğuna qarşı fəal mübarizə aparır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN

SİYAHISI

1. RFTA. F. 841, siy. 7, iş 290, vər. 38.
2. AR DTA. F. 524, siy. 1, iş 57, vər. 8.
3. AR DA. F. 524, siy. 1, iş 58, vər. 2.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Arxivi. F. 420, siy. 1, iş 3, vər. 42.
5. Azərbaycan Partiya Tarixi İnstitutunun əsərləri. Ser. XVIII, s. 104.
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi. F. 420, siy. 1, iş 3, vər. 42-43.
7. ARMDA. F. 379, siy. 7, iş 119, vər. 99-100.
8. ARMDA. F. 32, siy. 2, iş 76, vər. 16.
9. ARMDA. F. 32, siy. 2, iş 54, vər. 43.

10. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi.

- F. 461, siy. 1, iş 4582, vər. 1.
- F. 125, siy. 76, iş 107, vər. 107.
- F. 1, siy. 74, iş 123, vər. 90.
- F. 1, iş 74, vər. 113-114.
- F. 401, siy. 1, iş 838, vər. 5.
- F. 1, siy. 34, iş 106, vər. 150.
- F. 1, siy. 385, 88-ci saxlama vahidi, vər. 5, 11.
- F. 1, siy. 317, iş 140, vər. 3, 4, 5.
- F. 276, siy. 1.
- F. 27, siy. 1.
- F. 258, siy. 1.
- F. 89, siy. 1.
- ## 11. ARDADAğhı Qarabağ filialı.
- F. 23, siy. 1, iş 2, vər. 51, 52.
- F. 89, siy. 1, iş 20, vər. 35.
- F. 171, siy. 1, iş 20, vər. 7-8, 111-112.

F. 171, siy. 1, iş 10, vər. 34.
F. 2, siy. 1, iş 135, vər. 41.
F. 3, siy. 1, iş 442, vər. 112.
F. 7, siy. 1, iş 7, vər. 15-16.
F. 111, siy. 1, iş 37, vər. 126, 61.
F. 171, siy. 1, iş 37, vər. 31, 34, 54.
F. 171, siy. 1, iş 264, vər. 181.
F. 1719, siy. 1, iş 265, vər. 47.
F. 171, siy. 1, iş 265, vər. 48-49,
F. 171, siy. 1, iş 964, vər. 217.
F. 3, siy. 30, iş 7, vər. 30.
F. 18, siy. 6, saxlama vahidi, vər. 3.
F. 3, siy. 36, saxlama vahidi, vər. 32.
F. 577, siy. 5, saxlama vahidi, vər. 2, 12.
F. 3, siy. 36, iş 245, vər. 19.
F. 3, siy. 36, iş 5, vər. 53, 55.
F. 3, siy. 37, iş 29, vər. 1, 2.
F. 3, siy. 37, iş 63, vər. 4.

F. 577, siy. 6, iş 5, vər. 18.
F. 577, siy. 5, iş 5, vər. 7.
12. DQMV Tarixşünaslıq Muzeyi inventarları № 47610.
13. Dağlıq Qarabağ Sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1970.
14. Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. 4-cü beşilliyin yekunlarına dair hesabat. Yanvar 1951-ci il, s. 3-5, 7-8.
15. DQMV Partiya təşkilatının XVII konfransının materialları. Bakı, 1955.
16. DQMV XVIII konfransının materialları. 29 dekabr 1957-ci il.
17. Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya. 20-ci cild.
18. Sov.İKP qurultayları və plenumlarının qətnamə və qərarları. Bakı, 1954, s. 578.
19. Azərbaycan Respublikası. Qarabağın ipəkçilik sənayesi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1957.
20. Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. Kombinatın Əmək şöbəsinin hesabatı. 1957.

-
21. Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. İstehsalat şöbəsinin illik hesabatı. 1979.
 22. Qarabağ İpək Kombinatının əmək şöbəsinin 1975-1980-ci illərə dair illik hesabatları.
 23. DQMV. Rəqəmlərin dili ilə. Bakı, 1980-ci il.
 24. SSRİ-nin 50 illiyi adına Xankəndi ayaqqabı fabrikinin cari arxivi. Fabrikin istehsalat şöbəsinin hesabatı. 1982.
 25. Azərbaycan SSR DQMV 60 ildə (Statistik külliyyat). Bakı, 1983.
 26. Sovet Dağlıq Qarabağı 60. Bakı, 1983.
 27. Sov.İKP XVII qurultayının materialları. Bakı, 1986.
 28. Azərbaycan KP XXIV qurultayının materialları. Bakı, 1960.
 29. DQMV Partiya Komitəsinin cari arxivi. Sənaye və tikinti şöbəsinin 1 iyul 1980-ci il arayışından.
 30. Muxtar vilayətin Statistika İdarəsinin 1965, 1971 və 1975-ci illərə aid hesabatları.
 31. DQMV Partiya Komitəsinin cari arxivi. Sənaye-tikinti şöbəsinin 1, 11 iyul 1980-ci il arayışı.

-
32. Vilayət Partiya təşkilatının XXIX konfransının materialları, 26 dekabr 1980-ci il.
 33. Azərbaycan Respublikasının xalq təsərrüfatı (Statistik külliyyat). 1960, s. 86.
 34. F.Əliyev. Dağlıq Qarabağ probleminin ABŞ mətbuatında işıqlandırılması. 35. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2001.
 36. Azərbaycan və müasir dünya. Azərbaycan universitetinin elmi əsərləri. Bakı, 2002.
 37. Sovet Azərbaycanı 40 ildə. Bakı, 1960.
 38. Azərbaycan rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. Bakı, 1964.
 39. DQMV Həmkarlar təşkilatının cari arxivi. VHIŞ-nin 27 may 1980-ci il.
 40. DQMV Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin illik hesabatı. 1981.
 41. Azərbaycan Respublikası xalq təsərrüfatı 60 ildə. Bakı, 1980.
 42. DQMV Suvarına İdarəsinin cari arxivi. Qovluq 9, 1980.
 43. DQMV Statistika İdarəsinin hesabatları. 1976.
 44. Azərbaycan xalq təsərrüfatı 70 ildə. Bakı, 1977.
 45. Sov.İKP XXVII qurultayının materialları. Bakı, 1986.

-
46. DQMV PK XXIX konfransının materialları. Xankəndi, 1980.
46. Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. Əmək şöbəsinin 1970, 1975-1979,
47. 1980-ci illərə dair hesabatları.
48. DQMV-nin 60 illiyi adına Xankəndi elektrotexnika zavodunun cari arxivi.
49. Müəssisənin 1967-1968-ci illərə dair hesabatları.
50. Doqquzuncu beşillikdə Dağlıq Qarabağın yüksəlişi. Xankəndi, 1971.
51. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti rəqəmlərin dili ilə. Xankəndi, 1981.
52. Azərbaycan KP XXX qurultayının materialları. Bakı, 1981.
53. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti rəqəmlərdə (1976-1980-ci illər). Xankəndi, 1980.
54. Sov.İKP XXVI qurultaylarının materialları. Bakı, 1981.
55. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 60 ildə. Bakı, 1983.

-
56. Azərbaycan tarixi. VI cild. Bakı, 2000.
57. Azərbaycan tarixi. VII cild. Bakı, 2003.
58. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
59. AK(b)P Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət Komitəsinin məruzəsi üzrə AK(b)P MK-nın qərarı 15.08.1927. Azərbaycan KP qətnamə və qərarları. Bakı, 1987, 1-ci cild.
60. Azərbaycan EA Xəbərləri. "Tarix, fəlsəfə, hüquq" seriyası. № 4, 1989.
61. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1998.
62. Axundov N. Qarabağ səlnamələri. Bakı, 1989.
63. Aqambekyan A.Q. Ekonomiçeskie statističeskie issledovaniya promışlennogo proizvodstva. Moskva, 1969.
64. Adamyan Q.A. Qarabağın tərəqqisi. "Təşviqatçı" jurnalı. 1967, № 9.
65. Aqambekyan A.Q. Naqorniy Karabax. Curnal "Sovetskoe pravovedenie", 1936, № 10.

-
66. Aslanov S.R. Azərbaycan sosializm quruculuğu yollarında. Bakı, 1962.
 67. "Azərbaycan" qəzeti. 24-25 aprel 1998-ci il, 12-13 aprel 2001-ci il.
 68. "Azərbaycan" qəzeti. 2 aprel 1920-ci il.
 69. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, 6-cı cild, Bakı, 2001.
 70. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Bakı, 1993.
 71. Bünyadov Z.M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
 72. Babayev A.M. Qarabağ problemi. Millətçilik, şovinizm və torpaq iddiaları. 1988-1995. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı, 1997.
 73. Balrse S. Naqorniy Karabax. Bakı, 1963.
 74. "Azərbaycan" qəzeti, 1998-2002.-ci illər.
 75. Babayev İ.A. Albaniya dövlətinin inkişafı məsələləri haqqında.
 76. Azərbaycan SSR Xəbərləri, Bakı, 1996.
 77. Babayev İ.A. Qəbələ. Bakı, 1980.
 78. "Vopros istorii", 1958, № 4.

-
79. Veliçko V.L. Kavkaz: russkoe delo i mecduplemennie voprosı. Bakı, 1990.
 80. Velixanlı N. Zoriyu Balayanu razmışleniya po povodu kniqi "Doroqa, istoriya Azerbaydcana po dokumentam i publi-katsiyam. Bakı, 1990.
 81. Dağlıq Qarabağ – zəka qalib gələcək. Sənədlər və materiallar. Bakı, 1997.
 82. Qardaşlıq ailəsində. DQMV-nin 50 illiyi. Bakı, 1973.
 83. Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, 1990.
 84. Qayıdış. 1990-1993. Bakı, 1996.
 85. Qafarov T. Azərbaycan tarixi. XX əsr 1980-1990-cı illər. Bakı, 1997.
 86. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999.
 87. Qevorkov B.S. V sete edinoı. Bakı, 1978.
 88. Axundov H. Qarabağnamələr. II cild. Bakı, 1989.
 89. Quliyev C.B. Dağlıq Qarabağ. "Kommunist" qəzeti, 20 mart 1991-ci il.

-
90. Quliyev C.B. DQMV-nin təşkil edilməsi tarixindən. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. "Tarix, fəlsəfə, hüquq" seriyası, № 3, 1973.
 91. Qurko V. Armyanskiy vopros. Baku, 1990.
 92. Qüdrətov D. Azərbaycanın qardaş sovet respublikaları ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı. Bakı, 1973.
 93. Quliyev C.B. Dağlıq Qarabağ millətinin tale məsələsi. Bakı, 1981.
 94. Cavanşir M.C. Qarabağ tarixi. Bakı, 1969.
 95. Əliyev H.Ə. Azərbaycan KP XXX qurultayında AKP MK-nın hesabatı. Bakı, 1981.
 96. Əliyev H.Ə. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 50 illiyi. "Kommunist" qəzeti, 24 noyabr 1973-cü il.
 97. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-IV cild. Bakı, 1998.
 98. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Bakı, 1989.
 99. Əliyev P. Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1963.
 100. İmanov R.C. Çiçəklənən diyar. Bakı, 1984.

-
101. İmanov R.C. Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1981.
 102. İmanov R.C. Azərbaycan SSR DQMV-nin iqtisadi və sosial inkişafında respublika partiya təşkilatının fəaliyyəti. Gəncə, 1989.
 103. İmanov R.C. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti sosializm quruculuğu illərində Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. "Tarix, fəlsəfə, hüquq" seriyası, Bakı, 1979.
 104. İmanov R.C. Planlar həyata keçirilir. "Təşviqatçı" jurnalı, 1979, № 16.
 105. İsmayılov İ. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. Bakı, 1995.
 106. İonesyan Q.R. Ustanovlenie sovetskoy vlasti v Naqornom Karabaxe. Erevan, 1971.
 107. Koçaryan Q.A. Naqornıy Karabax. Baku, 1925.
 108. Köçərli T. Azərbaycan Demokratik Respublikası və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələləri. "Kommunist" qəzeti, 1990.
 109. Köçərli T. Qarabağ. Bakı, 1998.

-
110. Mirzəbala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992.
 111. "Kommunist" qəzeti. 1920-1980.
 112. Zaxaryan A. Şelkovaya promışlennost Naqornoqo Karabaxa. Baku, 1970.
 113. Mustafazadə T. Ümumi tarix. 3-4-cü cildlər. Bakı, 1997-1998.
 114. Musaeva T. Revolyusiya i narodnoe obrazovanie v Azerbaydane (1920-1940). Baku, 1979.
 115. Məmmədova F.M. Azərbaycanın siyasi tarixi və coğrafiyası. Bakı, 1992.
 116. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
 117. Məmmədov Adil. Birinci beşillikdə Azərbaycan sənayesinin inkişafına dair. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. № 3, 1969.
 118. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda mədəni quruculuq (1920-1940). Bakı, 2002.

-
119. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkəti. 1920-1022-ci illər. Bakı, 2002.
 120. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpası və inkişafı (1920-1940-cı illər). Bakı, 2002.
 121. Muradova A.C., İmanov R.C. XX əsrin ən böyük faciəsi. Xocalı soyqırımı. "Azərbaycan və azərbaycanlılar" jurnalı, 2002, № 5-6.
 122. Mkrtiçyan Ş. Naqorno-Karabaxskaya Avtonomnaya Oblast. Baku, 1970.
 123. Məmmədova H. "Xocah". Bakı, 2003.
 124. "Millət" qəzeti, 1959-1985-ci illər.
 125. Nəcəfov Əlizadə. Xankəndi Pedaqoji İnstitutu. Bakı, 2000.
 126. Narodnoe xozəystvo Azerbaydcanskoy SSR. Baku, 1982.
 127. Nəriman Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı, 1992.
 128. Nəсібzadə A. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.

-
129. Nəcəfov Ə. Azərbaycan Respublikasının DQMV kitabxana işinin tarixi. Bakı, 2001.
130. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991.
131. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995.
132. Paşayev A. Ermənilər Dağlıq Qarabağa muxtariyyəti necə verdiriblər. "Azərbaycan" qəzeti, 4 mart 2001-ci il.
133. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
134. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ. Bakı, 1995.
135. Sayadov S.A. Azerbaydjan: mejdunarodnie svyazi i vzaimoponimanie. Bakı, 1991.
136. Sultanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991.
137. Sadıqov İ. Ermənilərin I Pyotrla görüşləri. Bakı, 1993.
138. Qazeta "Sovetskiy Karabax" (1926-1989 qq.).
139. Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1995.
140. Xələfov Ə. Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən. Bakı, 1960.
141. Hacıyev H. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələri və əməkdaşlığı (1960-1970) Bakı 1998.

-
142. Hacıyev H, R.C.İmanov. Mühəribədən sonra Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı. Onun başlıca istiqamətləri (1945-1991). Bakı 1999.
143. İ. Məmmədov, Siyasi tarix. Bakı. 2004
143. Həsənlı C. Güney Azərbaycan. Bakı, 1998.
144. "Xalq" qəzeti. 1998-2001-ci illər.
145. Xalq qəzeti. 4 avqust 2004.
146. "Müxalifət" qəzeti. 1998-2000-ci illər.
147. "Şuşa" qəzeti. 1960-1985-ci illər.

Rəftar İmanov
(*İmanov Rəftar Cəlil oğlu*)

**AZƏRBAYCANIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNƏ QƏSD –
QONDARMA DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ**

Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı - 2005, 260 səh.

Çapa imzalanmışdır: 27.01.2005

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 16 ç.v.

Sifariş: 23

Sayı: 500

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

*Ünvan: Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 38/3
Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14*